

UPRAVLJAČKE ELITE I MODERNIZACIJA

Biblioteka ZBORNICI, knjiga 12.

Copyright © 2001.

Institut društvenih znanosti IVO PILAR, Zagreb

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb

UDK 316.344.23(082)
65.012.4(082)

UPRAVLJAČKE elite i modernizacija /
uredili Drago Čengić, Ivan Rogić. - Zagreb
: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
2001. - (Biblioteka Zbornici ; knj. 12)

Bibliografija uz pojedine radove. -
Summaries.

ISBN 953-6666-16-2

1. Čengić, Drago 2. Rogić, Ivan

410627011

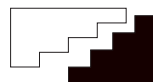
ISBN 953-6666-16-2

UPRAVLJAČKE ELITE I MODERNIZACIJA

Uredili:
Drago Čengić
Ivan Rogić

Institut
društvenih znanosti
Institute
of Social Sciences

IVO PİLAR

Zagreb, 2001.

PREDGOVOR

Knjiga koja je pred vama, poštovani čitatelji, nastala je kao proizvod znanstveno-stručnog skupa "Upravljačke elite i modernizacija", koji je organizirao Institut Ivo Pilar u okviru susreta *Annales Pilar 2000. - Sociološki susreti* u studenom 2000. godine u Zagrebu.

Sudionici skupa i autori tekstova pokušali su odgovoriti na jedno od temeljnih pitanja sadašnjeg trenutka Hrvatske: *kakve su nam upravljačke elite potrebne za izazove nove hrvatske modernizacije?* To pitanje "vraća u život" ocjenu da je povijesni, socijalni i profesionalni profil domaćih elita doista od presudne važnosti za moderni razvoj zemlje u skoroj budućnosti, te da se iz dosadašnjeg djelovanja hrvatskih elita trebaju izvući pouke za budućnost.

Isti stav otvara, međutim, mnoštvo prijedora kada je riječ o optimalnom odnosu između elita, razvoja i modernizacije. Primjerice, Hrvatska je možda u posljednjih deset godina na političkoj razini donekle odgovorila na osnovna pitanja identiteta, ali je, po našoj procjeni, posve zatajila u racionalnoj analizi sadašnjosti (na temelju znanstveno prihvaćenih kriterija) i u elaboraciji bilo kakve nacionalne strategije razvitka. Riječ je o strategiji koja bi iznjedrila točke posebnosti i izvrsnosti jedne male države/društva u uvjetima rastuće globalizacije i međuovisnosti gospodarskih, političkih, društvenih i tehnoloških sustava. Za obavljanje bilo jednog bilo drugog zadatka od ključne je važnosti kakve ljudske resurse imamo ili, preciznije, koje razvojne (političke, znanstvene, menadžerske, poduzetničke) elite imamo, a koje bi trebale ponuditi odgovore na brojna pitanja iz domaće i svjetske okoline.

Složimo li se s ovom "dijagnozom" i ocjenom da iz nje izvedene zadatke tek treba obaviti, onda nam valja postaviti i *neka temeljna pitanja* koja ti isti zadaci impliciraju.

Prvo, kakva je slika naših upravljačkih elita u multidisciplinarnoj (sociologijskoj, povijesnoj, kulturološkoj, sociopsihologijskoj) perspektivi? Ima li ih, i koje su "poruke" te slike za naše suvremenike?

Drugo, kakav jest a kakav bi trebao biti odnos između hrvatske političke elite i modernizacije, odnosno između hrvatske menadžerske i poduzetničke elite i naobrazbe te između novih elita i valova globalizacije? Pitanja su to koja zapravo ispituju međuodnos između zahtjeva za oblikovanjem novoga identiteta domaćih elita i zahtjeva modernizacije “ovdje i sada”.

Treće, kakvo je ponašanje domaćih elita (osobito menadžera i poduzetnika) uočljivo u “svijetu poduzeća”, osobito s obzirom na vlasnička i institucionalna obilježja upravljanja u domaćim velikim poduzećima (dioničkim društvima ili korporacijama)? Kakve su prakse ovdje na djelu? Samo one koje proizlaze iz krajnje pojednostavljenog (primitivnoga) odnosa rada i kapitala, svedenog na opsesivnu ovisnost o zakonu profita pod svaku cijenu ili i neke druge? Jesu li ove druge doista i moguće, s obzirom na povijesna iskustva koje ovi prostori imaju i sa socijalizmom i s nekadašnjim kapitalizmom?

Nadamo se da se dio odgovora na ova pitanja može naći na predloženim stranicama. *No, ponuđene tekstove treba čitati ponajprije kao poziv na zajednički dijalog glavnih razvojnih sudionika u Hrvatskoj. Brisanje ideologijskog jezika u tom je dijalogu naprosto higijenski imperativ. U takvom je dijalogu, izvan svake je rasprave, moguće doći do jasne definicije bitnih problema hrvatske sadašnjice, odgonetnuti uporišta realne strategije razvoja i identificirati žive socijalne aktere modernizacije.*

Vjerujemo da tekstovi skupljeni u ovom zborniku mogu biti korisni u takvom poslu.

Urednici

1. UPRAVLJAČKE ELITE U ANALITIČKOJ RETROSPEKTIVI

Josip Županov <i>Industrijalizirajuća i dezindustrijalizirajuća elita u Hrvatskoj u drugoj polovici 20. stoljeća</i>	11
Ivan Rogić <i>Tri hrvatske modernizacije i uloga elita</i>	37
Josip Jurčević <i>Upravljačke elite u suvremenoj hrvatskoj povijesti</i>	79
Vlado Šakić <i>Ima li Hrvatska modernu elitu - sociopsihologijski pogled</i>	95

2. ELITE, MODERNIZACIJA I TEGOBE OBLIKOVANJA NOVOGA RAZVOJNOGA IDENTITETA

Vjeran Katunarić <i>Nove elite, nacionalni konsenzus i razvoj</i>	117
Jasminka Lažnjak, Jadranka Švarc <i>Upravljačke elite u inovativnom društvu</i>	145
Vedrana Spajić-Vrkaš <i>Pokušaj redefiniranja naobrazbe elita i modernizacije školovanja u kontekstu europskih integracija</i>	167
Vladimir Lay <i>Održivi razvoj i ekološka (ne)osvijještenost političkih i poduzetničkih elita Hrvatske</i>	195

3. ELITE I PROBLEMI UPRAVLJANJA U SVIJETU PODUZEĆA

Nevenka Čučković

*Utjecaj postprivatizacijske vlasničke strukture na kvalitetu korporacijskog
upravljanja u Hrvatskoj* 213

Drago Čengić

Vlasnici, menadžeri i koncepti korporacije 241

SAŽETAK TEKSTOVA NA HRVATSKOME JEZIKU 269

ABSTRACTS 283

BILJEŠKE O AUTORIMA 297

I.

UPRAVLJAČKE

ELITE U

ANALITIČKOJ

RETROSPEKTIVI

Josip
ŽUPANOV

INDUSTRIJALIZIRAJUĆA
I DEZINDUSTRIJALI-
ZIRAJUĆA ELITA U
HRVATSKOJ U DRUGOJ
POLOVICI 20. STOLJEĆA

UVODNA NAPOMENA

Modernizacija je terminološka kratica za proces kompleksnih i radikalnih društvenih promjena što su se zbivale - i još se zbivaju - u posljednjih nekoliko stoljeća u svim područjima ljudske djelatnosti i na svim razinama društvenih odnosa. Ta se gotovo neiscrpna tematika ne može komprimirati čak ni u neku voluminoznu knjigu, a kamoli u jedan esej od tridesetak stranica. Već je samo prostorno ograničenje zahtijevalo veliko sažimanje te problematike. To sam sažimanje izveo: a) svodeći modernizaciju na industrijalizaciju, koja je tvrda jezgra (*hard core*) gotovo svih aspekata modernizacije; b) teritorijalnim ograničenjem na Republiku Hrvatsku, premda se ne smije smetnuti s uma činjenica da je sve do 1990. Hrvatska bila sastavni dio jugoslavenske federacije; c) vremenskim ograničenjem na drugu polovicu 20. stoljeća.

Pa ipak, ni uz tako velika sažimanja tematika modernizacije ne može se uklopiti u približno dva arka teksta. Naime, čak i sumaran prikaz kvantitativnih analiza i teorijskih interpretacija i hipoteza znatno bi premašio "kapacitet" jednog referata. S obzirom na to odlučio sam se na iznošenje vlastitih razmišljanja o toj problematici, oslanjajući se na raspoložive kvantitativne analize i teorijski utemeljena objašnjenja i hipoteze.

OBJAŠNENJA KLJUČNIH TERMINA

Modernizacija

Danas "modernizacija" označava mnogo vrlo različitih stvari (od tehničkog i tehnološkog razvoja do promjene kognitivne ljudske mape¹). Ne smatram potrebnim da u ovom radu specificiram te različite sadržaje pojma modernizacije. Međutim, smatram potrebnim da se kritički osvrnem na neke konotacije vezane uz taj pojam ne samo u svakodnevnom (ponajprije političkom) već i u sociološkom diskursu. (1) Prva je vrijednosna konotacija. Pridjev

“moderan” ili imenica “modernost” (“modernitet”) imaju pozitivne konotacije: “modernost” je “napredno”, “civilizirano”, “humano”, “racionalno” i sl. u odnosu na “premodernost”, “tradicionalno”, “plemensko”, “primitivno” i sl. Ne bi bilo teško dokazati da takva dihotomija nije znanstveno utemeljena.² (2) Druga je konotacija “progressivne evolucije”: “modernost” se nerijetko označava kao pozitivan rezultat društvene, odnosno socio-kulturne evolucije. Korijeni takvog shvaćanja nalaze se u shvaćanju evolucije kao teleološkog procesa: svaki novi proizvod evolucije “bolji” je i “napredniji” od prethodnog oblika. No, stvarni procesi evolucije više su aleatorski negoli teleološki. Jer, u procesu evolucije nastali su mnogi neuspješni “proizvodi” koji se na kraju nisu održali. To vrijedi ne samo za biološku evoluciju već, *mutatis mutandis*, i za socio-kulturnu evoluciju.

Postmodernistička kritika (relativizacija) modernosti može u slabije upućenih i manje opreznih povećati zbrku – naime, stvoriti vjerovanje da je to (na primjer, “postmoderna organizacija”, “postmoderni menadžment”, “postmoderni konzumerizam”) neka nova, “viša” faza u razvoju društva, premda je riječ ponajprije o novom društvenom diskursu. No, kritički osvrt na vrijednosne i evolucioniističke konotacije ne znači da modernost nema nikakvu eu-funkciju. Jer u današnjem svijetu samo modernizacija – bar u tendenciji – omogućuje uspostavu i održavanje ravnoteže između populacije i resursa (svih resursa, a ne samo prirodnih), što je temeljni uvjet čovjekova opstanka.

U netaknutoj prirodi, u biljnom i životinjskom svijetu, postoji ekološki tip regulacije odnosa između “populacije” i resursa, postoji dinamička ravnoteža između predatora i njihova plijena te između biljoždera i biljnoga svijeta. Takav ekološki tip održavanja ravnoteže karakterističan je i za predindustrijske društvene zajednice, gdje je čovjek izravno uključen u prirodni ekosustav. Ulogu “predatora” vrše ratovi, glad i epidemije, a ponegdje i infanticid.

Modernizacija na Zapadu i kolonijalizam razbijaju tu ekološku regulaciju suludom idejom i praksom “osvajanja prirode”, koja je tipična za zapadnu civilizaciju (umjesto da se prilagođuje prirodi, čovjek nastoji “osvojiti” i “pokoriti” prirodu). Tek se u novije doba razvija i u modernom društvu svijest da čak ni u tržišnoj ekonomiji priroda nije roba proizvedena za tržište.³ Nakon velikog razaranja ekološke regulacije, što je već dosad izazvalo teške posljedice, razvija se spoznaja da više nije moguć povratak na ekološki tip regulacije, već se moraju razvijati novi oblici regulacije utemeljeni na stečevinama modernizacije. Nažalost, nema jamstva da će upotreba modernih dostignuća dati

očekivane rezultate, zbog istih razloga zbog kojih se čovjekova intervencija u ekosustave često pokazala katastrofalnom: zbog nedovoljnog znanja o funkcioniranju ekosustava, ali u prvom redu zbog političkih procesa koji su neizbježno povezani s ljudskom intervencijom.

Upravljačka elita

Neću se ovdje upustiti u raspravu o pojmu elitâ. Pogotovo ne o tome bi li današnjim upravljačkim elitama bolje odgovarao termin politička klasa.⁴ Možda bi u analizi suvremenih upravljačkih elita, koje C. Wright Mills naziva “elitama moći” (Mills, 1959.), a T. Bottomore “administrativnim elitama” (Bottomore, 1997., 108-116), bilo korisnije upotrijebiti termin “strategijska elita”.⁵ No ako se modernizacija može svesti na industrijalizaciju, tada je najprimjerenije poslužiti se terminom Kerra i ostalih autora - “industrijalizirajuća elita” (*industrializing elite*) (Kerr et al., 1964., 30-65). U zemljama zakašnjele industrijalizacije, gdje proces industrijalizacije - zbog bilo kojih okolnosti - nije autohtono nastao i tekao u velikom vremenskom rasponu koji dopušta spontani razvoj,⁶ uvođenje ili pak ubrzanje procesa industrijalizacije (izlazak iz “relativne zaostalosti”)⁷ nije moguće bez političke mobilizacije nekih slojeva stanovništva. A za provedbu i usmjeravanje političke mobilizacije potrebna je neka industrijalizirajuća elita. Ta industrijalizirajuća elita ne mora odmah imati upravljački status u društvu (on se može steći kasnije), ali netko mora tom procesu dati vodstvo (*leadership*).

Prema Kerru i suradnicima, tu ulogu mogu, u raznim zemljama i razdobljima, imati vrlo različite elite. To mogu biti: srednja klasa u sustavu otvorenog tržišta, dinastički vođe, kolonijalni administratori, revolucionarni intelektualci, nacionalistički vođe. U vrijeme kad je objavljena knjiga *Industrialism and Industrial Man* (prvo izdanje 1960., drugo 1964.), mogla se definitivno ocijeniti uspješnost “srednje klase u sustavu otvorenog tržišta”, premda je vodstvo u tim zemljama bilo ili nepotrebno ili relativno skromno. Ali nije se mogla dati definitivna ocjena drugih industrijalizirajućih elita. Danas je to moguće. Svrgavanje šaha Reze Pahlavija i uspostava teokratske države u Iranu, definitivno je pokazalo da dinastički vođe ne mogu provesti industrijalizaciju do kraja. Ili što je ostalo od napora kolonijalnih administratora u zemljama “segmentiranog” ili naseljeničkog kolonijalizma nakon formalne dekolonizacije, kada je nastupila nova elita - nacionalistički vođe? Također se možemo zapitati što su na crti modernizacije postigli nacionalistički vođe u afričkim i azijskim zemlja-

ma (ako isključimo “male tigrove”)? Njihova “modernizacija” rezultirala je zaduženošću, korupcijom i ratovima. No možda su najveće razočaranje priredili revolucionarni intelektualci i njihovi birokrati. U času pisanja te knjige autori nisu ni u snu pomišljali kako će se početkom devetog desetljeća komunistički režimi u SSSR-u i Istočnoj Europi urušiti i da će doći do tranzicije iz socijalizma u kapitalizam.

Nije čudno što je većina alternativnih industrijalizirajućih elita (u prvom redu revolucionarni intelektualci i nacionalistički vođe) promašila. Ako apstrahiramo lokalne razlike, koje zacijelo nisu nevažne, valja imati na umu da su se te elite našle u ukrižanoj vatri proturječnih zahtjeva.

(1) Tu su u prvom redu funkcionalni zahtjevi procesa modernizacije: ekonomski, institucionalni, tehnološki, financijski i slični. Istina, developmentalistička ideologija, koja je u tom razdoblju vladala, naglašavala je tehničku i financijsku pomoć “zemljama u razvoju”, ali ta “pomoć” rezultirala je uglavnom velikom zaduženošću prema inozemstvu.⁸

(2) Osim funkcionalnih zahtjeva postoje i zahtjevi samog procesa političke mobilizacije (troškovi pokretanja tog procesa, ali i troškovi održavanja “pare u kotlu”). Ti troškovi mogu biti enormno visoki, ali o njima gotovo da i nema specifičnih socioloških studija.⁹

(3) Treću vrstu troškova čine troškovi visokog standarda i stila same industrijalizirajuće elite. Kad neka strategijska elita stekne status upravljačke elite (npr. kad ilegalna i zabranjena komunistička partija “pobjedom revolucije” prigrabi politički monopol, ili kad nacionalistički lideri uspostave ili obnove nacionalnu državu), ta će elita, redovito naplatiti (na ovaj ili onaj način) sve osobne žrtve i asketska lišavanja iz često dugog razdoblja političke mobilizacije. Modaliteti “naplate” mogu biti disparatni: stvaranje vlastitih “feuda” (kao što je, primjerice, bio Abdićev *Agrokomerc*), izgradnja vlastitih “piramida” u obliku “političkih tvornica”, ekstremno visoke plaće i posebne privilegije dužnosnika (u odnosu na nacionalnu strukturu zarada, pa čak i u odnosu na zarade najviših stručnjaka), “kapitalizacija” vlastitog položaja u obliku “rentijerstva”, u obliku mita i korupcije, uključivanja u velike igre na međunarodnim financijskim tržištima i sl.

Pri tome se upravljačka elita susreće s nerazrješivom dilemom. Da li “debelo” naplatiti osobne “žrtve” i “zasluge”, što je ne samo u individualnom već i u grupnom interesu, jer participacija pojedinaca u ilegalnim ili polulegalnim (trans)akcijama jača grupnu koheziju. Ali ta varijanta izaziva opasnost da će se otuđiti ne samo od širih slojeva

stanovništva i, stoga, na kraju, izgubiti društveni legitimitet, već, što je još opasnije – da će se od elite otuđiti i “njezini” (partijski) intelektualci, čime elita može izgubiti simboličku moć. Tko izgubi simboličku moć, izgubit će, prije ili kasnije, i stvarnu moć. Ako se, pak, u strahu od mogućeg gubitka legitimiteta i simboličke moći, prihodi i standard nacionalne elite “plafoniraju” na znatno nižoj razini od one odgovarajućih elita u zapadnim demokratskim zemljama, može doći do “izdaje” državno-partijske nomenklature i potpunog sloma političko-institucionalnog sustava, kao što se to dogodilo u Rusiji početkom 90-ih godina.¹⁰

Stoga, bez obzira na to koja se varijanta odabere – obaviti uzde u naplati vlastitih “zasluga” ili čvrsto “plafonirati” takvu naplatu, rezultat može biti istovjetan: rasap sustava, gubitak vlasti i privilegija. U totalitarnim sustavima biti će jače izraženo “plafoniranje” vidljivih prihoda i privilegija, dok će u višestranačkim sustavima biti izraženija labavost u odnosu na “neopravdano” (kriminalno) bogaćenje. U totalitarnim sustavima upravljačka elita ima veće manevarske mogućnosti pribjegavanjem povremenim političkim kampanjama protiv “socijalnih razlika” i drugih “devijacija”, čime elita može sebi na neko vrijeme produžiti rok za “isplatu mjenice”.¹¹ Ali “na kraju balade” će ipak doći do sloma. U višestranačkim sustavima mogućnost manevra situacijski je determinirana: dok traje ratno stanje, dotad se može manevrirati nacionalnom ugroženošću i s njom povezanom nacionalnom homogenizacijom, ali kad prestane vanjska ugroza, može se izgubiti vlast. Kompatibilnost ili inkompatibilnost “nacionalnog interesa”, kako ga je definirala elita (uključivši ovdje i kompatibilnost nacionalne retorike s retorikom internacionalnih čimbenika), može također odigrati odlučujuću ulogu.

INDUSTRIJALIZACIJA U HRVATSKOJ – PRVA FAZA

Teško je precizno utvrditi kada je započela industrijalizacija (modernizacija) u Hrvatskoj, no taj je proces neosporno bio u tijeku već u prvoj polovici 19. stoljeća. Glavna su obilježja prve faze industrijalizacije, koja je trajala vrlo dugo (do svršetka Drugog svjetskog rata i partizanske pobjede): a) dugo trajanje (oko 150 godina, ako ne i dulje) i vrlo spor ritam promjene (u vrijeme završetka rata još uvijek prevladava agrarni sektor i ruralno stanovništvo); b) ta se prva faza više odnosi na eroziju tradicionalnog društva, koje razjeda uvođenje tržišne ekonomije, negoli na razvoj industrijsko-urbanog sektora, premda se i taj sektor postupno razvija.¹²

Odakle taj usporeni ritam modernizacije? Po mome mišljenju, dva su temeljna razloga tome. (1) Zato što nije bilo unutarnjeg impulsa u hrvatskome društvu koji bi pokrenuo spontan i autonoman razvoj modernizacije kao što je to bilo, primjerice, u Engleskoj. Teško je danas sa sigurnošću utvrditi zašto je u hrvatskom društvu izostao takav impuls. Moguće su različite hipoteze, no meni je najplauzibilnija hipoteza Vere St. Erlich da je nastanak toga impulsa ugušila osmanlijska najezda koja je trajala stotinama godina.¹³ (2) No bez obzira na to koju ćemo hipotezu prihvatiti, stoji činjenica da je proces modernizacije morao biti unesen izvana. Ukratko, on se prenio iz zemalja jezgre (*core countries*) preko zemalja poluperiferije, a to je na prvom mjestu bila Austrija koja je politički dominirala u Hrvatskoj, tako da se u Hrvatskoj formira “periferni kapitalizam”. A periferni kapitalizam nije bio orijentiran na razvoj industrijskih kapaciteta već na trgovinu i lihtarstvo.¹⁴ Otuda dugotrajna erozija tradicionalnog društva i usporen transfer stanovništva iz autarkične seljačke poljoprivrede u industrijsko-urbani sektor.

Usporena modernizacija u okviru perifernog kapitalizma imala je ozbiljne disfunkcionalne posljedice. Nasuprot utilitarnom individualizmu koji se razvio u zemljama “jezgre”, u Hrvatskoj se razvija orijentacija prema “etatizmu”. To je najprije “činovnički etatizam”; pri kraju razdoblja razvija se “revolucionarni etatizam” koji s vremenom evoluirao u “politokratski etatizam”. Evo kako je Mijo Mirković vidio problem “činovničkog etatizma” u Kraljevini Jugoslaviji 1935. godine: *“Školovani ljudi koji dolaze iz agrara... i oni, koji dolaze iz novih slojeva gradskog stanovništva, traže mjesto i položaj u državnoj službi u takvoj mjeri da se njihovo smještanje već sad ne može sprovoditi pravilnim putem. Zbog toga borba za vlast dobija sve više poseban izgled, ona postaje borba za mjesta i položaje ovih novih školovanih ljudi. Bez izgleda za sigurno zaposlenje, novi slojevi činovničkih kandidata imaju sve manje duhovne samostalnosti i nezavisnosti. Teškoće materijalne egzistencije, pri naglom prijelazu iz sela u grad, moraju da izazovu opadanje duhovnih i moralnih kvaliteta. Poremećeni odnosi u privredi imaju za posljedicu duhovnu i moralnu nauravnuteženost.”*

Korijen tog problema nalazi se u činjenici da je “od svog stvaranja pa do naših dana jugoslavenska narodna privreda više znala da potroši, no što je uspjela da stvori... U zemlji gdje je broj državnih činovnika veći od broja industrijskih radnika, težište formiranja nacionalnog dohotka nalazi se u agraru... (Stoga) stanje u poljoprivredi daje ekonomsko obilježje čitavoj narodnoj privredi. Formiranje novog kapitala u gradovima vrši se prema pravilima prvo-

bitne akumulacije, ali je malen broj onih koji u tom formiranju učestvuju, i razmjerno su mali iznosi, koji se stvaraju u odnosu na potrebe za kapitalom... Pri takvom trajnom razvojnom pravcu jugoslavenske narodne privrede postaje industrijalizacija, na osnovu izgradnje državnih poduzeća (istaknuo J. Ž.) jedini mogući izlaz” (Mirković, 1958., 31-32).

I što danas reći na to? Posegnuti za takvim izlazom značilo je uvesti ubrzanu “socijalističku industrijalizaciju”, a za to je trebalo najprije instalirati “revolucionarni etatizam”, a zatim i “politokratski etatizam”. A zatim smo se, u tranziciji, ponovno našli tamo gdje smo bili 1935., ali bez težišta u stvaranju društvenog proizvoda u agraru! Umjesto “građanskog racionalizma” (racionalnog kalkulusa) razvija se, kao reakcija na traumatsku propast centralne institucije tradicionalnog društva “kućne zadruge”, kolektivistički utopizam (“seljačka republika”, “komunistička utopija”, utopija “udruženog rada”).¹⁵ Umjesto “građanske kulture” zasnovane na “legalno-racionalnom autoritetu” udaraju se temelji na kojima će nastati revolucionarna karizma koja će se kasnije amalgamirati s tradicionalizmom, što je Jowitt nazvao neotradicionalizmom (Jowitt, 1992., 121-158).

SOCIJALISTIČKA INDUSTRIJALIZACIJA

Konačno, u poslijeratnom razdoblju provedena je ubrzana industrijalizacija kakvu je 1935. zagovarao Mijo Mirković. Postignuta su dva temeljna cilja: prvo, najveći udio BDP-a više se ne proizvodi u agraru (pogotovo ne u usitnjenjnoj seljačkoj poljoprivredi); drugo, masovni transfer stanovništva (koji se pretvorio u pravi egzodus sa sela) bitno je izmijenio strukturu stanovništva.¹⁶ Jasno, drugo je pitanje kakva je kvaliteta tih postignuća, odnosno u kojoj mjeri socijalistička industrijalizacija znači i modernizaciju društva? Vrlo sažeto rečeno: “Socijalistička industrijalizacija shvaćala se kao razvoj industrijalizma i urbanizma minus individualizam, privatno vlasništvo i konkurencija na tržištu, modernizacija zasnovana na socijalističkom kolektivizmu i državnom (“društvenom”) vlasništvu” (Čolić-Peisker, 2000., 61). Iz takvog koncepta – koji nije bio samo koncept već dobrim dijelom i nova realnost – proizlazile su ove konzekvencije. Prvo: koegzistencija tradicionalnih i modernih elemenata, što je Simić nazvao *intermediate society* (Simić, 1973., 10). No, to se ne odnosi samo na sustav urbanih naselja, kojima se bavio Simić, pri čemu je ta koegzistencija bila mnogo izraženija u istočnim negoli u zapadnim republikama. To se odnosi i na druge aspekte

života. Na primjer, u Indiji su prekidi u opskrbi strujom svakodnevna stvar, ali u tom istom ozračju postoje vrlo uspješne softverske firme, od kojih i Amerikanci kupuju softverske programe.

Drugo: polovična recepcija modernih elemenata. Na primjer, prihvaća se (u okviru “reformi” socijalizma) tržište kao mehanizam ekonomske regulacije – ali samo njegova distributivna, a ne i alokativna funkcija. Drugim riječima, prihvaća se tržište proizvoda i usluga, ali ne i tržište rada i tržište kapitala (o drugim resursima da i ne govorimo). Treće: selektivni “uvoz” i kulturno redizajniranje elemenata kulture (ekonomskih, političkih, kulturnih itd.) sa Zapada. Na primjer, u drugom dijelu socijalističkog razdoblja dopušta se uvoz konfekcijskih proizvoda američke “masovne kulture” i američkog “načina života” (*American way of life*), ali ne i instaliranje znanosti kao temeljne razvojne institucije, osim na razini službene retorike. U stvarnosti, znanost je bila i ostala (pa čak i *post mortem* socijalizma) oblik potrošnje koji, u najboljem slučaju, dijeli sudbinu ostalih oblika potrošnje (Županov, 1997.b).

Četvrt: konstituiranje specifičnih institucija kakvih nema nigdje u modernome svijetu, u okviru “jugoslaven-skog eksperimenta”. Na primjer ekonomsko poduzeće koje nije “društvo kapitala” (*Gesellschaft*), već “asocijacija udruženog rada” (neka vrst pseudo-*Gemeinschaft*); umjesto radničkog dioničarstva i kooperativnih udjela pojavljuje se 1970-ih “minuli rad”; umjesto ugovora koji obvezuju, pojavljuju se “samoupravni sporazumi” (SAS-ovi); umjesto nekih klasičnih poreza pojavljuju se “doprinosi”; umjesto višestranačkog pluralizma pojavljuje se “pluralizam samoupravnih interesa”; profesionalne upravljače pokušava se zamijeniti “samoupravljačima”, odnosno profesionalni menadžment političkim menadžmentom – i da ne nabram dalje: riječ je o dugoj listi “specifičnosti” koje su nam još uvijek u sjećanju. Te su specifične institucije kulturni hibridi koji niti ne mogu funkcionirati na način na koji su zacrtani, pa ih u stvarnosti zamjenjuje voluntaristički državno-partijski intervencionizam na *ad hoc* bazi.

Kako skupnim imenom obuhvatiti tu mješavinu tradicionalnih i modernih elemenata? Mislim da za tu svrhu najbolje može poslužiti termin “polumodernost”. Ta je kovanica inspirirana novijim tekstovima beogradske povjesničarke Latinke Perović.¹⁷ Govoreći o procesu modernizacije u Srbiji, ona upozorava da u tom razdoblju postoje dvije vrste javnog diskursa: modernistički (prozapadni) i mitološki (zasnovan na kosovskom, odnosno vidovdanskom mitu). Mitološki diskurs pokazao se jačim od prozapadnog i – čini se – dolaskom Miloševića na vlast odnio je pobjedu, bar za

dogledno vrijeme.¹⁸ Međutim, zanimljivo je pritom njezino zapažanje paralelizma između diskursa u Srbiji i onog u Rusiji nakon otvaranja Petra Velikog prema Zapadu. I nije riječ samo o paralelizmu već i o izravnoj povezanosti ruskih slavjanofila i srpskih “mitomana”.

Premda za hrvatske upravljačke elite u posljednjoj polovici stoljeća nije nevažno ono što se zbivalo u Srbiji, jer je Hrvatska bila u zajedničkoj državi sa Srbijom, ipak za našu je analizu korisnije osvrnuti se na zbivanja u Rusiji. Taj bi se razvoj mogao sažeti ovako:

(1) Petrovo otvaranje prema Zapadu, koje Liah Greenfeld naziva “perestrojka u osamnaestom stoljeću” (Greenfeld, 1993., 191), izmijenilo je javni diskurs. U tom izmijenjenom javnom diskursu optimistički se naglašava da će Rusija uskoro sustići zapadnu Europu u ekonomskom i civilizacijskom pogledu.

(2) Kada se to - zbog mnogih razloga, a na prvom mjestu goleme inertnosti vrlo brojnog seljaštva - nije dogodilo, dolazi do okretanja prema unutra (formiranje ruskog nacionalnog identiteta) i do kritike Zapada i njegova sustava vrijednosti. Dvije su najvažnije točke: a) resantiman u odnosu na Zapad i, b) transvaluacija (prevrednovanje) njegovih vrijednosti.

(3) Resantiman je bio psihološka reakcija ruskog nacionalizma na frustrativnu, ambivalentnu i neizbježivu ovisnost o Zapadu. U očajničkom naporu da izbjegne psihološku agoniju krize identiteta, ruski je nacionalizam prigrio resantiman.

(4) Resantiman je povezan s transvaluacijom zapadnih vrijednosti. Umjesto racionalnih i pragmatičkih vrijednosti Zapada, ruski nacionalizam ističe duhovne vrijednosti ruskog naroda, konstruirajući zasebnu rusku ili slavenšku “dušu”. Transvaluacija vrijednosti dovela je do kristalizacije matrice ruskoga nacionalizma.

(5) Tada nastaje bifurkacija javnog diskursa: cijepanje na prozapadni modernistički i slavenofilski diskurs.

(6) Slavofili teže stvaranju nove civilizacije - stvaranju Trećeg Rima.

(7) Ideju Trećeg Rima preuzeli su boljševici i redefini-rali je u smislu komunističke utopije. Zastavu ruskog nacionalizma preuzimaju boljševici, premda su bili deklarirani internacionalisti. Uostalom, sam je Lenjin napisao esej “O nacionalnom ponosu Velikorusa”.¹⁹

(8) Dakako, stvaranje “novog svijeta” zahtijevalo je da se promijene sve zatečene institucije i da se uklone sa scene sve tradicionalne elite.

(9) Jugoslavenska komunistička elita prihvatila se istoga zadatka i usvojila isti *modus operandi*, ali se zbog Rezolu-

cije Inform Biroa našla između dvije vatre. Vješto iskoristavajući vrijeme hladnoga rata, ona se mogla definirati “ni kao Istok ni kao Zapad”. Takva redefinicija položaja zahtijevala je formuliranje nove utopije, a kao rezultat toga pojavile su se nove institucije kakvih dotada u svijetu nikad nije bilo. Dakako, ta pozicija i novi kulturni hibridi nisu dopuštali da se u procesu modernizacije dostigne demokratski Zapad – oni su dopuštali samo ograničenu polumodernizaciju.

DESET GODINA “DEZINDUSTRIJALIZIRAJUĆE ELITE”: NATUKNICE ZA PRIVREMENU BILANCU

Čini se da bi se desetljeća nove upravljačke elite moglo sažeti u ove rubrike: (1) dezindustrijalizacija, (2) retradicionizacija, (3) “descijentizacija”, (4) birokratska regresija javne administracije.

Dezindustrijalizacija

Dezindustrijalizaciju bismo mogli definirati kao zatvaranje postojećih industrijskih (odnosno na industrijskim načelima organiziranih) poduzeća bez njihove zamjene nekim novim, profitabilnim djelatnostima. To je “čisti model” fenomena kakav susrećemo i u zemljama tržišne ekonomije (vremenski su nam najbliži primjeri Meksiko i Argentina). Taj se fenomen – u većoj ili manjoj mjeri – dogodio u svim tranzicijskim zemljama, pa i u Hrvatskoj. Međutim, u nekim zemljama – na primjer u SRJ, koja zapravo (još) nije tranzicijska zemlja, ali i u Hrvatskoj – dezindustrijalizacija se izražava i u drugačijem modelu, koji sam nazvao “model prazne ljušture”: kada poduzeće još formalno egzistira kao pravno-ekonomski subjekt, ali je ekonomski degradirano u praznu ljušturu (proizvodnja se posve ugasila ili je svedena na minimum, ništa ne prodaje jer je izgubilo tržište, ne isplaćuje plaće zaposlenicima, već možda samo menadžerima temeljem “menadžerskih ugovora”, ne uplaćuje poreze i doprinose, ne servisira dugove bankama, pa njihovu imovinu sve više čini zbroj dugova koji se stalno povećavaju). U procesu tajkunske privatizacije iz poduzeća je isisana supstancija, pa se ono ponovno vraća u državno vlasništvo (Hrvatskom fondu za privatizaciju) (Županov, 1997.b).

Ovdje ne mogu kvantitativno dimenzionirati tu pojavu te utvrditi koliki je broj poduzeća (uključivši ovdje i podatke o njihovoj veličini) formalno likvidiran, a koliki je pak pretvoren u praznu ljušturu – za to bi bile potrebne posebne studije koje su izvan moje profesionalne kompe-

tencije. Također, valjalo bi utvrditi u kolikoj je mjeri gašenje ili ekonomska degradacija poduzeća uvjetovana objektivnim okolnostima – u prvom redu gubitkom tržišta (jugoslavenskog, klirinškog), tehnološkom zastarjelošću, pa i ratnim razaranjima, a u kojoj se to mjeri može pripisati “vizijama” i praktično-političkim potezima nove upravljačke elite.

Polazeći od teorijskog (politekonomske) stajališta, mogao se očekivati drugačiji rasplet. Naime, ako se kao polazište uzme teza o “političkom kapitalizmu”, moglo se očekivati da će protokapitalisti, koji su se pojavili u krilu “samoupravnog socijalizma” (ne samo kao privatni vlasnici već i kao menadžeri velikih poduzeća koji su uživali potporu hrvatske politokracije), a sada oslobođeni vladajućih fobija (anatemizacije privatnog vlasništva) te političko-institucionalnih okova (jednostranački politički monopol i utopija “udruženog rada”), naprosto razmahati krila i prionuti zidanju “vlastitog carstva”, poput nekadašnjih “kapetana industrije” u Americi, te da će taj zamah omogućiti normalno formiranje poslovne srednje klase. Međutim, dogodilo se nešto sasvim drugo. Novi hrvatski “kapetani industrije” mogu se nabrojiti na prste jedne ruke, a umjesto njih pojavili su se “tajkuni” i neodgovorni menadžeri (Čengić, Rogić, 1999.).

Jednostavnije rečeno, sa scene kao da su nestali *profit-seekers*, a preplavili je *rent-seekers*. Pri tome nije najvažnije ono što najviše skandalizira hrvatsku javnost: da su se novopečeni privatni vlasnici domogli velike imovine za male ili nikakve realne novce, već je bitno to što oni ne percipiraju poduzeća kao sredstvo za stvaranje profita ekonomskim poslovanjem na tržištu, već kao sredstvo za izbijanje privatne rente bilo prodajom fizičke imovine privatiziranih poduzeća, bilo isisavanjem ekonomske supstancije na različite načine. U tom pogledu novo hrvatsko rentijerstvo umnogome podsjeća na ukrajinsko (Aslund, 1999.). U Ukrajini se gotovo sva nomenklatura “prešaltala” u novu političku elitu. A kako je ona i u bivšem planskom sustavu bila orijentirana prema renti a ne prema profitu, nastavila je s takvom orijentacijom i u novom sustavu. Ali hrvatski politički protokapitalisti bili su, za razliku od ukrajinskih aparatčika, više orijentirani prema tržištu i profitu, a to – možda u još većoj mjeri – vrijedi i za slovenske protokapitaliste. Međutim, dok su slovenski protokapitalisti zadržali profitnu orijentaciju i u tranziciji, dotle je u Hrvatskoj prevladavala rentijerska orijentacija. Kako to objasniti?

Je li to rezultat ideološke vizije Hrvatske kao “stališkog društva” na čelu s 200 bogatih obitelji ili je to rezul-

tat prodora nekih drugačijih elemenata u redove nove upravljačke elite u njezinu formativnom razdoblju? Koji su to elementi? Prisjetimo se najprije da najranije formativno razdoblje nove elite pada u vrijeme kad se Hrvatska suočila s agresijom razoružana (JNA je oduzela oružje teritorijalnoj obrani), a u doba najžešćih i odlučujućih bitaka međunarodna joj je zajednica nametnula embargo na regularan uvoz oružja. Ona je tada morala kupovati oružje na "crnom tržištu". Ilegalnim trgovcima i posrednicima u krijumčarenju oružja omogućen je ne samo pristup u redove nove upravljačke elite već i znatan politički utjecaj na onaj dio novoformirane elite koji je potjecao bilo iz bivše nomenklature (osobito njezina srednjeg sloja) bilo iz dijaspore i onih segmenata tradicionalnih elita koji su se našli na meti Brozova državnog udara 1971. i koji su bili "ušutkani" sve do spektakla na Gazimestanu. Uostalom, poznato je, međunarodni embargo i sankcije uvijek vode kriminalizaciji ekonomije, a i politike, osobito tamo gdje razdjelnica između ekonomije i državne vlasti nije jasno zacrtana.²⁰

Nažalost, nema nikakvih komparativnih hrvatsko-slovenskih studija koje bi, makar i hipotetski, objasnile zašto su se u tranziciji Hrvatska i Slovenija potpuno razišle premda su im startne pozicije bile bliske.²¹ Takvo komparativno istraživanje trebalo bi ispitati kako "novi vlasnici" i njihovi menadžeri u te dvije države percipiraju privatizirano poduzeće, a posebno njihov vremenski horizont (je li on kratkoročan ili dugoročan). To bi dalo odgovor na pitanje prevladavaju li u Sloveniji dugoročni *profit-seekers* a u Hrvatskoj kratkoročno orijentirani *rent-seekers*. Ako bi se utvrdila takva razlika, ona bi se mogla pripisati karakteru rata, a i neposrednom ishodu sukoba. Dok je još od 1991. slovenska država za međunarodnu zajednicu neupitna realnost, Hrvatska, kao i cijelo područje od Sutle do grčke granice, još uvijek je provizorij koji traje – politička arhitektura toga prostora još je uvijek na pregovaračkom stolu. Za takvo istraživanje u Hrvatskoj nije bilo novaca, a u Sloveniji ni (znanstvenog) interesa. Kada bi i bilo novaca i interesa, pitanje je bi li danas takvo istraživanje bilo metodički opravdano?

Retradicionalizacija

Osvrćući se prije osam godina na pomodnu tezu o etnonacionalizmu kao tribalizmu, napisao sam: "Možda bi bilo točnije umjesto o retribalizaciji govoriti o retradicionalizaciji hrvatskog društva. I na području religioznog života svjedoci smo okretanja trenda sekularizacije u obrnutom smjeru – jačanje religioznog osjećaja, vjerske prakse i poli-

tičke aktivizacije vjerske elite, tj. klera, što je nesumnjivo jedan od oblika retraditionalizacije. Projekt društvene i moralne obnove hrvatskog društva, koliko se može razabrati, na crti je retraditionalizacije” (Županov, 1992., 69–70).

U tom odlomku definirao sam retraditionalizaciju kao proces desekularizacije i s tim povezani projekt “društvene i moralne obnove”. Kao eventualni oblik retraditionalizacije nisam spomenuo obnovu društvenih mreža, za koje se vjerovalo da su se tijekom vremena i unutarnjim migracijama potpuno ugasile. Međutim, još sam tada izrazio sumnju u neke veće i trajnije promjene na crti retraditionalizacije: “Pored sve retraditionalizacije, malo je vjerojatno da bi se nadomak trećeg milenija odrednice društvenog razvoja mogle vratiti na idilične predodžbe o ... tradicionalnom društvu” (Županov, 1992., 70).

Začuđujuća obnova društvenih veza tipa *Gemeinschaft* nije značila obnovu Durkheimove “mehaničke solidarnosti” (u novijoj terminologiji “normativne integracije”). Riječ je bila o efektima “nacionalne homogenizacije” u doba kada je nacija bila ugrožena velikosrpskom agresijom. Kada je ugroza prestala, nastupila je oseka te vrste solidarnosti.²² Međutim, prestankom nacionalne homogenizacije nije došlo do automatskog jačanja Durkheimove “organske solidarnosti” (“funkcionalne integracije”) – čak bi se moglo govoriti o njezinu daljnjem slabljenju, što je dovelo do mertonovske anomije ili, preciznije, do neke vrste solidarnosnog vakuuma. Kao da je stvorena neka vrsta hobbesovske situacije: ako ne *bellum omnium contra omnes*, a ono “*Hobbesian incivility*”²³ (Young, 1999.,16).

Projekt moralne i društvene obnove sveo se na jedan oblik javnog diskursa koji se potkraj razdoblja sve manje čuo u masovnim medijima, a njegovi opipljivi rezultati su zanemarivi. Tako, na primjer, umjesto povratka na “pradjedovska ognjišta” pojačan je ruralni egzodus i demografsko pražnjenje mnogih ruralnih i poluurbaniziranih područja. Umjesto natalitetnog “buma” i rekonstitucije sadašnjih nuklearnih obitelji, po uzoru na tradicionalnu “proširenu porodicu”, nastavlja se trend smanjivanja broja djece i veličine obitelji, ali i svojevrсна karikatura proširene porodice u smislu da se u mnogim urbanim obiteljima odrasla djeca, koja su završila školovanje, ne mogu odvojiti od obitelji podrijetla i osnovati vlastitu obitelj zato što ne mogu naći posao niti sebi osigurati stambeni prostor ako i nađu zaposlenje. Tako se vrši inverzna rekonstrukcija proširene porodice diktirana ekonomskom nuždom. U takvim “porodicama” mogu se očekivati žestoki konflikti slični onima što su zabilježeni prilikom raspada tradicio-

nalne proširene porodice (kućne zadruge), a ne neka “moralna obnova”. “Pro-life” propaganda nije dala nikakve demografske rezultate, a nije čak uspjela da se zakonom zabrani pobačaj, koji je u socijalističkoj Hrvatskoj bio zakonom dopušten. Uvjeravanje da je prokreacija stvar moralnog (moralno-vjerskog) stajališta supružnikâ a ne njihove materijalne situacije, malo je koga uvjerilo. Pod konac razdoblja ta je propaganda znatno jenjala.

Čini se da je retradicionalizacija postigla najveći domet u procesu desekularizacije. Slom komunističkog režima (1990.) označio je kraj jednog totalitarnog modela sekularizacije, po kojem religijska vjerovanja nisu stvar slobodnog uvjerenja pojedinca, već su ideološki prokazana kao “zaostala” i politički nepoćudna. A Crkva je zatvorena u sakristiju i strogo ograničena na vjerske obrede. Taj je model sekularizacije definitivno propao i teško da će ga itko više oživjeti. Nakon propasti tog modela, u različitim istraživanjima bitno se povećao broj ispitanika koji se identificiraju kao katolici i vjernici. Također, povećao se broj “obraćenika”.²⁴ Međutim, ako pogledamo anketne podatke o pridržavanju vjerskih obreda, vidimo da tek oko četvrtine odlazi jednom tjedno u crkvu (na nedjeljnu misu) (muškarci 24,6%, žene 27,6%), dok znatan dio nikad ne ide u crkvu (muškarci 22,0%, žene 14,0%). Većina spada među indiferentne – odlaze u crkvu jednom mjesečno ili jedanput godišnje (muškarci 52,0%, žene 58%).

No najvažniji efekt desekularizacije bio je politička angažiranost i medijska vidljivost klera, uključivši i njihove strogo ritualne aktivnosti. Tako na raznim nacionalnim okupljanjima (proslavama, i sl.) pribivaju predstavnici klera, odnosno na vjerskim okupljanjima prisutni su visoki politički dužnosnici. Osobito je bila upadljiva medijska vidljivost crkvenih osoba. Ne mislim tu samo na blagoslivljanje novootvorenih objekata koji nemaju vjersku funkciju već i na to da su neki vjerski blagdani i proslave znali osvanuti kao udarna vijest u večernjem TV-dnevniku. Potkraj razdoblja činilo se da se te stvari vraćaju “u normalu”. Distancirajući se od “grijeha struktura”, crkvena hijerarhija je učinila korak prema potpunoj autonomiji u odnosu na državnu vlast i politiku. Ali to ne znači povlačenje Crkve u “sakristiju”, kao što bi htjeli ekstremni pobornici sekularizacije. Katolička crkva će i dalje nastojati zadržati svoje povijesno mjesto kao sastavnica hrvatskog identiteta.

Međutim, unatoč vidljivoj desekularizaciji u minulom razdoblju, Crkva nije mogla ponovno steći istu ulogu kao što ju je imala u tradicionalnom hrvatskom društvu prije 1918., ili kakvu i danas ima u iseljeničkim udrugama i inozemstvu.²⁵

Pogledajmo malo bliže ulogu Crkve u tradicionalnom društvu. Socijalna struktura tradicionalnog društva mogla bi se predočiti kao sustav koncentričnih krugova. Prvi krug je proširena porodica (kućna zadruga), drugi krug je seoska zajednica koja je, bar na mediteranskom ozemlju, organizirana kao bratovština. A u bratovštini župnik (kao jedini školovan čovjek prije uvođenja obvezatnog osnovnog školovanja) vodi glavnu riječ i u gospodarskim i u “moralnim” pitanjima (bratovština je važan sustav socijalne kontrole u seoskoj zajednici). A Crkva, čija hijerarhija seže od bratovština pa do vrhovne (carske) vlasti, povezuje seosku zajednicu s državom na drugi način nego što to čini porezna i vojna administracija. U Kraljevini Jugoslaviji ta medijacija Crkve prestaje jer je na mjesto “njegova otčinskog i apoštolskog veličanstva” došlo svetosavsko veličanstvo. Ta je promjena imala nesagledive posljedice – ali to nije predmet ove studije.

Descijentizacija

Tu sam kovanicu upotrijebio u referatu na simpoziju HAZU-a o fundamentalnim istraživanjima (Županov, 1997.b). Bila je riječ o procesu koji je bio strukturalno paralelan s procesom dezindustrijalizacije, odnosno s njegovim modelom “prazne ljuštore”. Koristeći se Adizesovom teorijom o životnom ciklusu poduzeća (Adizes, 1988., 85), predvidio sam da će dugotrajna financijska anoreksija hrvatske “industrije znanja” (sveučilište i instituti) dovesti do produžene kome kada organizacije – priključene na sustav državnog financiranja – nastavljaju život zombija i nakon što su izgubile svoju stvarnu funkciju. Međutim, riječ je o fenomenu koji se ponekad naziva “marginalizacijom znanosti i znanstvenika” (Prpić, 2000., 100, tab. 18). Naime, dok su u prvim vremenima industrijske revolucije na Zapadu tehnologiju razvijali samouki izumitelji praktičari, u 20. stoljeću tu ulogu sve više preuzimaju znanstvenici, ali ne više kao pojedinci već kao kolektiviteti. Stvara se “industrija znanja”. Inventivnost se institucionalizira, pa znanost postaje ne samo najvažniji ekonomski resurs već i jedna od središnjih društvenih institucija.

Takva koncepcija znanosti nije na ovim prostorima (u Hrvatskoj, ali i “šire”) “zaživjela”. Od prvih poratnih godina (prije pola stoljeća) promijenila se samo retorika, ali ne i mjesto znanosti na ljestvici nacionalnih (državnih) prioriteta. Umjesto na pozivanje na marksizam-lenjinizam, “klasni instinkt” i seljački “zdrav razum”, umjesto poklika “dolje birokratska metodologija” te ispraćaja emigrirajućih stručnjaka “neka idu - oni nas ucjenjuju”, politička elita,

koja se u međuvremenu “doškolovala” ali i normalno školovala, promijenila je diskurs i ažurirala ga s diskursom kakav prevladava na Zapadu. Ali nije promijenila prioritete. Znanost je i dalje “*low priority*”. Znanost, odnosno cjelokupna industrija znanja, i dalje je samo jedan od oblika potrošnje, pa kad nastupi recesija, izdaci za znanost režu se kao i drugi oblici potrošnje – štoviše, moglo bi se reći da je znanost prva na udaru restrikcija.

Mjesto znanosti na ljestvici nacionalnih prioriteta određuje se alokacijom nekog postotka BDP-a, a ne hvalospjevima o ulozi i važnosti znanosti u modernome društvu. Udio znanosti u BDP-u u socijalističkoj Hrvatskoj (ako sredstva za znanstveno-istraživačke projekte odvojimo od nastavnog “pogona” na sveučilištu) nije nikad dosegao 1%, što se u razvijenim zemljama smatra minimumom, a tijekom 1990-ih, taj je postotak pao – prema procjenama nezavisnih stručnjaka – od 0,8% na 0,2% do 0,3%.

U kriznim vremenima nikad se ne računa na to da bi znanost mogla dati ikakav doprinos izlasku iz krize jer se, u protivnom, financijska sredstva ne bi “kresala”²⁶, već selektivno povećavala. Isto tako od znanstvenika se rijetko traži da izrade znanstvenu podlogu za donošenje važnih političkih odluka. Umjesto ozbiljnog sustavnog rada u “*think-tanks*” pribjegava se nekoj vrsti “masovnih sastanaka” znanstvenika i “društveno-političkih radnika”, odnosno znanost ima ograničenu legitimacijsku funkciju (Županov, 1995., 194–206).

Odlazak “industrijalizirajuće elite” i dolazak “dezindustrijalizirajuće elite” nije ništa promijenio. Tu imamo cjelovit socio-kulturni kontinuitet. Očito, marginalizacija znanosti je sekularni trend bez obzira na promjene upravljačkih elita. Mijenjaju se, možda, samo motivacije. Dok politokracija nije željela nove partnere u vlasti, već se oslanjala na “veliku koaliciju” s “fizikalcima” (Županov, 1996., 441), tajkunima i njihovim menadžerima, znanost je posve nepotrebna. A, s druge strane, odlazak znanstvenika i stručnjaka u politiku samo je varijanta *brain drain*-a. Kome je onda potrebna znanost kao inovativna društvena institucija!? Hoće li nova šesteročlana upravljačka elita izmijeniti mjesto znanosti na skali nacionalnih prioriteta, o tome – osim verbalnih iskaza – još nema stvarnih naznaka.

Administracija – ni “racionalna” ni “razumna”

Važna sastavnica modernizacije jest “racionalizacija” ljudske djelatnosti ne samo u gospodarstvu i državnoj upravi već i u drugim sektorima aktivnosti. Racionalizacija nužno pretpostavlja “racionalnu” administraciju koja se –

često pejorativno – naziva “birokracija”. Prema G. Ritzeru (Ritzer, 1993., poglavlja 3–7) četiri su osnovne dimenzije birokratske racionalnosti: (1) efikasnost – težnja za optimalnim izborom sredstava za ostvarivanje zadanog cilja; (2) kalkulabilnost – težnja prema kvantifikaciji, vjerovanje da kvantiteta prelazi u kvalitetu; (3) predvidljivost – u racionalnom društvu ljudi ne vole iznenađenja, već žele znati što mogu očekivati na različitim mjestima i u različito vrijeme; (4) kontrola – težnja da se od personalne prijeđe na impersonalnu kontrolu, a da se u okviru impersonalne kontrole prijeđe od ljudske na mehaničku kontrolu.

Međutim, birokratska racionalnost nije uvijek i “razumna” (ako “razumnost” promatramo sa stajališta ljudskih potreba). Birokratska racionalnost može biti povezana s velikim ljudskim “troškovima”. Još je Max Weber primijetio da racionalni sustavi proizvode cijeli niz iracionalnosti koje ograničavaju, kompromitiraju i čak potkopavaju njihovu racionalnost. Ukratko, birokratska organizacija ima svoju patologiju koja se u različitim sredinama različito naziva (u nas “birokratizam”, a u anglofonskim zemljama “red tape”, u Francuskoj “*la papéresserie*”).

Koliko je meni poznato, u nas ne postoji ni jedna sustavna studija koja bi pokazala kako funkcionira naša administracija na četiri navedene dimenzije racionalnosti te kakvi su oblici i intenzitet njezine patologije. Takvih studija nije bilo ni za socijalističkog razdoblja, nema ih ni danas. Stoga se ne mogu izvoditi ni pouzdani zaključci o tome je li se funkcioniranje administracije poboljšalo ili pogoršalo u odnosu na komunističko razdoblje. Prilično je rasprostranjeno mišljenje da se stanje znatno pogoršalo. Uostalom, i sama (re)centralizacija bila bi dovoljan razlog pogoršanju.

Pogotovo nam nedostaju povijesno-sociološke studije koje bi pokazale kakva je administracija 1918. naslijeđena od Austro-Ugarske Monarhije,²⁷ kako se u Hrvatskoj administracija “balkanizirala” nakon 1918., kako je proces balkanizacije finaliziran nakon Drugog svjetskog rata, što smo naslijedili nakon raspada SFRJ te koliko smo sami pridonijeli današnjoj “iracionalnoj” i “nerazumnoj” administraciji. Odnosno, odakle potječu njezine temeljne karakteristike: bahatost, neresponzivnost, aljkavost i neodgovornost. Koliki dio iracionalnosti možemo pripisati modelu kao takvom (njegovoj urođenoj patologiji), a koliki pak dio naslijeđenom balkansko-otomanskom uzorku organizacije? Uz “descijentizaciju”, iracionalna i “nerazumna” administracija pripada socio-kulturnom kontinuitetu u jednom turbulentnu vremenu.

Pozitivne stavke u desetogodišnjoj bilanci

No bilo je, sa stajališta modernizacije, i pozitivnih stavki u desetogodišnjoj bilanci potkraj stoljeća. Prva se odnosi na tehnologiju, a druga na kulturne promjene.

Dezindustrializacija, retraditionalizacija i descijentizacija nisu ipak mogle stvoriti zavjetrinu koja bi nas izolirala od vjetrova tehnološkog napretka. Tako su se, u desetljeću koje je na izmaku, u nas snažno razvile telekomunikacije i u kvantitativnom (telefonija je prodrla i do najzabitijeg sela) i u kvalitativnom smislu (svjetlovođi, digitalizacija i sl.). O širenju mobilne telefonije da i ne govorim. Važne pomake napravila je i kompjuterizacija, premda na tom području još uvijek zaostajemo, ne samo za razvijenim zapadnim zemljama već i za nekim tranzicijskim zemljama. Ovdje ne smijemo izostaviti razvoj elektronske pošte, priključaka na Internet, čime Hrvatska postaje sudionik "virtualne realnosti". Drugo je pitanje hoćemo li, i u kojoj mjeri, znati i moći iskoristiti virtualnu realnost u rješavanju ekonomskih i društvenih problema.²⁸

Ali ne pušu Hrvatskom samo vjetrovi tehnoloških već i kulturnih promjena. Neka mi bude dopušteno da ovdje navedem jedan odlomak iz moga eseja "Nesporazumi HR-EU: Vrijednosna disonanca?", koji se temelji na empirijskim istraživanjima početkom 1997. godine: "Naime, novija istraživanja sugeriraju da su se na području prihvaćanja individualističkih vrijednosti zbile (i dalje se zbivaju) velike kulturne promjene. One pokazuju da velika većina ispitanika (više od 90%) smatra slobodu medija vrlo važnom bez obzira na to što oni kritiziraju vladu; da blizu tri četvrtine smatraju da ljudi u Hrvatskoj trebaju imati pravo demonstrirati i štrajkati, pa i uz cijenu da to izazove nasilje; četiri petine smatraju da nacionalne i etničke manjine trebaju imati ista prava kao i svi ostali građani. Iz istraživanja nije vidljivo da li te vrijednosti već imaju transcendentni značaj, ali one govore o velikom kulturnom pomaku. Uostalom, za oko dvije petine, sloboda izražavanja vlastitog mišljenja već je postala transcendentna vrijednost" (Županov, 1997.a, 57).

Zaslužuje li za opisane tehnološke i kulturne promjene bivša upravljačka elita neki "kredit", to je zasebno ali manje važno pitanje. Važno je naglasiti da se smjena upravljačke elite od 3. siječnja 2000. nije dogodila u kulturnom vakuumu.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Hrvatska je, ne jedina, ali tipična zemlja zakašnjele industrijalizacije, pa stoga i modernizacije. Zbog mnogih okolnosti u njoj se nisu razvili unutarnji impulsi za autonomni proces industrijalizacije i modernizacije. Ti su impulsi došli izvana, pa se društvene promjene vrše u okviru perifernog kapitalizma. Uvođenje elemenata tržišne ekonomije (trgovina i lihvarstvo) više od jednog stoljeća razjeda hrvatsko tradicionalno društvo, ali stvaranje industrijsko-urbanog sektora teče veoma polako, a također je usporen i transfer stanovništva sa sela u grad. Kako u Hrvatskoj nije – zahvaljujući protureformaciji – bilo protestantizma (ni u tragovima koji su zamjetni u Sloveniji), nije se na kulturnom planu razvilo ništa što bi imalo sličilo na “protestantsku etiku” ili što bi iniciralo “kulturnu revoluciju”, koja je na Zapadu išla ukorak s tehničkom revolucijom.

Sredinom 20. stoljeća, po svršetku Drugog svjetskog rata, nova upravljačka elita snažno ubrzava tempo industrijalizacije, razvoj industrijsko-urbanog sektora i dotad neviden transfer stanovništva, koji poprima značajke biblijskog egzodusa. Međutim, taj je industrijski razvoj bio opterećen i stoga ograničen ideološkim postulatima komunističke utopije:

a) najprije pogrešno shvaćenom Marxovom shemom “odjeljka A” i “odjeljka B”, odnosno primatom teške industrije;

b) fiksacijom na klasičnu industrijsku tehnologiju koja od seoskih doseljenika u grad proizvodi “historijsku radničku klasu”, i to u vrijeme prve naftne krize, kad japanska elita forsira razvoj elektronike i robotike, a da stvar bude gora, ti se brojni investicijski projekti financiraju međunarodnim bankarskim kreditima;

c) i nakon napuštanja “teške industrije” ostao je organizacijski gigantizam koji zanemaruje mala i srednja poduzeća, stvarajući posve neprimjerenu industrijsku strukturu;

d) neprimjerenim bijegom sa sela te zanemarivanjem, ako ne i tabuiziranjem, privatne farmerske poljoprivrede;

e) osporavanjem tržišta, a zatim njegovim prihvaćanjem ali samo kao distribucijskog mehanizma, pri čemu je isključena njegova alokacijska funkcija;

f) neprihvatanjem normalnih građanskih institucija, u prvom redu privatnog vlasništva, i njihova zamjena izmišljenim kulturnim hibridima koji ne mogu funkcionirati, pa umjesto njih funkcionira voluntaristički državno-partijski *ad hoc* intervencionizam;

g) iluzornim pokušajima da se “građanski čovjek” kao racionalni subjekt zamijeni “novim socijalističkim čovje-

kom”, što se kasnije svelo na neotradicionalističkog “ekonomskeg čovjeka” koji je “crvene zastave zamijenio zelenim novčanicama” da bi mogao uživati u potrošnji masovne konfekcije materijalnih i duhovnih proizvoda sa Zapada. I da ne nabrajam dalje...

Ukratko, stvoreno je stanje koje se može označiti kao polumodernizam. Očekivali bismo da će se nakon sloma socijalizma nova upravljačka elita suočiti s dovršenjem procesa modernizacije, tj. s prelaskom iz naslijeđene polumodernosti u potpunu modernost. Ali to se ipak nije dogodilo. Ona je, istina, uklonila institucionalne zapreke razvoju tržišne ekonomije i privatnoga poduzetništva, ali je olako dopustila (upustila se u) dezindustrijalizaciju, tj. zatvaranje i devastaciju i onih poduzeća koja su se mogla rekonstruirati i održati na svjetskom tržištu. A što je najvažnije, nije ni pokušala preokrenuti sekularni trend marginalizacije znanosti i znanstvenika. Isto tako nije ništa učinila na debalkanizaciji administracije, nije ni pokušala revitalizirati ono što je možda još bilo preostalo iz doba dvojne monarhije na području administracije. Ukratko, nova elita nije bila na visini svog povijesnog zadatka – dovršenja procesa modernizacije. Projekti retraditionalizacije, sve u svemu, nisu nanijeli procesu modernizacije neke veće štete, jer su dobrim dijelom ostali u području ideološkog diskursa, ali su odvrćali pozornost od stvarnih problema, što je sigurno bilo štetno.

Zadatak dovršenja procesa modernizacije tako je pao u dio novoj šestočlanoj eliti, koja je mandat dobila na izborima 3. siječnja 2000. Prerano je još govoriti o tome hoće li ona uspješno obaviti taj povijesni zadatak. Ima nekih pozitivnih naznaka. Na primjer, definitivna odluka da se hrvatska brodogradnja osposobi za natjecanje na globalnom tržištu može značiti početak reindustrijalizacije. A reindustrijalizacija je svakako važan korak prema intenziviranju modernizacije. Međutim, bitna promjena na ljestvici nacionalnih prioriteta u korist znanosti još nije na vidiku, ni ove, ni u iduće tri godine za koje se izrađuje državni proračun. Od pojačane pro-znanstvene retorike ne treba ništa očekivati.

Rješavanje povijesnog zadatka da se Hrvatska u pogledu modernizacije izravna s naprednijim tranzicijskim zemljama i, u nešto duljoj perspektivi, sa zemljama EU-a (bez čega integracija u EU ne bi imala ni temelja ni smisla) morat će se izvršiti vrlo ubrzanom tempom, što je zaseban problem, kojeg su zemlje autonomne modernizacije bile poštedene, i u uvjetima nemilosrdne globalne konkurencije. Istina, globalna konkurencija pruža neke šanse i Hrvatskoj, pri čemu osobito imam na umu elektronsku kompre-

siju vremena i prostora i “virtualno poduzetništvo”. Ali racionalno iskorištavanje novih šansi i mogućnosti zahtijeva vrlo visoke kvalitete upravljačke elite i dobro smišljene poteze u gospodarstvu i drugim domenama politike. Ima li nova elita takve kvalitete i sposobnosti – to ne znam, ali ih u prvih deset mjeseci svog mandata baš i nije pokazala.

BILJEŠKE

- ¹ “Ima nekoliko sinonima za 'kognitivnu mapu'... neki uključuju: etos, pogled na svijet, kolektivne predodžbe, vjerovanja, vrijednosti, ideologiju. Metafora mape je prikladna jer sugerira uputu za akciju” – F. G. Bailey, *The Peasant View of the Bad Life* (Shanin, T.: 1975., 300).
- ² Moderno se često definira kao “racionalno”. Međutim, Ritzer upozorava da ono što je “racionalno” ne mora biti i “razumno”, jer racionalni sustavi imaju svoju patologiju (Ritzer: 1993.). Više o tome kasnije.
- ³ Na to je još prije pojave modernog ekološkičkog pokreta ukazao 1944. godine Karl Polanyi (1968., 178–191).
- ⁴ Taj je termin stavio u optjecaj Gaetano Mosca (navedeno prema Grusky, 1994., 155–161).
- ⁵ Pojam *strategic elite* potječe od Suzanne Keller (navedeno prema Heller, 1969., 520–524).
- ⁶ Maurice Dobb navodi da je za formiranje “normalnih” najamnih odnosa u britanskim rudnicima ugljena trebalo 300 godina (Dobb, 1961., 288).
- ⁷ Sa zakašnjelom modernizacijom tijesno je povezan pojam “ekonomska zaostalost” (*economic backwardness*), koji je izvrsno opisao Aleksander Gerschenkron u knjizi *Economic Backwardness in Historical Perspective: A Book of Essays*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1961.).
- ⁸ Vidi o tome Hoogvelt, 1997., passim.
- ⁹ Na primjer, troškovi instaliranja “udruženog rada” u SFRJ iznosili su, prema nekim procjenama, 4,5 milijarde dolara (Tanasić, 1988.). A da i ne govorimo o “političkim tvornicama” kao što je Obrovac, kojih se dugovi još i danas otplaćuju. Tu spada “vlasništvo” radnika nad radnim mjestom, državni paternalizam u obliku “kolektivne potrošnje” i štošta drugo.
- ¹⁰ Antikomunistička revolucija u Rusiji krenula je “odozgo”, što sugerira i sam naslov knjige D. Kotza i F. Weira.
- ¹¹ Kampanja protiv “tehnokracije”, što se razbuknula nakon Brozova udara na hrvatske “prolječare” i kasnije na srbijanske liberale, bila je dovela do prestanka štrajkova u sedmoj dekadi. Ali ne zadugo (Županov, 1983., 38–39).
- ¹² Vladimir Stipetić uvjerljivo dokazuje da gospodarski rast Hrvatske u razdoblju 1850.–1913. nije bio ništa sporiji negoli u drugim zemljama Srednje Europe (Stipetić, 1999., 81–133), pa ipak ubrzana industrijalizacija dogodila se tek sredinom 20. stoljeća.
- ¹³ U članku o ljudskim vrednotama i kontaktima kultura (1965.).
- ¹⁴ Vidi Tomasevich, 1955.
- ¹⁵ Vidi поближе o tome u Tomašić, 1997.a i 1997.b.
- ¹⁶ Tako je udio industrije u stvaranju nacionalnog dohotka (u cijeloj FNRJ) porastao od 20,6% 1923. na 42,0% 1959., dok se udio poljoprivrede smanjio u istom razdoblju od 51,5% na 29,2% (Službeni po-

daci navedeni prema George W. Hoffman i Fred W. Neal, *Yugoslavia and the New Communism*, New York, 1969., Twentieth Century Fund, p. 300, Tab. 16-1.). O brznoj deagrarnizaciji Hrvatske govore ovi podaci: udio ruralnog u ukupnom stanovništvu: 1945.: 75 do 80%, 1961.: 43,6%, 1971.: 29,1%, 1981.: 15,2%, 1991.: 9,1%.

¹⁷ Dva članka objavila je Latinka Perović u beogradskoj *Republici*, a jedan u *Helsinkiškoj povelji* (vidi naslove u "Literaturi").

¹⁸ O kosovskom ili vidovdanskom mitu vidi поближе u: Anzulović, 1999.

¹⁹ Greenfeld (1993., 3. poglavlje).

²⁰ Vidi поближе Jean et Rufin (1996.) i Dinkić (1997.).

²¹ Tako je komparativno istraživanje (primjenom istog upitnika) u Hrvatskoj i Sloveniji o uvođenju "minulog rada" pokazalo dosta sličnosti u mišljenjima i stavovima (Županov, 1987., 177-204).

²² Kao i nacija, nacionalna homogenizacija je moderan fenomen. Nije bez razloga Liah Greenfeld naslovu svog standardnog djela *Nationalism* dodala podnaslov *Five Roads to Modernity*.

²³ Više o tome Josip Županov u neobjavljenom radu "Theses of Social Crisis - the Case of Croatia", studeni 1999.

²⁴ Treba razlikovati individualne obraćenike, koji su "ugledali svjetlo na putu prema Damasku", od masovnog obraćenja, gdje postoje drugi, u prvom redu politički motivi obraćenja (Županov, I. G., 1999., pas-sim).

²⁵ V. Čolić-Peisker navodi da je Crkva u Zapadnoj Australiji odigrala među hrvatskim iseljeništvom "modernizirajuću ulogu". Kad je uspostavljena nezavisna hrvatska država, parohijalno-etnički klubovi pre-rastaju u nacionalne udruge. Odlučujuća uloga u tome pripala je katoličkim svećenicima. O ulozi svećenika u etničkim klubovima поближе govori u neobjavljenoj disertaciji V. Čolić-Peisker (2000., 163-166).

²⁶ Karakteristično je da se u vrijeme recesije "krešu" sredstva za nabavu znanstvenih informacija iz inozemstva (stručne knjige i časopisi). To se dogodilo početkom 1980-ih, o čemu je pisao J. Županov u Tanasićevu zborniku (1988., 127-132), a slična stvar se ponovila i pod konac hadezeovskog razdoblja.

²⁷ U Austriji se unatoč velikim političkim promjenama očuvala racionalna administracija, koja je danas važan austrijski adut u privlačenju stranih investitora.

²⁸ Na primjer, zamijeniti *brain drain* nekom vrstom "virtualnog poduzetništva" i utopijske snove o povratku dijaspore "virtualnim povratkom".

LITERATURA

Adizes, I. (1988.). *Corporate Lifecycles: How and Why Corporations Grow and Die and What to do About It*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.

Adizes, I. (1989.). *Kako riješiti krizu upravljanja*. Zagreb: Globus.

Aslund, A. (1999.). Problems with Economic Transformation in Ukraine, *The Fifth Conference on Transition Economies*, June 23-25, Dubrovnik.

Bolčić, S. (2000.). Razorenost društva i korupcija u Srbiji devedesetih, *Sistem i korupcija*, 229-241, Beograd: Institut društvenih nauka.

Bottomore, T. (1977.). *Sociologija kao društvena kritika*. Zagreb: Naprijed.

- Čengić, D., Rogić, I. (ur.) (1999.). *Privatizacija i javnost*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Čolić-Peisker, V. (2000.). *Croats in Western Australia: Migration, Values and Identity* (neobjavljena doktorska disertacija).
- Dinkić, M. (1997.). *Ekonomija destrukcije*. Beograd: Stubovi kulture.
- Dobb, M. (1961.). *Studije o razvoju kapitalizma*. Zagreb: Naprijed.
- Erlich, St. V. (1965.). Ljudske vrednote i kontakti kulture. *Sociologija* 5.
- Greenfeld, L. (1993.). *Nationalism – Five Roads to Modernity*. Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- Hoogwelt, A. (1997.). *Globalization and the Postcolonial World*. London: MacMillan.
- Jean, F., Rufin, J.-C. (eds.) (1996.). *Economies des guerres civiles*. Paris: Hachette.
- Jowitt, K. (1992.). *The New World Disorder*. Berkeley: University of California Press.
- Keller, S. (1969.). Beyond the Ruling Class, u: Heller, C. S. (ed.), *Structured Social Inequality*, pp. 520-524, London: Collier-Macmillan Limited.
- Kerr, C., Dunlop, J., Harbison, F. and Myers, C. A. (1964.). *Industrialism and Industrial Man*. New York: Oxford University Press.
- Kotz, D. M., Weir, F. (1997.). *Revolution From Above*. London and New York: Routledge.
- Mills, C. Wright (1959.). *The Power Elite*. New York: Oxford University Press.
- Mirković, M. (1958.). *Izbor iz ekonomskih radova I*, 31-33, Zagreb: Naprijed.
- Mosca, G. (1994.). The Rulling Class, u: Grusky, David B. (ed.), *Social Stratification*, Boulder: Westview.
- Perović, L. (1995.). Modernizacija bez modernosti, *Republika*, god. VI, br. 103. Beograd.
- Perović, L. (1995.). Beg od modernizacije, *Republika*, god. VI, str. 16-31. Beograd.
- Perović, L. (1999.). Mitomani bi da vide korenje na granama, *Helsinkička povelja*, br 15, 6-7, Beograd.
- Polanyi, K. (1968.). *The Great Transformation*. Boston: Beacon Press.
- Polšek, D. (ur.) (1998.). *Vidljiva i nevidljiva akademija*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Prpić, K. (1997.). *Profesionalna etika znanstvenika*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- Prpić, K. (2000.). *U potrazi za akterima znanstvenog i tehnološkog razvoja*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- Rendić-Miočević, I. (2000.). Etnopsihologijski okvir hrvatske i srpske nacije, u: *Migracijske teme*. br. 1-2, str. 141-163, Zagreb.
- Ritzer, G. (1993.). *The McDonaldization of Society*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Ritzer, G. (1998.). *The McDonaldization Thesis*. London: Sage Publications.
- Shanin, T. (ed.) (1975.). *Peasants and Peasant Societies*. Harmondsworth: Penguin Books Ltd.
- Simić, A. (1973.). *The Peasant Urbanites, A Study of Rural-Urban Mobility In Serbia*. New York, London: Seminar Press.

- Stipetić, V. (1999.). Gospodarski rast Hrvatske i središnje Europe između 1850. i 1913. godine, *Rad HAZU*, knjiga 478, str 81-133.
- Tanasić, D. (1988.). *Smišljene besmislice*. Beograd: Biblioteka Sociološkog pregleda.
- Tomasevich, J. (1955.). *Peasants, Politics and Economic Change*. Stanford: University Press.
- Tomašić, D. (1936.). Plemenska kultura i njezini današnji ostaci, *Mjesecnik*, 1/2, 19-28, Zagreb.
- Tomašić, D. (1997.a). *Društveni razvitak Hrvata*. Zagreb: Biblioteka Revije za sociologiju.
- Tomašić, D. (1997.b). *Politički razvitak Hrvata*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo i Naklada Jesenski i Turk.
- Young, J. (1999.). *The Exclusive Society*. London: Sage Publications.
- Županov, I. G. *Disputed Mission*. New Delhi: Oxford University Press.
- Županov, J. (1987.). *Sociologija i samoupravljanje II*, dopunjeno izdanje. Zagreb: Školska knjiga.
- Županov, J. (1983.). *Marginalije o društvenoj krizi*. Zagreb: Globus.
- Županov, J. (1992.). Društvo, u: E. Pusić (ur.), *Hrvatska*, str. 63-70, Zagreb: HAZU.
- Županov, J. (1995.). *Poslije potopa*. Zagreb: Globus.
- Županov, J. (1996.). The Social Legacy of Communism, *Društvena istraživanja*, god. 5, br. 2(22), str. 425-453.
- Županov, J. (1997.a). Nesporazumi HR-EU: Vrijednosna disonanca?, u: Čučić, Lj. (ur.), *Hrvatska i Europa*. Zagreb: Europski pokret i Europski dom.
- Županov, J. (1997.b). Problemi znanstvenog podmlatka u doba descijentizacije, u: Tadić, D. (ur.), *Fundamentalna istraživanja*, str. 245-254. Zagreb: HAZU.
- Županov, J. (1997.c). Tranzicija i politički kapitalizam, u: *Hrvatska gospodarska revija*, br. 12, str. 1-10.
- Županov, J. (1998.). Znanost kao otvoreni sustav, u: Polšek, D. (ur.), *Vidljiva i nevidljiva akademija*, str. 237-242, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Ivan
ROGIĆ

TRI HRVATSKE
MODERNIZACIJE I
ULOGA ELITA

U predočenoj, svakako odveć kratkoj, analizi nekolike su uporišne tvrdnje važnije od drugih.

(1) Hrvatska modernizacija *nije* jedinstvenim procesom gdje bi zamisao o unutrašnjem razvojnom kontinuitetu imala zajamčenu važnost i mjesto. Bolje se s odredivim činjenicama slaže tvrdnja kako je na djelu *više modernizacijskih pokušaja* (modela) jasno odijeljenih strukturnim rezovima. Glavna konstrukcijska obilježja uporabljenih modela nisu sukladna; nisu sukladni ni glavni organizatori njihove primjene u pojedinim razdobljima. Zacijelo je najmanje pogrešno razlikovati dva, *sada već dijakronijski dovršena*, modernizacijska pokušaja (sa sukladnim im predlošcima) i jedan koji se još u tekućem razdoblju oblikuje. Prvi se (grubo) poklapa s razdobljem 1868.-1945. Drugi se poklapa s razdobljem 1946.-1990. Treći se nazire u razdoblju nakon 1990. godine. Zašto držimo ponuđenu shemu korisnom, izložili smo na drugom mjestu (Rogić, 2000.); ponavljanje prije rečenoga u ovoj analizi ne bi bilo posebno korisno. Ograničujemo se na natuknicu da skicirana razdioba nije neposredno ovisna samo o mijeni političkih sklopova koji su definirali rubne uvjete pokušaja hrvatskih modernizacija; izravnije je ovisna, naprotiv, o učincima procesa odvajanja hrvatskog društva od tradicionalnih predložaka konstrukcije društvene zbilje.

(2) Razumijevanje uloge upravljačkih elita nije korisno reducirati samo na razumijevanje predložaka ciničnog djelovanja "elita vlasti". Elitne skupine *nisu* originalnim proizvodom modernih društava i centripetalnih silnica u njihovoj strukturi. Uvidi što ih nudi povijesna sociologija podsjećaju da je predložak feudalnih društava, primjerice, u tom pogledu dosta instruktivan. Predložak poučava da je zamisao o (prirodnoj) vrsnoći već *konstrukcijski* prisutna u oblikovanju ideje o zajednici. Koliko je razvidno, pokretač moderne rasprave o ulozi elita u suvremenim društvima, V. Pareto, izravno upućuje na tu činjenicu. Praktična pak razdioba po *sektorima vrsnoće* nudi shemu s nekoliko

tipova; no oni nisu međusobno nužno ovisni. Za naše svrhe korisno je razlikovati barem četiri osnovna.

(a) *Simbolična elita "plemenitih"*. Elitna skupina koja tako funkcionira pojavljuje se u društvenoj komunikaciji kao "živi simbol" društva u cjelini, ali i posebne društvene zajednice ("organizma"). Imaginarna osnova definicije na koju se funkcioniranje "živog simbola" naslanja obvezatno implicira etiketu o vrsnoći. Etiketa upućuje na vrsnoću, redovito definiranu "velikim pričama" na metapovijesnoj razini (dakle, mitolojskim ili srodnim shemama). One dokazuju da je skupina, najprije, *kozmogetički vrsna* (po nekim univerzalnim obilježjima koje dopuštaju planirati pozitivni ishod usporedbe članova te skupine s idealnim likovima). Primjerice, članovi aristokratskog staleža rentiraju "veliku priču" o plemenitosti vlastite naravi i korijena: oni su "plava krv". Vrsnoća u dotičnom slučaju *nije specijalistički definirana*; ona, naprotiv, osigurana simboličkom ekonomijom "velike priče", omogućuje uspostavu jedne *hijerarhije koja ima snagu kozmolojske činjenice*; netko je "plemenit" – jer je, po kozmičkoj volji, "plemenit"; drugi nije – jer nije.

U socijalnim odnosima ta se etiketa promeće, redovito, u posebni skup općih obveza; one se, najčešće, sabiru oko jednog broja općih čudorednih imperativa (dužnosti) kakvi su, primjerice, pravednost, skrb za slabe, požrtvovnost, nesebičnost, hrabrost, slobodoumnost i srodne. Jasno je da svaki empirijski član skupine, čije su vlasništvo etikete, ne djeluje sukladno tim imperativima. Ali, neovisno o tomu koliko pojedinci uspijevaju ostati socijalno uvjerljivi u ulazi vlasnika etiketa, ili koliko skupina, u cjelini, to uspijeva na metapovijesnoj razini (u procesima simbolične proizvodnje i razmjene), neprekidno djeluje mehanizam razdiobe naslova. Drukčije rečeno, društvene se zbilje *ne može* (ni vodoravno ni okomito) konstruirati bez razdiobe spomenutih naslova. Nakon što se srodničko/prirodno kodiranje prava na njih (kakvo je jamčio feudalni poredak), iscrpilo, pravo se u građanskom razdoblju kodira *na temelju uspjeha u praktičnu stjecanju legitimacije*. Zahvaljujući tomu, pojedinom se društvenom sudioniku ili, zašto ne, pojedinom narodu "može vjerovati", a drugom "ne može"; pojedinom se društvenom sudioniku, narodu itd., "može priznati" sposobnost djelovanja sukladno "plemenitim" vrijednostima, a drugima "ne može". Očito je da razlikovanje *po općoj identitetnoj vrsnoći* (metapovijesnoj "plemenitosti") reproducira i temeljni *opći* mehanizam razdvajanja elitnih i neelitnih skupina i pojedinaca.

(b) *Elita vlasti*. Elita "plemenitih" *nije, nužno, institucionalno koncentrirana*; elita vlasti, pak, izravno se određuje

svojim položajem i ulogom u *shematizmu prerazdiobe i nadzora društvenih moći*. Pri tomu je korisno prihvatiti hipotezu da je predodžba o moći u tipične elite vlasti dosta sukladna definiciji društvene moći u M. Webera. Podsjećamo, po Weberu, društvena je moć *sposobnost nametanja svoje volje drugima*. Posrijedi je, očito je, uporaba mehanizma prerazdiobe moći u jednom krugu sudionika. Takva definicija ne obuhvaća nužno oblike društvene moći s pomoću kojih se očituje i sposobnost stvaranja *poželjnih stanja i situacija*. Ta definicija, koliko nam je poznato, potječe od T. Hobbesa. Od prve se razlikuje po tome što upućuje, osim na moć kako je određuje M. Weber, još i na *tehničku moć*; ona se može očitovati u stvaranju poželjnih stanja, a da se, pri tomu, *nužno ne nameće svoja volja drugima*.

Elita vlasti nije nužno i elita posjednika “plemenitih” etiketa. Razlog je jednostavan. Mehanizmi i prakse osvajanja vlasti počivaju na drugim umijećima i osobinama. Skupina umijeća, djelomično, obuhvaća i umijeće stjecanja “plemenite” etikete. Napose kada se vlast osvaja legitimno, na političkom tržištu (izborima). Ali, poznato je, vlast se osvaja i na druge načine. K tomu, i političko se tržište može, pod manje vidljivim monopolnim nadzorom, pretvoriti u izlog beščašća.

(c) *Elita novca*. U toj su elitnoj skupini, kratko rečeno, najbogatiji. Uporabljena sintagma može navesti na krivu pretpostavku da se priznaje samo elita koja je svoje bogatstvo uspjela konvertirati u živi novac. Riječ “novac” u sintagmi uporabljen je, naprotiv, kao opća označnica materijalnoga bogatstva. Sukladno tomu, elita novca obuhvaća najbogatije u jednom društvu neovisno o tomu kakva je osnova bogatstva. Premda je konvencionalno uvriježeno mnijenje da su u toj skupini isključivo gospodarski uspješnici, ono nije točno. Prvi je razlog u činjenici da mnogi članovi elite novca postaju bogati zgoljnim nasljedovanjem, bez ikakvih posebnih sposobnosti. Drugi je razlog u činjenici što nemali broj članova elite novca ima pljačkaško ili kriminalno podrijetlo. Budući da pljačka ili kriminal nisu gospodarske nego *ratničke* djelatnosti, ne može se prihvatiti ni tvrdnja da je tako nastalo bogatstvo posljedica gospodarske sposobnosti.

Čvrsta ovisnost elita vlasti i elita novca u sociologijskoj je analizi osigurana već i općepriznatim stereotipom. No one nisu “dva lika istoga”. Nisu već i zbog toga što strast za bogaćenjem ne obuhvaća nužno i strast za vladanjem (mnogi uspješni vlastodršci nisu bili reprezentativni bogataši). K tomu, elite vlasti i elite novca mogu se dramski sukobljavati na više načina, napose u zbiljama periferijskih društava, gdje su elite vlasti, nerijetko, “bogečke” i po

socijalnom podrijetlu i po temeljnim ciljevima. Na tu činjenicu ukazuje i iskustvo hrvatskih modernizacija.

(d) *Profesionalna elita*. Toj složenici konkuriraju složenice: elita znanja i tehnička elita. No ni jedna spomenuta nije potpuno precizna. Prva, elita znanja, nije precizna jer posredno upućuje na suženo značenjsko polje gdje su priznati samo oni koji "imaju znanje". Budući da netko može "imati znanje" na posve akademski način, *bez modernizacijskih posljedica*, složenica bi mogla ostati zarobljenom u nekoj vrsti arheologijskog botaničkog vrta gdje umjesto rijetkog bilja rastu rijetki "kulaci znanja" (kao elita plemenitih). Druga, tehnička elita, nije precizna jer posredno navodi na zaključak da je riječ o skupini tehničara u industrijskom i srodnim gospodarskim sektorima. No unatoč tom ograničenju držimo je točnijom zbog toga što jasnije naznačuje kako je riječ o skupini koju presudno oblikuje sposobnost za činiti/načiniti što po natprosječnim mjerilima vrsnoće, neovisno o tipu praktičnog sektora. Sukladno tomu, u takve elite jednako opravdano spadaju vrsni inženjeri, vrsni umjetnici, vrsni pomorci, vrsni obrtnici ili vrsni odvjetnici. Složenicu, "*profesionalne elite*" držimo najboljom. Njezino je značenjsko polje dostatno prostrano označivanje i posebne "elite znanja" (budući da profesija, po definiciji, upućuje na društveno priznati monopol na određen tip znanja što ga sama profesija autonomno proizvodi) i posebnu "tehničku elitu" (jer je jednako važna sastavnica profesije tehnička sposobnost oblikovanja i poavljanja određenog praktičnog postupka/postupaka).

Notorno je da je reprodukcija profesionalnih elita ovisna o eliti vlasti i eliti novca. Ali ta činjenica nije dostatna da bi se ustvrdilo kako je reprodukcija profesionalnih elita samo posebni lik reprodukcije elite vlasti ili elite novca. Nije već i zbog toga što je temelj vrsnoće profesionalnih elita skup *autonomno (profesionalno autonomno) određenih mjerila uspjeha*. I što se u takvu elitu ne može prispijeti na temelju zgojine političke ili gospodarske rente.

Profesionalna elita, barem idealnotipično govoreći, "prirodno" teži drukčijem tipu društvene moći. Ona se očituje, T. Hobbes je, po našoj ocjeni, precizan, u sposobnosti stvaranja poželjnih stanja. Takva se sposobnost primarno teži potvrditi u - tehničkoj subjektivnosti (Rogić, 2000.). U toj subjektivnosti četiri su temeljne sastavnice: umnost (znanstveno znanje), onirično iskustvo (imaginarne projekcije žudnje), inženjerska (konstrukcijska) nadarenost i razmjensko umijeće (komunikacijska sposobnost). Premda, očito je, u naznačenoj praksi akumulacije moći postoji i tendencija nameta svoje volje drugima (politička moć), ona (tendencija) nije primarnim ciljem profesional-

ne prakse. Primarnim je ciljem, naprotiv, društvena moć koja osamostaljuje skupinu ili pojedinca (klijenta) *u odnosu na njegove praktične ovisnosti*.

Korijeni ovisnosti, dakako, mogu biti socijalni (niz uvjeta određenih položajem u društvenoj strukturi), ali mogu biti, a oni su važniji, u obilježjima egzistencijalnog sklopa (tehnička primitivnost strojeva, ekologijski i genetički rizici koji se mogu "tehnički" ukloniti, oskudni energijski izvori, zdravstvene teškoće, prometne teškoće, stambene teškoće itd.). U uvjetima što ih obilježja takva sklopa neposredno određuju male su koristi od prerazdiobe društvene moći ako ona ne obuhvaća i sposobnost "stvaranja poželjnih stanja", dakle evoluciju tehničke subjektivnosti. Sukladno tomu, praktični likovi oblikovanja društvene moći profesionalnih elita kriju važnu razliku u usporedbi s praktičnim likovima oblikovanja društvene moći elite vlasti. Prve, grubo rečeno, *vlastito zavičajno mjesto određuju u tehničkoj evoluciji društva* (i njoj sukladnoj institucionalnoj evoluciji). Druge, naprotiv, za razvijanje autentične uloge *ne trebaju nužno* ideju o tehničkoj evoluciji društva.

(3) Hrvatske elite, u praktičnu djelovanju, izravno ovise o stabilnim *periferijskim* obilježjima hrvatskog društva. Već i zbog toga one "zadobivaju" više tipičnih obilježja, gotovo neovisno o tomu kakva je njihova vrsnoća ili praktična sposobnost (primjerice, nužna prevlast imitativnog ponašanja; oportunitizam spram likova modernizacijske volje iz europskih modernizacijskih središta itd.). Periferijski položaj hrvatskog društva bitno se ne mijenja ni u kojem promatranom razdoblju modernizacije. Mijenjaju se, svakako, empirijske konfiguracije, s pomoću kojih se odnos središte - periferija u pojedinim razdobljima javno predložuje a tajno učvršćuje. Notorno je, dakako, da je hrvatsko društvo na europskoj jugoistočnoj periferiji. "Oklopljeno" u dva modernizacijska razdoblja (1868.-1941.) i (1945.-1990.) većim političkim okvirom, praktično ne može izbjeći položaj *dvostruke periferije*; prvi položaj određen je odnosom s glavnim europskim središtima; drugi je položaj određen *unutrašnjim* odnosima u spomenutim okvirima (hrvatski položaj u nagodbenoj Austro-Ugarskoj i hrvatski položaj u dvije "jugoslavenske" tvorbe).

(Uočiti je da u oblikovanju nove odnošajne osnove Europska unija - Hrvatska, u razdoblju nakon 1990., s europske adrese nerijetko dolaze *zastarjeli* prijedlozi/zahtjevi da se skicirano dvostruko periferijsko posredovanje nastavi i dalje. Naguravanje Hrvatske u periferijsku tvorbu: Zapadni Balkan, gdje bi *isključivo kao članica*, imala mogućnosti oblikovanja odnosa s europskim središtima, držimo mehaničkim otiskom te arheologije.)

(4) U dva modernizacijska razdoblja (1868.-1941.) i (1945.-1990.) hrvatsko društvo *nije institucionalno homogeno*. Njega presudno određuje institucionalna “dvokatnost”.

U prvom spomenutom razdoblju na “donjoj razini” nalazi se zbilja “narodnog kraljevstva”. Na gornjoj razini zbilja Carstva (Habsburškog). Zato u onodobnoj hrvatskoj zbilji treba razlikovati *dva tipa elita*. Prvi tip oblikuje autentičnu ulogu kao izazivač mobilizacije “odozdo”, orijentirajući se empirijskim likovima nacionalnih potreba i likovima ciljeva izvedenih iz imaginarna atlasa samostalnog “narodnog kraljevstva”. Identitetno promatrano, to je hrvatska elita. Drugi tip ulogu elite oblikuje kao agent Carstva na “praznom” periferijskom području. Simbolična oznaka: prazno (područje), dopušta razviti praktični program kolonizacije područja i stvaranja mreže kolonizatorskih zajednica izravno ovisnih/odanih Carstvu. Već i radi toga pod institucionalnim nadzorom elita “narodnog kraljevstva” nije znatan dio hrvatskog teritorija (primjerice, Dalmacija, Turska Hrvatska, u jednom dijelu razdoblja područje Vojne Granice, Istra).

Identitetno promatrano, to je *elita u hrvatskom društvu*; ali ni po ciljevima ni po položaju, a ni po praksi, *hrvatskom - nije*. Točnije je o njoj misliti kao o tipičnoj onodobnoj poduzetničkoj skupini s kolonijalnim ovlastima i izgledima. Ona radi toga prirodno polarizira likove modernizacije “odozgo”. U prvojugoslavenskom odsječku razdoblja strukturni se “dvokatni” predložak ne mijenja. Radikaliziraju se, međutim, kolonijalne ovlasti elita s “gornje” razine. Korijen je promjene u činjenici da je Hrvatskoj, posredno, dopisan položaj *ratnog plijena* “pobjedničke” srbijanske vlasti.

U drugom razdoblju (1945.-1990.), poznato je, hrvatskom je društvu nadređeno “jugoslavensko”. Sukladno tomu, ono ga i specifično “kolonizira”. Metode i procedure s pomoću kojih se taj odnos praktično oblikuje mijenjaju se ovisno o općim obrisima pojedinih dionica razdoblja i, dakako, ovisno o otporu “odozdo”. No ni u kojoj dionici nije vidljivo posustajanje nauma da se u zbilji hrvatskog društva oblikuje *aktivni protubrvatski dio*, baš kao i u razdoblju prve modernizacije.

U trećem razdoblju, nakon 1990., nije prisutan “dvokatni” predložak institucionalnog prekrivanja zbilje hrvatskog društva. Ali su prisutne neobične aspiracije da se pojedini ulomci “dvokatnog” modela (sada “autonomnom” odlukom hrvatskih vlasti) primijene zaštićeni naslovom: tranzicijska racionalnost. Neobičnost je u tomu što se zgoljni učinci kolonijalnog slabljenja modernizacijskih sposobnosti hrvatskog društva teže - nekom vrstom groteskne

mehanike – etiketirati naslovom: nova modernizacijska pomagala.

(5) Uzmu li se primjereno u obzir, spomenute činjenice postaju važna nekolika svojstva hrvatskih elita bez kojih nije moguće precizno razumjeti zašto su djelovale kako su djelovale. Spomenut ćemo važnije. (a) *Malobrojnost hrvatskih elita*. U sva tri promatrana razdoblja članova elita od već je malo za oblikovanje *socijalne gustoće* potrebne za ostvarivanje osnovnih modernizacijskih ciljeva. Maloj socijalnoj gustoći pridonosi i činjenica da je u sva tri razdoblja poduzetnički sposoban građanski sloj također malobrojan. (b) *Rizičnost elitnog položaja*. O kakvoj je rizičnosti riječ, zorno pokazuju *višestruko ponovljeni pokolji hrvatskih elita*, neovisno na kojemu su području elitnost stekli. Posebno su na rizičnom položaju bile političke elite.

Budući da su one, već i zbog zgoljne modernizacijske abecede, ustrajno uključivale u program modernizacije i oblikovanje hrvatske državne samostalnosti, u dva su modernizacijska razdoblja pretežno na položaju *subverzivnih skupina*. Spram takvih skupina i u modernizacijskim je središtima sustavna okrutnost velika. U zbiljama periferijskih društava, gdje je, već po konstrukcijskom predlošku, *život jeftiniji* (Vallerstein, 1974.), sustavna je okrutnost, štoviše, na popisu – vladateljskih vrlina. Zato i nije neobično što se, uspješnim fizičkim iskorjenjivanjem hrvatskih elita organizatori “dvokatne” modernizacije “odozgo” nerijetko hvale kao posebnim – modernizacijskim uspjehom. (c) *Oportunizam kao racionalna praksa*. U analitičkoj shemi koju rabimo najmanje je netočno definirati ga poviškom pripravnosti na *pragmatične* identitetne krivotvorbe, različite vrste eda bi se, na drugoj strani, smanjili rizici od fizičkog istrebljenja ili drugih oblika “eksproprijacije”. Držimo da ponajprije zbog toga *nije dovršen* prijenos plemenitih atributa s aristokratske skupine na elite građanskog podrijetla ili, pak, radničkog/seljačkog. U jezgri toga skupa atributa, leži, poznato je, *moralni imperativ* da se, i pod cijenu gubitka života, *jer tako nalaže dužnost*, brane javna dobra zajednice kojoj elita pripada. Budući da takva moralna/aristokratska dosljednost izravno vodi u klopke osвете poretka “subverzivnim skupinama” i njihovu fizičkom istrebljenju, građanske elite *racionalno ne dovršavaju* ispunjenje sržnih obveza u modernizacijskom programu.

Već i zbog toga su brojni primjeri sektorskih uspjeha hrvatskih elita u modernoj preobrazbi izravno svezani s “ljuljanjem” nacionalnog identiteta hrvatskih elita i tehnikama njegove redukcije na prigodne “nagodbenjačke” konfiguracije. One posebno dolaze na vidjelo u prilikama kada elitne skupine moraju samostalno projektirati pojedina

modernizacijska rješenja (kao, primjerice, i u razdoblju 1995.-2001. godine). (d) Ide li se tragom analize izvora povjerenja u društvu, kakvu nudi Fukuyama (1995.), zasnovano je zaključiti da takva elita *samo mukom* uspijeva, i posve privremeno, zadobiti položaj sudionika *kojemu se može vjerovati*. Drukčije rečeno, spomenuta obilježja izravno otežavaju učvršćivanje elitnih sposobnosti nužnih u oblikovanju *partnerskih* odnosa i sveza i u matičnom društvu i u mrežama inozemne (globalne) konkurencije/koo-peracije. Predloženu tvrdnju izravno podupire u hrvatskom društvu dominantna tvrdokorna praksa *negativnog etiketiranja* komunikacijskih sudionika. Njezin je glavni proizvod radikalno sumnjičenje ciljeva organizatora modernizacije “odozdo”. Nije, držimo, posve nekorisno na tom tragu istraživati i odgovore na pitanje: zašto u razdoblju 1995.-2001., (treća) hrvatska modernizacija nema – “pobjednički” nastavak.

DVODNO PRVE MODERNIZACIJE

Martirski/monumentalni smjer prijenosa plemenitih atributa. U “standardnim” europskim okolnostima, u kojima se priprema klasična modernizacija, prijenos “plemenitih” naslova s aristokracije na građanstvo omogućen je baroknim savezom aristokracije i bogatijega građanstva. Složenice: građanin/plemić, ali i plemić/građanin na njega izravno upućuju. Na simboličnoj ravnini zbilje “velikih priča” strukturno sukladan proces omogućen je građanskim preuzimanjem – tragedije. Tragične forme, upozoruje Fray (1978.), u svojoj klasičnoj analizi, jamče uspješnu “osmozu” aristokratske predodžbe o kozmogenetičkoj vrsnosti (koja se mjeri odnosom spram idealnih likova) i novog, gradskog/građanskog iskustva. Zato, po njegovoj ocjeni, postoje dva razdoblja u europskoj kulturnoj povijesti kada cvjeta tragijska imaginacija. To su Platonovo razdoblje, kada atensko aristokratsko društvo postaje – gradskim društvom, i renesansno/barokno razdoblje, kada se feudalna društva otpočinju modernizirati – po gradskom predlošku. U oba slučaja tragijska je imaginacija omogućila uspješan prijenos plemenitih atributa s aristokracije na građanstvo. Tek tada ono je zadobilo i legitimaciju kozmogenetički elitnog društvenog sudionika (dakle, sudionika sposobnog oblikovati svijet, ne samo posebne interesne uvjete). Jer je dobilo priznanicu da je “plemenito po duhu”.

Hrvatska je aristokracija u renesansnom/baroknom razdoblju, poznato je, uglavnom izumrla ili je poubijana. Preživio je samo mali broj magnata (aristokrata sposobnih načelno konkurirati za ulogu izabranog kralja). S njima je izumrla

“organička” obveza aristokracije da i pod cijenu života brani javna dobra zajednice, gdje je u ulozi “elite plemenitih”. Zbog toga se prijenos plemenitih atributa na novo, *reprezentativno* građanstvo odvija s dva naglašena obilježja. (i) Prijenos je, istodobno, *i obnova sjećanja* na velike hrvatske priče (podsjećamo na pravašku obnovu sjećanja na tragediju Zrinskih). Iz te činjenice izravno izvire *monumentalni* predložak prijenosa. (ii) Prijenos je *rizičan* za onoga tko atribute plemenitosti prihvaća, jer je, vidjelo se, za porok, u razdoblju prve modernizacije prijenos istovrstan pripremi – hrvatske *državne* pobune (hrvatska aristokracija simbolično utjelovljuje *lik baštinika neotuđiva prava Hrvata na samostalnu državu*). Iz te činjenice izravno izvire *martirski* predložak prijenosa.

Najveće je ograničenje oba spomenuta predloška što novom građanskom sloju, sastavljenom pretežno od malih plemića/građana i državnih činovnika, ne dopuštaju životnu (vitalističku) i pragmatičnu socijalizaciju prenesenih, “plemenitih”, naslova; nego, naprotiv, *pojačavaju razliku* (jaz) između empirijske zbilje građanskog sloja i herojskih imperativa impliciranih u “plemenitim” pridjevima. Nastalu pukotinu u cijelom promatranom razdoblju nitko nije uspio ukloniti. Sukladno tomu oblikuju se i *dvije osnovne podvrste hrvatskih elita*. *Prva njeguje monumentalne/martirske “plemenite” atribute*, ali ne uspijeva na podlozi te njege, dospjeti u zbiljsku ulogu organizatora racionalne modernizacije. (To je, primjerice, glavni prigovor što ga I. Pilar upućuje “na adresu” A. Starčevića). *Druga je u odnosu na martirske/monumentalne pridjeve oportunistička*; ali, na drugoj strani, uspijeva na pojedinim (premda ograničenim) sektorima organizirati racionalne ulomke modernizacije. (Koliko je taj oportunizam redovito racionalno nadziran, pokazuju primjeri ponašanja I. Kršnjavoga i A. Trumbića. Nakon što su, po vlastitoj ocjeni, obavili poslove “čupajući” za Hrvatsku što su mogli, kao mađarski i jugoslavenski ministri, oba su spomenuta javno obznanili da su – politički pravaši.)

Srodna shema djeluje i u prvojugoslavenskom razdoblju. No teškoća je s plemenitim naslovima veća. U habiburškom razdoblju prijenos “plemenitih” atributa na hrvatsko (narodno/liberalno) građanstvo toliko je olakšan koliko je ono već “prerađeno” praksama “civilizacije” (u smislu što ga nudi Elias 1996.). U prvojugoslavenskom odsječku “plemeniti” se atributi prenose na – seljački sloj. Premda u klasičnoj narodnjačkoj predodžbi, kakvu nudi, primjerice, A. Šenoa, pobunjeni seljak (M. Gubec) ima kakvoću tragičnog aristokrata (“seljačkog kralja”), takav optimizam činjenice ne podupiru. Po uvidu i samoga S.

Radića seljački je sloj fatalno zapušten i bolje mu pristaje naziv: *žrtva* negoli naziv: tragični osloboditelj. U tom je uvidu, po našoj ocjeni, korijen odluke političkog prvaka seljačkoga sloja, V. Mačeka, da godine 1941. *ostavi praznim* mjesto obnovitelja ideje o hrvatskoj modernizaciji (koja prirodno obuhvaća i hrvatsku državnu samostalnost). Dopušteno je pretpostaviti da je upravo ta praznina bila *glavnim pokretačem*, inače tada rubnih, totalitarnih skupina u hrvatskom društvu da se ogledaju u ulozi – odsutnih organizatora modernizacije.

“Komunalna” elita vlasti. Naslov “komunalna” elita vlasti naslanja se na nekoliko zgoljnih činjenica. (i) Ona ne zapovijeda vojskom. (ii) Nema sposobnost ugroziti proces u kojemu car (habsburški) praktično proždire kralja (hrvatskog). Zahvaljujući tomu, habsburški car vlada Hrvatskom, gdje je, inače samo izbornim vladarom, kao nasljednom kraljevskom zemljom (iliti, Hrvatska je reducirana na jednu vrstu nasljedna feudalna gospodarstva). (iii) Nema nadzor novca, a ni financijske stručnjake. (Prvi financijski ekspert je, poznato je, dr. J. Frank. Njemu su, brzo, upravo zbog toga, “smjestili” aferu da je – financijski kriminalac.) (iv) Nema ovlasti na većem dijelu hrvatskog teritorija (praktično je svedena na upravu područja “vidljiva s tornja katedrale”). Posebno je u tom pogledu fatalno što su joj ograničene mogućnosti oblikovanja jadranskog pročelja modernizacije.

Sektorska pak slika praktičnih ovlasti u austrougarskom razdoblju pokazuje da su one, uglavnom, odredljive *u bogoštovlju i nastavi te u nižim sudskim i redarstvenim poslovima*. Nagodbenim “ugovorom” s ugarskim vlastima jasno je imenovan i obvezujući javni jezik. U suženu okviru uvjerljivost naziva “elita vlasti” teško se može prihvatiti bez stanovita ironična dodatka. S kojim praktičnim ograničenjima, normativnim, financijskim i organizacijskim, obnositelji vlasti moraju računati, zorno pokazuju nekoliko slučajevi poplava i epidemija na seoskim područjima. Budući da su mogućnosti primjerenih intervencija oskudne, odgovorni državni činovnici morali su prakticirati začudne oblike dosjetljivosti i snalažljivosti, eda bi, makar i minimalno, ublažili oštrinu žalosnih posljedica. Takvi oblici djelovanja javne administracije jedva da pristaju uza zvučni naslov: elita vlasti.

Nisu vidljive ozbiljnije poboljšice ni u prvojugoslavenskom dijelu razdoblja prve modernizacije. Štoviše, prvojugoslavenski – nije netočno reći: okupacijski – upravni shematizam reducirao je preživjela nagodbenjačka pravila razdiobe lokalnih i nadlokalnih ovlasti na jednu vrstu poželjne uspomene. Ispravak pak, tog “odklona” od središnjeg, na-

godbenog, konstrukcijskog pravila u obliku Banovine Hrvatske (1939.), traje odveć kratko za ozbiljniju razvojnu bilancu s dugoročnijim učincima. Zato i nije netočno ustvrditi da se hrvatska elita vlasti u razdoblju prve modernizacije oblikuje na podlozi nekoliko jednostavnih ovlasti, *srodnih ovlastima tipičnih manjinskih etničkih autonomija*.

Imaju li se skicirane činjenice pred očima, nedvojbeni uspjesi hrvatske elite vlasti na sektorima gdje je uspjela očuvati minimalne ovlasti izgledaju toliko začudnije. Na popisu uspjeha manji je izgradnja solidne pravne i administrativne tradicije; manji, zbog toga što je prvojugoslavensko razdoblje znatno oštetilo ukupnu institucionalnu baštinu, pa spomenuta "weberovska" tradicija ima ograničen modernizacijski trag. *Nedvojbeni je pak, uspjeh oblikovanje cjelovita sektora naobrazbe od pučkog do sveučilišnog stupnja te mreže nacionalnih kulturnih ustanova*. Vrednuju li se iz današnje perspektive, primjerice, program nacionalne mreže gimnazija bana J. Mažuranića, program razvitka nacionalne akademije i sveučilišta u Zagrebu J. J. Strossmayera ili program umjetničkih i muzejskih institucija ministra I. Kršnjavoga, nije netočno ustvrditi da su to programi koji su, u osnovi, omogućili *nastavak modernizacijskog procesa* u hrvatskom društvu sredinom i u drugoj polovici 20. stoljeća.

No taj je ograničeni uspjeh, na drugoj strani, strukturno omeđen stabilnom proizvodnjom identitetnih dioskura. Na jednoj strani, odredljivi uspjesi u dnevnoj zbilji, što ga akumuliraju oportunistički orijentirane elitne podskupine, pogoduju odvajanju općeg naziva "hrvatski" od modernih građanskih sadržaja. Na drugoj strani, akumulacija iskustva pod tlakom velikih priča o tragičnim precima (magnatima) hrvatske atribute čini pogodnijima za raznorodne redukcije i za *jednu vrstu arheološkog azila*. Na toj je osnovi oblikovana stabilna disjunktivna shema označiteljskih parova kakvi su primjerice - Hrvat *ili* radnik (klasno protiv nacionalnog); Hrvat *ili* građanin (građansko protiv nacionalnog); Hrvat *ili* Europljanin (internacionalno protiv nacionalnog). U njima, posve je očito, označitelju "Hrvat" aktivno se oduzimlju modernizacijske odrednice. Srodne sheme osnovom su, prije spomenute, unutrašnje simbolične samokolonizacije negativnim etiketiranjem.

Nejaka elita novca. Razlog zašto se rabi pridjev: nejaka leži u činjenici da u promatranom razdoblju hrvatska elita novca samo u sretnijim slučajevima nadzire dva glavna potporna ondašnjeg uspješnog poduzetništva: *zemljišni veleposjed i gradsko poduzetništvo*. Racionalna rekonstrukcija veleposjeda otežana je na više načina. Primjerice, veći dio hrvatskog zemljišta, nakon okončanja obrambenih ratova s Turskim Carstvom, nije vraćen zakonitim vlasnicima:

hrvatskoj aristokraciji. Jedan dio nije ni mogao biti vraćen jer je, spomenuto je prije, znatan broj hrvatskih plemićkih kuća u tim ratovima fizički izumro. Mogao je, pak, biti vraćen Hrvatskom saboru kao mogućem organizatoru *no-ve racionalne komasacije* zemljišta, sukladno novim merkantilističkim aspiracijama države na ulogu poduzetnika. Namjesto toga nemali dio zemljišta zadržan je pod carskim nadzorom. Na njega carska uprava nelegitimno naseljuje doseljeničke skupine s obvezama kolonizatora. Mnogima, predvidljivo je, racionalno gospodarenje na zemljištu nije ni bilo organskom sastavnicom gospodarskog ponašanja (nego prerađivanja ratnih i nasiljem stečenih dobiti). (Vidjeti Tomašić, 1997.)

Pristup hrvatske elite novca gradskom poduzetništvu otežan je posebnom promjenom položaja grada, kojoj je korijen još u razdoblju "prosvijetljena apsolutizma". Najkraće rečeno, promjena omogućuje integraciju stranaca u hrvatske gradove, *ali bez obvezujuće integracije i u podložnike hrvatskoga kraljevstva*. Zahvaljujući toj okolnosti, u gradovima se može sabrati za poduzetništvo sposobno stanovništvo, ali izravno ovisno o carskoj upravi, a ne o voljama podrijetlom iz "lokalnog" hrvatskog društva. Racionalni pravac djelovanja građanstva oblikovanog na toj podlozi vodi *sustavnoj blokadi* mogućnosti prodora u gradska društva negrađana iz hrvatskog okoliša (hrvatskih seljaka) "odozdo". Vodi, naime, "elastičnoj" otvorenosti spram novih došljakih skupina s drugih carskih područja, *neovisno o zbiljskoj* urbanoj kompetenciji. (Na taj se način u hrvatskim gradovima sabrala brojna neurbana sirotinja; njezinu "prikladnost" životu u hrvatskim gradovima određuje samo činjenica da je podrijetlom s carskih područja, a ne da je skupina s urbanom kompetencijom.)

Simbolična shematizacija uspostavljenog mehanizma, kojim se dugoročno hrvatskim seljacima *aktivno uskraćuje* "pravo na grad" (a time i na poduzetničke šanse), a dijeli kolonijalnim skupinama, razgovijetno je naslonjena na porijekom rasističkih označitelja (upućenih, dakako, na adresu hrvatskog seljaštva). Isključivanje se postupno generalizira do razine disjunktivne shematizacije. U njoj su, već je naznačeno, *grad u Hrvatskoj i hrvatsko stanovništvo polemično suprotstavljene*. Kadšto praksa orijentirana takvim isključivanjem ima i groteskne oblike. (Primjerice, u razdoblju 1918.-1919., u Rijeci ugarski vlasnici nekretnina u gradu, povlačeći se uoči promjene državne vlasti u matičnu Ugarsku, *planski* nekretnine prodaju *samo talijanskim kupcima*, a sustavno isključuju kupce hrvatskog podrijetla, neovisno o ponudenoj cijeni /skupina autora 1988./.) Posve je lako predvidjeti da će u takvu općem okviru pristup moguće-

stima oblikovanja poduzetničkih inicijativa poduzetnicima hrvatskog podrijetla biti otežan. Na taj se način smanjuju i mogućnosti oblikovanja snažnije elite novca podrijetlom "odozdo". One (mogućnosti), poznato je, ostaju ograničene pretežno na ponudu malih/rubnih gradova.

U prvojugoslavenskom razdoblju ta se shema mijenja. Dva su razloga. (a) U razdoblju 1920.-1930. Srbija organizira pljačku financijskih izvora i fondova u Hrvatskoj tumačeći, *posve točno*, da su je njezini međunarodni jamci, Velika Britanija i Francuska ovlastili Hrvatskom upravljati kao *ratnim plijenom*. U tom procesu opljačkane su sve elite novca u hrvatskom društvu neovisno o tome koliko su prije toga bile bliske ili udaljene od hrvatskih atributa. Dostatna je bila činjenica da su im poslovne adrese i fondovi bili na hrvatskom teritoriju. (b) Sustav vlasti organizira se hijerarhijski; Srbija je na položaju nadmoćna središta, a ostale prvojugoslavenske zemlje – dobra na raspolaganju.

Sukladno tomu sistemski se nejednako diferenciraju i poduzetničke i političke šanse. Mehanizam implicira da su teritorijalnost i (ne)srpstvo dostatna obilježja za razlikovanje *tko ima pravo na prava*, a tko ih nema. Obje činjenice, svezane skupa, osnažuju uvid elita novca u hrvatskim gradovima da ih prvojugoslavenska vlast kvalificira hrvatskima neovisno o njihovim dotadašnjim stilovima i predlošcima javnog djelovanja. Pred njima su tri racionalne mogućnosti. (a) Selidba u donedavna središta nestalog Carstva, ili u prekomorske zemlje. (b) Prijenos polemična osporavanja hrvatskih "negrađana", kao kolonijalnog taloga, u novi srpski/"jugoslavenski" shematizam. (c) Stvaranje socijalnog i identitetnog saveza s modernizacijskim sudionicima podrijetlom "odozdo", iz matičnoga hrvatskog društva. Zahvaljujući takvu razdvajanju, tridesetih godina u Hrvatskoj elita novca s "organičkim" naslovom: hrvatska, funkcionira s većom osjetljivošću spram impulsa modernizacije "odozdo". No atlas socijalnih slika što ga nudi R. Bičanić tvrdokorno pokazuje da su zbiljski učinci hrvatskih investitora ostali vrlo ograničeni.

Ograničen uspon profesionalne elite. U procesu oblikovanja i jačanja hrvatske profesionalne elite u promatranom razdoblju uloga Carstva je nenadoknadiva. Dvije činjenice izravno je osnažuju. (a) Horizont Carstva je međunarodni/univerzalni, nije lokalni. Stoga su i mjerila izvedbene vrsnoće, predvidljivo, univerzalno – okrutna. Habsburško Carstvo se, dakako, ne može mjeriti s pravim merkantilističkim strojem koji radi u srcu tadašnjeg Britanskog carstva. Ali ga njegova projektirana univerzalnost tjera, već i konstrukcijskom inercijom, na prakticiranje mjerila kakvoće kakva se ustaljuju na međunarodnoj razini. (b) Car-

stvu stoji na raspolaganju brojnije stanovništvo, gdje je već i *statistička vjerojatnoća pojave nadarenih ljudi, predvidljivo, veća*. Budući da ga međunarodno odmjeravanje tjera na nedvosmislene uspjehe, pokazuje i veću otvorenost i naklonost prema nadarenima bez podrijetla nego što bi se očekivalo s obzirom na vertikalnu ukrućenost carskih monopola različite razine. Obje činjenice djeluju u istom smjeru. Zato držimo i više nego očitim da u razdoblju prve modernizacije u *Hrvatskoj s razine Carstva* u hrvatsko društvo dotiču i *najbrojniji i najvažniji poticaji u oblikovanju nove profesionalne elite*.

Dvije su promjene što ih nove profesionalne elite unose u hrvatsko društvo važnije od drugih. (a) *Nova osnovna socijalne autonomije*. Profesije, promatraju li se idealnotipično, djeluju kao autonomne skupine s posebnim mjerilima kakvoće, etikom, metodama itd. Budući da je profesionalno znanje *prenosivo dobro*, u granicama što ih određuje međunarodno tržište profesionalne se skupine teško mogu podvesti pod nadzorne mehanizme predmodernizacijskog razdoblja. Zato, nerijetko, one praktično djeluju kao jedna vrsta “nelegitimne vlasti” i u odnosu spram hrvatskih elita vlasti i u odnosu spram silnica carske volje ili, kasnije, u prvojugoslavenskom razdoblju, dvorske i špekulantske. (b) *Nova ekologijska zbilja*. Pridjevom: ekologijska upućuje se na činjenicu da modernizacija ekskluzivno oblikuje posebnu životnu zbiljnost: *zbiljnost tehničkog društva* (vidjeti Rogić, 2000.). Složenica “tehničko društvo” opisuje heterogeni skup novih životnih uvjeta, poticaja i dobara koji nastaju pod modernizacijskim tlakom. Skup se ne može reproducirati bez autonomna funkcioniranja novih tehničkih mreža i pogona (infrastruktura, energijska proizvodnja, paleoindustrijski pogoni, urbani sklopovi itd.). *U njima profesionalne elite nalaze glavno uporište*. Razlog je već obrazložen u analitičkoj literaturi, pa nije potrebno ponavljati ga. Zahvaljujući toj činjenici, profesionalne elite ustaljuju se u ulozi praktičnih/dnevnih organizatora modernizacije, ali, istodobno, i sa (zaslužnim) naslovom “*glavni proizvod*” te *(iste) modernizacije*.

Toj intenciji stoji nasuprot već spomenuta činjenica da je hrvatsko područje uokvireno dvostrukim perifernim okvirom. Na nju se naslanja usporedni (para)modernizacijski proces. Njegov je “tehnički” predložak socijalni velestroj (L. Mumford) iliti masovni radni/ratni logor jeftinog perifernog stanovništva. Njegov je socijalni predložak izveden iz strukturne definicije periferije kao područja gdje je, ponajprije, jeftin ljudski život, a sukladno tomu, i rad (vidjeti Wallerstein, 1974.). Budući da je Carstvo već u perifernoj klopci u odnosu spram zapadnoeu-

ropskih modernizacijskih središta, ono se ne može odreći klasične kolonizacije “svoje” (čitaj hrvatske) periferije, jer mu tamošnja pričuva jeftinog stanovništva dopušta privremeno ublažiti razorne učinke izvanjske (planetarne) podređenosti. Rješenje je toliko lagodnije koliko se bolje slaže s premodernom razdiobom carskog monopola.

Zahvaljujući tomu, uspješna se hrvatska modernizacija ustaljuje tek u posebnim *džepovima modernizacije* (da parafraziramo T. Parsonsa) reduciranim na *nekolike male i male/srednje gradove te mala i srednja poduzeća*. Oko njih nadmoćan je seljački svijet koji drugima “konkurira” jeftinoćom i zapuštenošću. Zato je razvitak profesionalnih elita u prvom modernizacijskom razdoblju u Hrvatskoj teško odvojiti od jedne vrste – *misijskog rada* (posebno, primjerice, u zdravstvu, naobrazbi, poljodjelstvu, graditeljstvu, novim industrijama itd.). Zbog toga je, nerijetko, i socijalna distancija između osoba s tehničkom kompetencijom i obične “radne snage” u dnevnoj komunikaciji *manja* nego što teorijska očekivanja dopuštaju.

U prvojugoslavenskom razdoblju oblikovanje profesionalnih elita zadobiva jasnije institucionalne okvire (primjerice dvadesetih godina ostvaruju se nekolike visoke politehničke škole te niže obrtničke). Promjena nije posljedica posebnih razvojnih ciljeva prvojugoslavenske elite vlasti. Naprotiv, njezina jedva sakrivena špekulantska tradicija bolje pristaje sporim ritmovima socijalnog velestroja. No u spomenutim džepovima modernizacije već su se uspostavila mjerila uspješnosti izvedena iz procesa koji dominiraju u europskim razvojnim središtima. Njihova *obvezujuća* primjena ohrabruje likove tehničke i organizacijske racionalnosti koji nedvosmisleno prekoračuju periferijske ritmove. U tom su pogledu industrijske i financijske koncentracije u nekolikim malim/srednjim hrvatskim gradovima, napose na hrvatskom sjeveru, posebno važne. One, premda, dakako, u skromnim omjerima, omogućuju praktični nastavak onih modernizacijskih procesa koje je u prethodnom razdoblju bilo potaknulo Carstvo. Štoviše, simbolično isticanje srodnosti vlastitih poslovnih pokušaja s poslovnim pothvatima (nekadašnjeg) Carstva stječe vrijednost posebne geste protimbe periferijskom cinizmu novih rentijera formiranih na monopolnom srpskom/srbijanskom pravu na produženu ratnu pljačku “pobijedenih” pokrajina i skupina u novoj državnoj tvorevini. O Glembayevima ne treba misliti – crno. Nije mislio ni autor njihove dramske priče – M. Krleža.

PARADOKSALNA DRUGA MODERNIZACIJA

Dva argumenta na korist pridjeva "paradoksalna". Premda je druga hrvatska modernizacija nerijetko označena pridjevima kakvi su: pseudo-, polu- (modernizacija), djelomična itd., držimo da pridjev "paradoksalna" najbolje pristaje njezinim osnovnim obilježjima. Ona su opisana u posebnoj analizi (Rogić, 2000.), pa je nekorisno ponavljati ih u ovom tekstu. Korisnije je upozoriti zašto držimo pridjev "paradoksalna" opravdanim.

(a) *Druga modernizacija odigrala se u razdoblju 1945.-1990.* To se razdoblje poklapa sa socijalističkim razdobljem u Hrvatskoj. Premda je obilna ponuda simboličnih i teorijskih figura zadaća kojih je pokazati/dokazati kako u tom razdoblju, osim u prva dva desetljeća (dakle, 1945.-1965.), nije bilo totalitarno organizirane vlasti, nema dostatnih razloga za "aboliranje" druge polovice razdoblja. Unatoč sustavnim varijacijama totalitarnih javnih likova, iza kojih su se protezale i važne svakodnevne razlike u količini totalitarnog tlaka, opći konstrukcijski predložak razdoblja zaslužen je označen pridjevom: totalitaran. U toj činjenici je i korijen prvog argumenta. On poučava da se totalitarnim političkim sredstvima ciljalo oblikovati preobrazba koja se konvencionalno sabire oko lika građanina, dakle baš onoga lika što ga totalitarni predložak - ukida (označujući ga fatalnim poremećajem u oblikovanju pravednog društva). Tvrditi kako je moguće aktivnim političkim *ukidanjem* lika građanina oblikovati *građansku* preobrazbu društva (po sadržaju: industrijalizacija, urbanizacija, institucionalna kristalizacija), a pri tomu zadržati logičku ozbiljnost, ne znamo kako je moguće osim - sklonidbom u paradoks.

(b) Višestruke, i tradicionalno duge, rasprave o zbiljskim političkim namjerama Komunističke partije, poslije Saveza komunista, u Hrvatskoj, unatoč brojnim mogućnostima i argumentiranim stranputicama, jednostavno "presijeca" višekratno ponovljena izjava dr. V. Bakarića, višedecenijskog prvaka komunističkog "aparata" u Hrvatskoj. On je, podsjećamo, jasno ustvrdio *kako politički cilj komuniste u Hrvatskoj u promatranom razdoblju nije uspostava samostalne hrvatske države, nego uspostava (komunističke) vlasti.* Ima li se u vidu činjenica da je rad na rekonstrukciji hrvatske državne samostalnosti sržni uvjet hrvatske modernizacije te da se modernizacijska bilanca bez uspjeha u tom poslu ne može valjano sastaviti, nije jasno o kakvoj je modernizacijskoj zamisli riječ u izjavi spomenutog političkog prvaka. Jasno je, međutim, sklonimo li (ponovno) analitičku radoznalost pod zaštitu paradoksa.

Neprilike s kriminalnim sudionicima elite "plemenitih". Oblikovanje elite "plemenitih" u razdoblju prve hrvatske modernizacije, vidjelo se, osigurano je od opasnosti da u skupinu "plemenitih" prispiju – notorni ubojice. Skiciranu sigurnost proces oblikovanja elite plemenitih u drugoj modernizaciji – nema. Proces ima zadaću likove s *revolucionarnom osnovom* "prenijeti" u elitu plemenitih; on se *gotovo doslovno* u konstrukciji društvene zbilje pokazuje kao simboličan lift koji donedavne endeme sa socijalnog dna po najkraćoj putanji prenosi na krov društva. Teškoća je u tome što endemi sa socijalnog dna *nisu homogeni* po mjerilima kozmogenetičke vrsnoće potrebne za upis u elitu "plemenitih". Spomenuti lift, međutim, homogeno zahvaća skupinu endema i jednako ih homogeno premješta na društveni vrh. Shema implicira, hoćeš-nećeš, da razlike između faktičnih razbojnika (partijskih ubojica, polusvijeta itd.) i skupina s minimalnom kakvoćom "plemenitih" obilježja (revolucionarnih idealista) *nisu*, po procesu razdiobe "plemenitih" atributa, *posebno važne*. Drukčije rečeno, nova revolucionarna legitimacija jednako uspješno "pokriva" i čestite ljude i ljude s kriminalnom prošlošću. I jedni se i drugi *ravnopravno* pojavljuju u novoj skupini nositelja "plemenitih" atributa.

Srodna teškoća, dakako, nije nepoznata sudionicima prve hrvatske modernizacije. Primjerice, u važnom simboličnom papiru prve modernizacije, epu Smrt Smail-age Čengića I. Mažuranića, glavni ubojica tiranijskog age je – *anonimna noć*. U simboličnu shematizmu europske romantike anonimna noć je etiketa nabujalog "donjeg" svijeta, neovisno o tomu je li mu u središtu nesvjesno (kao osamostaljena sila) ili narod (kao do tada šutljiv subjekt). No Mažuranić, sukladno sintaktičkim pravilima reprezentativnog individualizma prvog modernizacijskog razdoblja, likove anonimne noći *ne nagrađuje* i zauzećem praznih stolica odsutnih magnata. Kandidati na ta mjesta moraju i sami biti upisani u trag kozmogenetičke pouzdanosti, eda bi im se priznala načelna legitimacija za vođenje građanskog društva. Biti lik anonimne noći, ako ništa drugo, *nije dostatno* za takvu legitimaciju.

Budući da su organizatori druge modernizacije s totalitarnim korijenom rubne/manjinske skupine, oni naznačenu sumnju uopće ne poznaju. Već sama činjenica da netko *nominalno* pripada totalitarnoj skupini/organizaciji ("partijska podobnost") dostatna je, *sama po sebi*, za kandidaturu na ulogu socijalističkog plemenitaša. Zahvaljujući tomu, prerazdioba "plemenitih" atributa tijekom cijelog razdoblja (dakle u rasponu 1945.-1990.) sustavno i ponovljeno zatire druga uporišta razdiobe osim totalitarne osnove

partijnosti. Zato se u ulozi nositelja “plemenitih” atributa nerazlikovano (u kozmogenetičkom pogledu) javljaju s istim praktičnim mogućnostima i “pošteni” ljudi i “nepošteni” lovci na političke i ine dobiti. Budući da u takvu okviru “biti pošten” zapravo upućuje na manje uspješno ponašanje (s obzirom na opća obilježja predložka), samorazumljivo je da se “pošteni” postupno povlače u “nerevolucionarnu” anonimnost, a množe se ambiciozni lovci na političke i ine dobiti.

Imenovana elita vlasti. Premda je elita vlasti u razdoblju prve modernizacije po ovlastima skučena na “komunalni” okvir djelovanja, ona je na elitne položaje prispjela na temelju političkog nadmetanja (konkurencije). Onodobna izborna pravila dvostruko sužuju opseg biračkog popisa (po naobrazbi i po bogatstvu), ostavljajući samo bogatijima/naobraženima izbornu pravo. Ta činjenica, ipak, izravno ne ugrožava načelnu kakvoću “demokratskog” mehanizma s pomoću kojega se definira elita vlasti. U razdoblju druge modernizacije, poznato je, mehanizam se, premda po postignutim učincima ekstremno redukcionistički, briše. No razlog ne leži u samim učincima. Nova elita vlasti svoju legitimnost načelno ne izvodi iz izbornih rezultata. Izvodi je iz činjenice da je dio partijskog pogona. Njime dominiraju dva lika: “vojnici Partije” i “društveno-politički radnik”. Budući da je Komunistička partija prethodno oružjem provela “preokret” (pa je hrvatsko društvo “palo pod oslobođenje”), korijen legitimacije neodvojiv je od naruženih likova revolucije. Komunistička partija ne izlazi na izbore. Ona na temelju revolucionarnih ovlasti organizira posebne sektore “civilne” vlasti i, sukladno tomu, *imenuje* i elite s primjerenim zadaćama.

Nekoliko odrednica prakse imenovane političke elite zaslužuje poseban komentar. *Prva odrednica zrcali se u nuždi da elita vlasti organizira neprekidno revolucioniranje društvene zbilje.* Budući da se idealno orijentira *budućim vremenom* (ili, točnije, s vremenom ostvarene utopije), elita vlasti preuzimlje tešku zadaću *monopolnog* izazivača i organizatora društvenih promjena. Zbiljski sadržaj tih promjena elita vlasti preuzimlje izravno iz arheologije do tada poznatih likova modernizacije (industrijalizacija, urbanizacija, birokratski nadzor). Premda je glavni praktični povod promjena potreba za empirijski odredljivom “radničkom klasom” u hrvatskom društvu, koje – osim u fragmentima, u hrvatskom društvu kada komunisti osvajaju vlast, kao mjerodavne statističke skupine – nema, energija uložena u promjene ne može se potpuno obrazložiti tom nelagodnom.

Dodatni izazivač je sam konstrukcijski predložak programa preobrazbe. U njegovoj srži leži, načelno točan, uvid da se utopij-

ski (poželjni) rezultati društvene preobrazbe ("opća humanizacija društva") ne mogu odvojiti od programa tehničke/urbane preobrazbe. Na toj podlozi elita "odozgo", rabeći na istoj ravni i metode političkog nasilja i metode razvojne mobilizacije, organizira statistički monumentalno premještanje hrvatskog stanovništva iz poljodjelskog u industrijski sektor i sa sela u grad. Elita proces definira "nužnim" na isti način na koji su nužni i prirodni procesi. Stoga se u kolektivnom iskustvu industrijalizacija i urbanizacija pojavljuju kao likovi nužnosti, izvan domašaja volje posebnih socijalnih sudionika. Ta činjenica nije bez implikacija u praktičnu usmjerivanju industrijskog/urbanog procesa. Budući da im je priznat položaj likova nužnosti, u procedurama praktičnog odlučivanja o razvojnim ciljevima, prioritetima itd., industrijski/urbani proces posreduje se metapredodžbama, već čvrsto obgrljenim eshatologijskim okvirima velike priče. To znači da je njegova (samorazumljiva) kakvoća i vrijednost (točnije: nadmoć) priznata *prije svakog posebnog postupka* vrednovanja i odbira odredljivih razvojnih mogućnosti. Industrijski/urbani proces je, drukčije rečeno, na položaju *monopolnog označenog* u shematizmu poretka. (Svaki smjer preobrazbe načelno je prihvatljiv pod uvjetom da je – industrijski/urbani.)

No za zbiljsko izvođenje iz budućnosti likova industrijske i urbane preobrazbe elita vlasti druge hrvatske modernizacije, osim znanstvene kompetencije i novca (kojih nema dosta), treba i oniričke pokretače (socijalne želje) koji tehničku i urbanu strukturu stavljaju pod pritisak novih aspiracija i mjerila. Onirički stroj, poznato je, neodvojiv je od autonomna pojedinca. Budući da autonomna pojedinca nema u shematizmu poretka (zamijenjen je reduciraćom prazninom tipa), nema ni stabilna izvora inovacijskih/imaginarnih izazova.

Na taj način poredak ostaje bez nužnog saveznika u oblikovanju novih/originalnih likova industrijske/urbane preobrazbe. *Nastalo prazno (cenzurirano) mjesto zauzimlju raznorodne prakse tehničke i urbane imitacije.* Nije vrijedno rasprave pitanje o mogućnostima modernizacije periferijskih društava neovisno o imitacijskim postupcima; *periferija imitira nužno*, jer nema drugih načina nadoknaditi/poništiti postojeće manjkove (znanja, sposobnosti, mobilizacije, novca itd.) u usporedbi sa središnjim društvima. No u modelu druge modernizacije u Hrvatskoj dvije su činjenice ne samo prijeporne nego na rubu sablažnjivosti. Prva se očituje u sustavnoj političkoj "skrbi" da izvan prakse imitacije ne nastane ništa ozbiljno (ne računaju li se "tehnički inovatori", "majstori tehničke kulture" itd. u jednoj vrsti azilirane kućne radinosti). Druga se očituje u "samorazum-

ljivoj” ocjeni elite vlasti da je prva zbilja koju treba imitirati zbilja – same periferije. Budući da je tehnička/urbana zbilja periferije oblikovana po konstrukcijskom predlošku sa znatnim udjelom “azijatske” predodžbe o stroju i gradu, njihova imitacija izazivlje paradoksalnu “industrijalizaciju unazad” (dakle, modernizaciju s pomoću industrije *već zastarjele* u trenutku izgrađivanja) i *njoj strukturno sukladnu – kaotičnu urbanizaciju*.

Netočno je, na temelju spoja: zastarjela industrija/kaotična urbanizacija ustvrditi kako takva modernizacija nema i poželjnih socijalnih učinaka. Na djelu je vlast s načelno jasnim socijalnim ciljevima, pa nemali dio pomoći i dobiti ona reinvestira u poboljšanje općih socijalnih uvjeta. No i same reinvesticije pripadaju *istom predlošku*. One, dakle, obnavljaju i reproduciraju oblike zastarjelosti/kaotičnosti, ali sada kao elemente strategija *u djelovanju modelom proizvedenih socijalnih skupina* (primjerice, egalitarnost u oblikovanju stilova života radničkih skupina; rentijerstvo “posuđeno” iz tradicija polusvijeta u stilovima života novog srednjeg sloja itd.).

Druga odrednica zrcali se u načelnoj obvezi elite da oblikuje vlast (koja joj je, vidjelo se, pravi cilj), *ali ne i državu*. Jasno je već na prvi pogled da je na djelu paradoks. On je toliko očitiji koliko je treći temeljni proces modernizacije (osim već spomenutih: industrijalizacije i urbanizacije) *birokratizacija* iliti, drukčije rečeno, oblikovanje institucionalne mreže orijentirane načelom *racionalnog upravljanja*. Budući da se birokratizacija ne može razviti bez birokratizacije države (racionalno upravljanje državom uvjetom je posebnih birokratizacija), a uspostava hrvatske države je u programu političke elite rubna, pragmatična obnova paradržave javlja se u iskustvu elite kao *trag demonskog ostatka*. Izravna posljedica naznačene semantičke klopke pokazuje se u *kontinuitetu “antibirokratske revolucije”*. (Ona nužno obuhvaća i “sveti rat” protiv hrvatskog “nacionalizma”.) Likovi kontinuiteta su viševrsni, u rasponu od trajne ustavne krize u zemlji (prosječno se svakih pet godina mijenja ustavni zakon) do brojnih, nesuvislih i labirintskih zakonskih odredaba sintetični učinak kojih je postojana – pravna nesigurnost. Ona se, pak, na drugoj strani, planirano nadzire – proširenim političkim ovlastima elite. Pa se postupno ustaljuje, kao sjenovit lik “antibirokratske revolucije”, kontinuitet arbitrarna političkog označivanja (radi antibirokratske mobilizacije) i posve banalnih područja svakodnevice i svijeta života, kakva su lokalni programi komunalne obnove, obiteljski stilovi života, religijske ili kulturne prakse, radne obveze, nacionalni identitet itd.

Treća odrednica zrcali se u posrednom, *izvanprogramskom* pristanku na rad na obnovi, ako ne hrvatske državne samostalnosti, onda svakako “banovinske autonomije”. Nekoliko činjenica izravno djeluje u korist pristanka. Prva pokazuje da u pogledu na programski cilj postoji uočljiva razlika između “hrvatskih” komunista i komunista. Prvi su na revolucionarnu poslu ne samo radi vlasti (kako sugerira V. Bakarić) nego i radi hrvatske državne samostalnosti (makar ona bila i reducirana na likove “federalizirane” druge Jugoslavije). Uostalom, već i u samoj arheologiji međunarodnoga komunističkog pokreta tridesetih je godina prisutna jasna zamisao o potrebi obnove samostalne hrvatske države. Druga činjenica su motivacijski sklopovi većine hrvatskih partizana. “U šumu” mnogi među njima nisu otišli mobilizirani općim revolucionarnim slikama i opsesijama, nego zgoljnom potrebom da od raznorodnih okupacijskih vojska (u rasponu od talijanskih do četničkih) obrane život, hrvatsku baštinu i, neposredno upamćenu, državnu autonomiju (sjećanje na “banovinu”). Treća činjenica su napori ustaške vlasti (suparničkog totalitarnog blizanca) na obnovi pojedinih obrisa hrvatske države. Neovisno što je ta vlast propala 1945., skupa s okupacijskim vojskama, sama činjenica da je deklarirala ideju državne samostalnosti (kao i obnovu enciklopedijske tradicije, pravo na uporabu hrvatskoga kao javnog jezika itd.) nametnula je političkoj eliti nakon 1945. nekoliko orijentira *nužnih* u stjecanju naslova “narodna vlast”. Napokon, četvrta činjenica očituje se u stabilnim tendencijama u drugoj Jugoslaviji, premda *bez načelne legitimacije poretka*, da se Hrvati i Hrvatska i u drugojugoslavenskoj državi, kao i u prvoj, svedu na položaj ratnog plijena “pobjedničkih” nehrvatskih vojska. U tom je pogledu, poznato je, posebno rabljen “argument” da ustaše nisu rubna teroristička skupina nego da su Hrvati – ustaše.

Posve je očito da predložak stalne antibirokratske revolucije (uporabljjen kao središnji instrument izgrađivanja vlasti) nije sukladan predlošku izgrađivanja racionalno organizirane države i njezinih institucija. Izvanprogramski položaj cilja kakav je državna samostalnost, poslovima na obnovi države i državnih ustanova ne dopušta zauzeti viši rang od ranga poslova kakvi se konvencionalno ubrajaju u “nužno zlo”. Zato su ovisničke veze između Hrvatske i centralne, drugojugoslavenske, vlasti asimetrično čvrste u cijelom promatranom razdoblju. Njihovu “kakvoću” dodatno jača i činjenica da je na hrvatskom teritoriju najvažnije javno dobro: jadranska obala, s brojnim posrednim dobitima. Strogo uzevši, ni hrvatska politička elita u razdoblju druge modernizacije ne nadmašuje nagodbenjačke ovlasti političke elite iz raz-

doblja prve modernizacije. Promatraju li se odnosi na nekoliko temeljnih sektora javnih poslova kakvi su obrana, unutrašnji poslovi, financije, gospodarstvo i srodni, lako je uočiti da drugojugoslavenska nadmoć ne popušta ni na jednom posebnom odsječku. Privid samoupravljačke prostranosti, posebno snažan u razdoblju 1965.–1972., kada djeluje politička elita s nacrtom najjasnijeg programa druge modernizacije, čvrsto je omeđen drugojugoslavenskom nepopustljivošću, posve srodnoj nepopustljivosti Carstva u prethodećem razdoblju.

Elita novca bez legitimacije. Revolucionarna etika poretka, poznato je, ne ostavlja (barem ne načelno) pričuveno mjesto za novu, poretku blisku, elitu novca. Bogataši su, naprotiv, izrijeком etiketirani složenicom: državni neprijatelji/klasni neprijatelji. Zato na popisu likova poretka – *nema elite novca.* Štoviše, za brži uspon po institucionalnim ljestvama korisno je akumulirati suprotne etikete: radničko/seljačko podrijetlo; obiteljsko siromaštvo; život od plaće itd. Jasno je da prazno mjesto elite novca na popisu likova poretka nije dokazom da elitâ zbilja i nema. Napose je to jasno po okončanju razdoblja obilježenog nizom postupaka i procedura ratnog upravljanja zemljom (početkom šezdesetih godina), kada su očite imovinske razlike izgubile naslove javnih sablazni.

Koliko je vidljivo na temelju *nesustavno uređene činjenične građe*, u razdoblju 1960.–1990. oblikuje se nekoliko posebnih tipova hrvatske elite novca. Zajednička je svim tipovima sustavna nelegitimnost. Nju u cijelom razdoblju osnažuje egalitarni sindrom, bez kojega elita vlasti ne može jer joj je na vrhu popisa efikasnih sredstava u kontinuiranoj proizvodnji “antibirokratske revolucije” i krize ustavnosti. Klasična analiza J. Županova u tom je pogledu nenadmašana, pa joj se i nema što novo dodati. Upozoriti je, tek, da je na području systemske sjene proces diferenciranja elita novca *toliko brižnije* osiguran labirintskom nepreglednošću. Nju proizvode, u *posebnoj vrsti paradoksalne suradnje*, elita vlasti i raznorodni “vlasnici” imovinskih i financijskih uspjeha.

Prvi tip novonastale elite novca u razdoblju druge modernizacije jesu privatni organizatori posebnih usluga u različitim praktičnim sektorima. Sedamdesetih godina njima su se pridružili i organizatori turističkih poslova. Opesije (paleo)industrijskog predloška tehničke modernizacije množe, poznato je, višestruke zapreke industrijama robe i usluga (posebno industriji iskustva), nužnim u svakodnevnom životu. Prazno područje postupno “koloniziraju” (raznorodni) privatnici. Izvan je rasprave da je njihova poslovna autonomija, ne računaju li se same tehničke proce-

dure, skromna. Drukčije rečeno, oni se održavaju i napreduju *zatvoreni u uloge klijenata* elite vlasti. Klijentsku sigurnost na drugoj strani plaćaju. Nadoknade su različite: u rasponu od klasičnog mita do pružanja “bezazlenih” pogodnosti svojim kumovima. Bitno je upozoriti da poslovna sigurnost klijenata nije izravno svezana s kakvoćom njegova rada; nego s kakvoćom odnosa klijent – “politički” kum. Ako i kada je taj odnos “primjeren”, klijent se može razviti u monopolista (dopuštene razine) s već konvencionalnim sindromom neobzirnosti spram socijalnog i prirodnog okoliša.

Drugi tip novonastale elite novca je već klasični lik direktora “radne organizacije” (ili ustanove, svejedno). Taj je lik bio omiljenim predmetom progona “antibirokratskih” kritičara, pa je umjesna sumnja da se njegov opis u elitu novca ne razlikuje od zgojlna produžetka te vrste ideološkog lova. Držimo da je najbolji (posredni) dokaz da su mnogi iz te skupine ujedno i (novi) bogataši, činjenica da su oni *na vrhu popisa dobitnika u hrvatskoj privatizaciji u razdoblju 1993.-2001.* Izvor bogaćenja je uporaba “radne organizacije” kao privatne tvrtke. Premda je, načelno, takva uporaba kriminalnim prekršajem, poredak je nije jednospmjerno tako označivao. Razloga je više; u rasponu su od činjenice da su od takve prakse mnogi imali koristi (uključujući i zaposlene) do činjenice da su radna mjesta direktora “radnih organizacija” bila, redovito, pričuvna politička mjesta, sa zajamčenom koncentracijom društvene i političke moći. Uporaba se, dakle, može pojaviti i kao *racionalni odgovor* na poslovne i razvojne teškoće (ili, jednostavno, rigidnost poretka) i kao *otisak tradicije totalitarnog prava* na društvene i političke rente moćnih drugova. No, neovisno o tome, *uporaba javnog dobra kao privatnog sredstva određuje središnje sintaktičko pravilo te prakse.*

Treći tip elite novca u promatranom razdoblju nastaje u vanjskotrgovinskim “radnim organizacijama” i bankama. Tvrdnju treba izravno svezati s podatkom da je monopolni nadzornik dopusnicâ za trgovinu s inozemstvom i bankarski rad bila – drugojugoslavenska, savezna, vlast. To, drukčije rečeno, znači da je vanjskotrgovinska ili bankarska dopusnica bila *monopolnim pravom* manje skupine ljudi koji su i sami bili ili članovima skupine na vrhu piramide vlasti ili su bili sposobni steći njezino povjerenje. U nadziranu okviru postupno se oblikuju višestruki mehanizmi “trapulanja” novcem (napose u inozemnim valutama), s pomoću kojih se uspješno premještaju financijski viškovi iz tuzemstva na inozemne adrese, redovito nadzirane i kodirane šiframa privatnih računa. Nije nekorisno podsjetiti da je prvi ozbiljniji *politički* prijedor na vrhu

drugojugoslavenske vlasti (nakon 1948. godine) zabilježen početnih šezdesetih godina, kada su već jasnije vidljive i putanje financijskih viškova po skiciranom predlošku. Funkcioniranje vrha državne vlasti kao *organizatora šverca novca u inozemstvo* određuje središnje sintaktičko pravilo u skiciranom primjeru.

Četvrti tip elite novca izravnom je posljedicom činjenice da politička skupina koja vlada sebe definira pridjevom: revolucionarna. Zahvaljujući tomu, skupina drži samorazumljivom obvezom “prebacivati novac na sigurno” u slučaju preokreta revolucionarne sreće. Na toj su zadaći zaposlene raznorodne skupine “stručnjaka”; predvidljivo je da među njima ima i više nego što je zdravo “stručnjaka” iz različitih sigurnosnih/tajnih služba (budući da se takav novac “osigurava” metodama i procedurama što ih određuje njihovo profesionalno umijeće). Više primjera “novih kapitalista” s legitimacijom uspješnih “europskih” poslovnih ljudi, koji su “privatizirali” hrvatsko gospodarstvo u već spomenutom razdoblju 1993.–2001., pokazuje da se na skiciranoj podlozi oblikovala posebna novčana elita. U promijenjenim (privatizacijskih) uvjetima ona iz inozemstva sudjeluje u kupnji javnih dobara u Hrvatskoj novcem što ga je decenij, dva, ili više prije toga *jednostavno - otela u toj istoj Hrvatskoj*.

Peti tip elite novca oblikovao se u inozemstvu u skupinama “privremeno zaposlenih”, kako se službeno zvala velika emigracijska skupina pretežno hrvatskog stanovništva, podrijetlom sa siromašnijih područja iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine. U akumulaciji novca u toj skupini gotovo ravnopravno sudjeluje prilježni profesionalni rad i prigodni oblici krijumčarenja. Množina emigrantskih poduzetnika dobro surađuje i s vlastima matične države “*udružujući*” s njom *krijumčarsku imaginaciju i umijeća* (jer, vidjelo se, i državna je vlast važan sudionik švercerskih “transakcija”). U višekratnim pokušajima da uspješno sudjeluje u privatizacijskim poslovima u razdoblju 1993.–2001., ta je novčana elita pokazala kako raspolaže nemalim novcem nerijetko dostatnim za ozbiljnije investicije i u poduzeća srednje veličine.

Sažetak ponuđene skice upućuje na zaključak da su u elita novca, nastalim u razdoblju druge modernizacije, manjinske skupine obogaćene na temelju akumulacije zbiljskih poslovnih uspjeha i sposobnosti. Njihove investicijske sposobnosti ograničene su na investicije u manja i, rjeđe, srednja poduzeća. U elitama su, pak, većinske skupine obogaćene na temelju totalitarne prerazdiobe prava na (privatno) rentiranje javnih dobara označenih fantastičnim naslovom: društvena dobra. Taj je naslov (i primjereni status) praktično

djelovao kao uspješni mehanizam isključivanja svakog posebnog sudionika koji bi se (eventualno) takvim rentama usprotivio.

Nije bez podloge hipoteza da je takva elita novca razvila svojevrstu strategiju “unutrašnje kolonizacije” matičnog im društva. U razdiobu dobitaka, vidjelo se, praktična egalitarnost prisiljava ih uključiti i nemale (rentijerske) dijelove industrijskog, poljodjelskog ili tercijarnog radništva. Zato se ne može dokazati mišljenje da u razdiobi rente nema “socijalnih prava”. Ali, a to je presudno, *savez je rentijerski*. Drukčije rečeno, savez ne dopušta ili ne ohrabruje “proizvodnju budućnosti”. Pa se prerazdioba rentijerskih dobitaka praktično ostvaruje kao (opet) paradoksalni model *poticanja razvitka uništavanjem osnove razvitka*. Nije suviše, na korist iznesene tvrdnje, upozoriti, primjerice, na onodobne *stabilne tendencije* tehničkog zastarijevanja hrvatske industrije: tendencije posustajanja u izgrađivanju prometne infrastrukturne mreže, tendencije jačanja energijske ovisnosti o drugim ondašnjim “saveznim” republikama, tendencije zapuštanja ekoloških i ruralnih mogućnosti te iscrpljivanja znanstvenog i kulturnog sektora u ondašnjem hrvatskom društvu.

Širenje statističke osnove profesionalne elite. U razdoblju druge hrvatske modernizacije uloga savezne, drugojugoslavenske, vlasti u “proizvodnji” *elita nije strukturno sukladna* ulozi Carstva u prethodnom razdoblju. Drugojugoslavenska je država periferijskom tvorevinom. U cijelom razdoblju njezini totalitarni politički poduzetnici, doduše, teže (i uspijevaju) pretežno ideološkim sredstvima, povećati cijenu vlastitog posla na međunarodnoj razini (primjerice, konstrukcija zamisli o misiji u pokretu nesvrstanih; konstrukcija utopijskih atributa samoupravljanja itd.). No očite koristi, koje se postižu prodajom simboličnih uloga i karizmatičnih naslova, *nisu dostatne* za “povući” samu državu na viši rang modernizacijskih središta, sposobnih za autonomno modernizacijsko djelovanje.

U ulozi glavnog pokretača profesionalizacije ustaljuje se, pak, *utopijski mehanizam* industrijalizacije/urbanizacije, prisutan u srži programa totalitarnih nadzornika poretka. Ta činjenica izazivlje dvije važne posljedice. Prva se zrcali u procesu orijentiranom predodžbama *o masovnoj profesionalnoj naobrazbi*. Već i zgoljni statistički pregled promjena u procesu i praksama naobrazbe pruža dostatno potrebnih dokaza. Druga činjenica zrcali se u procesu *sektorske diferencijacije profesionalne naobrazbe*. Njegovi učinci ublažavaju neravnotežu između tradicionalno brojnih profesionalnih skupina s društvenom/humanističkom naobrazbom i tradicionalno rijetkih skupina s politehničkom, medicin-

skom i srodnim vrstama naobrazbe. Statistički podaci prikupljeni popisom stanovništva 1991., pokazuju da su oba procesa *proizvela nezanemarljive učinke*. Ali da su, na drugoj strani, isti učinci *nedostatni* za onu razvojnu ulogu koju profesionalne elite u modernim društvima u istom razdoblju oblikuju i razvijaju. (Primjerice, u skupini hrvatskih gradova u izrazitoj su manjini gradovi gdje je udio stručnjaka s fakultetskom naobrazbom veći od 5–7% u ukupnom, za rad sposobnom pučanstvu. U isto vrijeme u mnogim društvima iz kruga modernizacijskih središta taj je udio u rasponu 15–25%, a središnji razvojni cilj je postići udio 35–45%.) Drukčije rečeno, unatoč nezanemarljivim i važnim promjenama u stvaranju profesionalnih elita, ni u razdoblju druge hrvatske modernizacije *one nisu uspjele ukloniti rezervatske granice skupine s posebnom misijom u matičnom (periferijskom) društvu*. Već i zbog toga, one su u odmjeravanju s elitama vlasti i elitama novca – *gubitničkim sudionikom*.

Koliko je vidljivo na temelju nesustavno uređene građe, profesionalne se elite u promatranom razdoblju, pod tlakom skiciranih okolnosti, fragmentiraju na pet osnovnih podskupina. (i) Prva se samooblikuje na podlozi *emigrantske subkulture*, kao dio međunarodnog procesa kruženja profesionalnih i znanstvenih elita. U promatranom je razdoblju ona, uglavnom, ograničena na ulogu izvanjskog, pasivnog, sudionika. (ii) Drugu je podskupinu najmanje netočno označiti: *kriptopolitička profesionalna skupina*. Ona se samooblikuje *aktivnom deprofesionalizacijom*; ipak, javnu legitimaciju izvodi *iz profesionalnih*, a ne političkih atributa. U promatranom razdoblju djeluje kao jedna vrsta prigodnog intelektualnog “pištoljersa” po političkoj narudžbi poretka. U toj su skupini mnogi sudionici (nezasluženi) javni ugled stekli zgoljnim/zavodljivim mješavinama političkih općih mjesta i aktivnih prinosa zastarijevanju profesionalnog znanja ili umijeća.

(iii) Treća se podskupina samooblikuje ustrajnim oznaživanjem uloge *pragmatična partnera poretka*. Tijekom razdoblja, postupno, podskupina gubi, *upravo zbog partnerstva*, attribute vrsnoće koji je legitimiraju kao elitu, i postaje jednim na popisu “sivih” socijalističkih/samoupravljačkih “kruhoboraca”. U toj ulozi održava se uspješno uglavnom ondje gdje poredak ne može pronaći sebi srodnije *specijaliste*. (iv) Četvrta se podskupina samooblikuje na podlozi *“unutrašnje emigracije”*. Ona je označena jasnim atributima protivnika poretka (ili, blaže rečeno, atributima spodoba bez povjerenja u poredak). Zbog toga je pod različitim oblicima stalne redarstvene i političke paske; kadšto se paska (a nije baš ni rijetko) promeće u – tamnicu.

Takav položaj olakšava joj obnoviti “klasične” atribute kakvoće, srodne atributima magnatske elite u predmodernizacijskom ili u ranom modernizacijskom razdoblju, kakvi su, primjerice, atributi žrtve, tragična pojedinca, hrabra pojedinca itd. Ali radikalna odijeljenost od profesionalnog pogona i tehničkog društva ne dopušta joj prekoračiti granice apstraktnog karizmatičnog lika i oblikovati “džepove” nove racionalnosti mjerodavne za buduće razdoblje. U toj skupini, činjenice pokazuju, više je dobrih “živih spomenika” nego autora novih predložaka (post)modernizacije. (v) Peta se podskupina samooblikuje na temelju *imitacijske primjene profesionalnog znanja reduciranog na “obrtničku” jezgru umijeća*. Na toj se podlozi lako gube uporišta elitnih atributa, a time i uporišta potrebna za autonomiju poziva. Nasuprot njemu oblikuje se *prilagođena praksa u okviru neelitnog “zanimanja”*. U novom obzoru bez profesionalnog patosa gube se mjerila razlikovanja “divljih” i profesionalno legitimnih likova djelovanja. Predvidljivo je da je ta skupina i - najbrojnija.

LABIRINTSKA MREŽA TREĆE MODERNIZACIJE

Novi likovi “dvokatnog” društva. U razdoblju od godine 1990. nadalje likovi “dvokatnog” društva bitno su različiti. Glavna je razlika u činjenici da se “dvokatnost” ne uspostavlja izravno u okviru hrvatskog društva, polarizirajući njegovu zbilju na “okupacijsku”, gornju, razinu i “hrvatsku”, donju. U okviru hrvatskog društva, dakle, prostire se, načelno promatrano, *samo* hrvatsko društvo; u njemu više nema fizičkih skupina i institucionalnih sklopova koji se samooblikuju kao aktivni dijelovi drugih, izvanjskih društava, monopolizirajući, pri tomu, zadaće i ulogu “gornjeg” ili, naprosto, okupacijskog društva. “Gornje” se društvo sada pojavljuje u “prirodnim” likovima inozemnih razvojnih i političkih saveza (konfiguracija globalizacije).

Pet je glavnih likova tako promijenjene “gornje” razine “dvokatnog” društva: Europska unija, NATO-savez, institucije globalnog tržišta (primjerice, WTO, MMF, Svjetska banka i srodne), SAD, UN. Njihov cilj nije oblikovati posebni, “okupacijski”, odsječak u hrvatskom društvu (kao, u prijašnjim razdobljima, talijanski, ugarski, njemački, srpski protiv hrvatskog; ili jugoslavenski protiv hrvatskog). Cilj im je, naprotiv, ukupna “tranzicijska” konstrukcija hrvatskog društva na podlozi koje se, po ocjeni spomenutih adresa, Hrvatska treba legitimirati kao konvencionalna članica međunarodne udruge država. Drukčije rečeno, spomenuti se sudionici javljaju u ulozi *pokretača normativne modernizacije “odozgo”*.

Snažniji postmoderni smjer. U dinamičnoj shemi modernizacija – (post)modernizacija, po ocjeni više analitičara, oba se skupa postupaka i praksâ javljaju *sinkrono i polemično*. Ovisno o pojedinim razdobljima i snazi sociokulturnih mreža, spomenute skupine (postupaka i praksâ) imaju i nejednake legitimacije. U tekućem razdoblju, što se prigodno označuje razdobljem “kraja stoljeća”, bolju opću legitimaciju imaju sudionici i prakse kakvi su, primjerice, ekologijska zaštita, zaštita, pače, posvećivanja života, zaštita svijeta razlika, širenje područja prava na životnu i društvenu autonomiju pojedinca, nova potpora stabilnosti obitelji, snošljivost i obzirnost spram Drugih, religioznost itd. Premda je glavnina iznesenih, i srodnih, zahtjeva s moralističkim označiteljima, oni se teže *homogeno produžiti na sve glavne sektore modernizacije* (dakle, na industrijalizaciju, urbanizaciju, birokratizaciju). Zahvaljujući tomu, djeluju kao jedinstvena osnova (postmoderne) *alternativne racionalnosti* i moćan mobilizacijski čimbenik. U novom okviru industrijalizacija postaje – neotehničkom strategijom (s “visokim” tehnologijama); urbanizacija – zaštitom okoliša; birokratizacija – partnerskim upravljanjem. (Vidjeti o tomu šire u Rogić, 2000.)

Neposredna posljedica te činjenice jest *nova hijerarhija* mjerila uspješnosti odabranog modela društvenog razvitka. (Primjerice, kaotična urbanizacija iz prethodnog razdoblja gubi sustavnu legitimaciju na korist urbanizacije “po ljudskoj mjeri”; monumentalna paleoindustrija gubi socijalno povjerenje na korist novih industrijskih praksa kojima je u srži novi predložak stroja; on je uspješniji u *individualizaciji* radnih postupaka i *revitalizaciji* socijalnih skupina koje u novim industrijama rade; birokratizacija odsječena od ideje o socijalnoj suradnji i socijalnom partnerstvu gubi uvjerljivost i kvalificira se kao zgoljni autoritarni predložak političkog i institucionalnog nasilja; subsidijarnost, u prethodnom razdoblju ostavljena, uglavnom, sporadičnim i, redovito, “divljim” oblicima, postaje novim/starim konstrukcijskim imperativom u oblikovanju nove birokracijske racionalnosti itd.). Spomenuta se nova hijerarhija mjerila u socijalnim odnosima *neposredno primjenjuje* ništeći/dopuštajući nove poželjne legitimacije.

Strukturni tlak hrvatske zastarjelosti. I ta činjenica djeluje kao posebna, neovisna varijabla, po učincima srodna, u prethodnim odjeljcima opisanim skupovima činjenica. Redovito se zaboravlja da je druga hrvatska modernizacija oblikovala gradsko/tehničko društvo s većinskim stanovništvom bez “pričuvne” egzistencijalne perspektive u slučajevima kriza, katastrofa ili srodnih okolnosti (kakve, primjerice, ruralna imaju). Već i reakcije hrvatskog stanov-

ništva na razvojno posustajanje i zastarjelost druge modernizacije osamdesetih godina (reakcije na zastarjelu organizaciju i razdiobu vlasti u razdoblju 1966.-1972. posebnom su temom) pokazuju da na njih hrvatsko stanovništvo reagira s *osnaženim razvojnim aspiracijama* i, u nizu posebnih slučajeva, s *promijenjenom epistemologijskom osnovom u analizi korijena zastarjelosti*. Drukčije rečeno, "pričuvna" egzistencijalna perspektiva za većinu hrvatskog stanovništva leži u - novom predlošku uspješnog razvitka. Premda je taj stav nedvojbeno prožet i paradoksalno legitimiranim opsesijama revolucionarnom rentom, na koju bi "radnička klasa" imala prirodno pravo, modernizacijski obzor na koji stajalište upućuje ne može se na opsesije reducirati.

U zaključnim osamdesetim godinama - brojne analize na to upućuju - većina hrvatskog stanovništva očekuje/zahtijeva novi/uspješni predložak razvitka, *jer izvan njega jednostavno nema mogućnosti nadzora primjerene "kvalitete života" i stabilne perspektive*. Ratna procedura oslobođenja od jugoslavenske vlasti i uspostava hrvatske državne samostalnosti drže se, jednostavno, *nužnim/početnim radnjama* što ih je nametnuo stvoreni splet okolnosti na koje hrvatsko društvo, s obzirom na ondašnju vojnu i političku *nemoć*, nije moglo autonomno utjecati. Na korist iznesene tvrdnje jest podatak da je prvi oblik ratne mobilizacije (iz 1990./91.), mreža narodne/civilne zaštite, naišao na - *milijunsku potporu dragovoljaca*. Ratne obveze u kolektivnom hrvatskom iskustvu predočene su kao *prva skupina poslova* u uklanjanju razvojnih ograničenja. S ostalima, po većinskom očekivanju, treba nastaviti nakon toga. U takvu su kontekstu dotadašnja hrvatska državna *nesamostalnost i ovisnost* o jugoslavenskom poretku - *samo oblici posebne političke, gospodarske i tehničke zastarjelosti*. Iz toga proizlazi i jasna implikacija. Ona glasi: borci za hrvatsku državnu samostalnost su jezgra - nove modernizacijske skupine.

Otežan prijenos "plemenitih" atributa na nove organizatore treće modernizacije. Otežan prijenos "plemenitih" atributa na novu modernizacijsku skupinu naišao je na teškoće već u prvim ratnim godinama (1991.-1993.). U tom razdoblju, poznato je, Europska unija, NATO savez i SAD, obrambeni hrvatski rat za državnu samostalnost, *bezuvjetno zastarjelo*, promatraju kao unutrašnju "jugoslavensku" stvar, sukob, *po supstanciji nmodernih skupina* (jedne vrste "plemena"). Zato su na popisu "vatrogasnih" mjera najvažnije dvije: (i) obilata humanitarna pomoć razdijeljena *simetrično*: na napadače i napadnute; (ii) međunarodna zabrana prodaje oružja "zaraćenim stranama". Premda je zabrana, načelno promatrano, jednaka za sve, činjenice pokazuju drukčije. Prvo, hrvatska obrana nema oružja, dočim je ju-

goslavenski agresor vrlo dobro naoružan zahvaljujući monopolnom nadzoru oružja drugojugoslavenske vojske. Drugo, jugoslavenski agresor može kupiti na ruskom tržištu oružja koliko hoće jer ruska politika stalno i bezuvjetno podupire drugojugoslavensku ratnu osnovu (već i zbog unutrašnjih teškoća).

Embargo je, dakle, bio *asimetričnom zabranom* koja je položaj hrvatske obrane *dalekosežno pogoršala*. Ta činjenica *izravno otežava* učvršćivanje poželjnog *modernizacijskog* smjera obrane. Razlog je jednostavan. Ovisnost hrvatske obrane o različitim “sivim” i “crnim” tržištima oružja olakšala je, (ako ništa drugo) stjecanje legitimacija *časnih sudionika* (rata i modernizacije) po korijenu brojnih paramodernih ili “sivih” sudionika (u rasponu od fragmenata bivših služba udbaških batinaša ili jugovojske s utjecajem na tržištu oružja do različitih likova švercerskih mreža). Zahvaljujući tomu, ponovila se ista identitetna “klopka” koju je u razdoblju prije rabila drugojugoslavenska vlast.

Drugi važni mehanizam otežana prijenosa “plemenitih” atributa na novu modernizacijsku skupinu jest već spominjani egalitarni predložak. Njegova komunistička arheologija u socijalnom je iskustvu čvrsto ukorijenila stav da je biti klasnom žrtvom (radnik, seljak ili što drugo sa “socijalnog dna”) položaj koji se mora, *sistemsom voljom*, nagraditi posebnim pravom na – revolucionarnu rentu. Pod tlakom takva stava u novom razdoblju “imaginarna” proizvodnja ratne nesreće postaje jednom vrstom usporedne ekonomije. Zahvaljujući tomu, mnogi su ljudi bez ikakva zbiljskog sudjelovanja u ratu i hrvatskoj obrani stekli položaj “časna” sudionika u prerazdiobi osloboditeljskih atributa. Budući da je praksa rata strukturno oblikovana s većim udjelom uloga monopolnih nadzornika tržišta oružja, i s jednom vrstom njoj sukladne asimetrije u razdiobi društvene moći, novi natjecatelji za rente javljaju se, redovito, u jasnijim ili manje jasnijim *klijentnim odnosima* spram pojedinih sudionika iz prethodnoga kruga. Položaj klijenata jednostavno više obećava u lovu na rentu. Podsjećamo, u skupini donova su brojni, iz prethodnog razdoblja dobro poznati, sudionici totalitarnog poretka, sada iznova zaštićeni “izvrsnošću” svojih ratnih usluga. Toliko je lakše “običnim” lovcima na male rente orijentirati se na slabo preglednu području novih mogućnika.

Posve je predvidljivo da će *sličnim smjerom ići i novi politički poduzetnici*. Čvršće vežući ispunjenje za rentiranjem imaginarnih ratnih nesreća s pripadnošću vlastitoj stranici ili njoj odanom biračkom tijelu, olakšavaju *prijenos atributa “plemenitih” na brojne skupine s vidljivom lumpenproleterskom subjektivnošću ili sa subjektivnošću paragrađan-*

skog *polusvijeta*. Time je nemali socijalni potencijal treće modernizacije nepopravljivo premješten u perspektivu “borbe za bolju prošlost” (V. Tenžera).

Treći mjerodavni mehanizam otežana prijenosa “plemenitih” atributa na novu modernizacijsku skupinu očituje se u “*tradicionalnoj*” uporabi *rasističkih označitelja u javnom komuniciranju o sudionicima rata za hrvatsku državnu samostalnost* (dakle, tada središnje modernizacijske skupine). Sukladno tomu, hrvatsko je društvo “mračno” periferijsko dno naspram “časnog” središta; hrvatska je težnja za državnom samostalnošću “kriminalnim programom” ili, štoviše, “zločinačkom politikom”; hrvatsko je stanovništvo s urođenim zločinačkim sklonostima itd. Ovisno o praktičnim potrebama i zadaćama označitelji se preuređuju i “racionalno” argumentiraju. Upozoriti je da je na popisu najvažnijih korisnika takvog označiteljskog modela u zaključnom razdoblju druge modernizacije – osamdesetih godina – “gornji” dio hrvatskog društva (jugoslavenski) te dio srednjeg i radničkog sloja *koji živi od političkih renta*. Budući da se iz tih skupina unovačio, tijekom drugog modernizacijskog razdoblja, pretežni broj nadzornika rada javnih ustanova (u rasponu od znanstvenog do poljodjeljskog sektora), skicirani model etiketiranja mogao se javno primijeniti *s nemalom tehničkom kompetencijom*. Niz posebnih činjenica, posebno u razdoblju 1991.–1996., pokazuje da je model bio vrlo uspješnim praktičnim pomagalom.

Nije teško uočiti da je sinergijski učinak skiciranih teškoća *oduzimanje modernizacijskog naslova* činu hrvatskog državnog osamostaljivanja i pobjedi u ratu za hrvatsku državnu samostalnost. Bez takva naslova, predvidljivo je, i čin osamostaljivanja i pobjeda postaju jednom vrstom “ispada” (sličnog ispadu pijanca u krčmi na gradskoj periferiji). Obrisi “ispada” toliko su “uvjerljiviji” koliko je u razdoblju 1995.–2000. postalo očitije da politički poduzetnici u novoj modernizacijskoj skupini, koja bi trebala oblikovati predložak treće hrvatske modernizacije, *nemaju jasnu predodžbu o racionalnom nastavku modernizacijskog procesa*. Prije skicirani promijenjeni opći uvjeti (izlazak iz “dvokatnog” društva, jačanje postmodernog smjera, snažne socijalne aspiracije da se likovi socijalističke zastarjelosti arhiviraju po logici “kratkog spoja”) svakako otežavaju nužnu jasnoću predodžbe o poželjnoj/ostvarivoj hrvatskoj budućnosti. Na njezino zamučivanje svakako utječu i likovi “tranzicijskog” političkog prenemaganja. Likovi tranzicije, podsjećamo, ograničuju se na već spominjanu normativnu modernizaciju “odozgo”.

Cijelo područje zbiljske modernizacije društva (industrializacija, urbanizacija, birokratizacija), ostvarivo *isklju-*

čivo na temelju sposobnosti sudionika modernizacije “*odozdo*”, ostaje *u njihovoj sjeni*. Upravo zbog toga što se normativna modernizacija “*odozgo*” odvaja na taj način *od prirodnog područja provjere učinaka što ih u jednom društvu proizvodi*, ostajući nekom vrstom bezuvjetne normativne mehanike, otvaraju se brojne mogućnosti preobrazbe takve modernizacije u – *nove likove razvojne zastarjelosti*. Već i zgoj na činjenica da se u tom poslu “*bolje snalaze*” sudionici s totalitarnom prošlošću iz razdoblja druge modernizacije (koji su, podsjećamo, *dio razvojnih problema a ne razvojnih rješenja*) posredno indicira da bez primjerene legitimacije modernizacije “*odozdo*” (koja obuhvaća i ratnu pobjedu i državnu samostalnost) *nije moguće uspješno otkloniti nove likove ponovljene zastarjelosti*.

Politička elita drugi put na (političkom) tržištu. U razdoblju 1990.–2001. politička elita u hrvatskom društvu po drugi je put ovisna o političkom tržištu (izborima). Načelno isti konstrukcijski predložak upotrijebljen je u razdoblju prve modernizacije. Ali, ograničavajući uvjeti s pomoću kojih se tada određivalo članstvo u “*elektoratu*” (naobrazba, imovne prilike) ne dopuštaju otrpve i njihovo izjednačivanje.

Koliko je vidljivo, osnovne adrese političkih poduzetnika, stranke, mogu se podijeliti na tri osnovne skupine s obzirom na način na koji se odnose spram raspoložive hrvatske modernizacijske memorije. (a) *Stranke oblikovane na podlozi tradicije racionalnog oportunitizma*. U pamćenju njezinih članova važno mjesto zauzimlje uvid da je akumulacija modernizacijskih uspjeha na brojnim posebnim sektorima u hrvatskom društvu ostvarena s pomoću mukotrpane institucionalne kooperacije sa sudionicima i adresama redovito radikalno protivnim imperativu da hrvatska modernizacija racionalno obuhvati i program državnog osamostaljivanja. (b) *Stranke oblikovane na podlozi povjerenja u martirsku političku praksu*. Budući da one zamisao o hrvatskoj državnoj samostalnosti drže okosnom sastavnicom programa hrvatske modernizacije, s više povjerenja rabe baštinu tragičnih (magnatskih) promjera. Dodati je da je jedna iz te skupine bila središnjom političkom adresom u organizaciji *pobjedničkog rata* za hrvatsku državnu samostalnost. (c) *Stranke oblikovane na podlozi normativne očaranosti građanskim društvom*. To su, pretežno, stranke kojima je u programskoj srži *svjetonazorska niša*. Za razliku od prva dva tipa, kojima je korijen u iskustvu *prve* modernizacije, ove imaju korijen u iskustvu *druge* modernizacije.

Na temelju političkih praksa u razdoblju 1995.–2001., kada popušta shematizam ratnih prilika (s relativno čitljivim modernizacijskim odgovorima), *zasnovano je zaključiti*

da im je zajedničko sudioništvo u strategijskoj praznini. (Već i činjenica da ni jedna nema izrađenu strategijsku podlogu hrvatske (treće) modernizacije podupire predloženi uvid. U strategijske odgovore, dakako, ne ubrajamo demagoške dosjetke kakva je ona o – 200.000 radnih mjesta sada/ovdje.) Nije nekorisno ponoviti da je slična strategijska praznina 1941. godine povukla hrvatsko društvo u smjeru *ne-poželjnom uvjerljivoj većini* ondašnjeg “elektorata”.

Strategijska praznina, na posve konvencionalan način, čak ako i ne uzmemo u obzir jake rentijerske silnice prisutne u obje prethodne modernizacije, vodi u predložak političkog djelovanja u kojemu je sam, *zgoljni, nadzor vlasti* jedne (ili više) stranaka izjednačen s – valjanim strategijskim odgovorom. Sukladno tomu, strategijski se odgovor očituje u – uspješnu usponu na vlast i na održavanju na vlasti po predlošku: koliko duže, toliko bolje. Predloškom se, drukčije rečeno, partijnost ili koalicija partijskih volja izjednačuje sa skrivenim sadržajem strategijske praznine. Iz te perspektive država se ni na koji način ne može označiti atributima javnog dobra (neovisno o tome koliko su oni bliski predodžbi o državi kao simboličnu sažetku javnog dobra ili koliko upućuju na njezinu infrastrukturnu ulogu u održavanju javnog dobra).

Ona je, naprotiv, u formalnom pogledu javno dobro, ali “posuđeno” *na privatnu uporabu* jednoj stranci ili koaliciji stranaka. Mogućnost birača da dignu ruku za jednu ili drugu inačicu privatne uporabe države jednostavno ne uklanja spomenutu strategijsku prazninu. Tomu aktivno pridonose i stranke oblikujući praktične međusobne saveze kojima je cilj što bolja izborna statistika; iliti, oblikujući novu *partijokracijsku veliku priču* (mit) o eshatologijskoj kakvoći političkog sektora kao cjeline. Time se sektor, kao cjelina, u odnosu spram “ostatka” društva javlja u ulozi – ekskluzivnog unutrašnjeg kolonizatora. Odgovor je birača poznat: većinska apstinencija. No time hrvatsko društvo nije prekoračilo opskurnu granicu strategijske praznine.

Upozoriti je da imaginacija, kojoj je u podlozi strategijska praznina, prirodno proizvodi *direktivno* povjerenje u racionalnu kakvoću imitiranih (nametnutih) modernizacijskih rješenja. Redovito stranke oblikovane u tradiciji racionalnog oportunitizma direktivnost štite “građanskom” sumnjom u kakvoću sudionika moguće modernizacije (odozdo), pa se sudionici mehanički etiketiraju nacionalističkim ili srodnim etiketama (kriminalnim, rentijerskim itd.). No uporabljena je mehanika nemoćna pred imaginarnim premještajem (u hrvatskom kolektivnom iskustvu) središnjih političkih adresa vlastite države na nadzorne adrese izvan njezinih granica (primjerice u Den Haag ili u Bruxelles).

Nije potrebno posebno argumentirati da se na taj način otvara unutrašnja integracijska pukotina koja "jednu Hrvatsku" dijeli na više međusobno nepomirljivih. Redovito pak stranke oblikovane u tradiciji martirskog pamćenja direktivnost štite "državotvornom" sumnjom u kakvoću istih sudionika (eventualne) modernizacije (odozdo). I u ovom slučaju uporabljena je mehanika nemoćna pred imaginarnim premještajem središnjih političkih adresa - u monumentalnu visinu. I sa srodnim posljedicama. Stranke pak nastale u tradiciji normativne očaranosti građanskim društvom postaju zatočenice jedne gotovo "nepristojne" navike - da očite minorese s inozemnih adresa javno etiketiraju atributima mjerodavnih sudionika u oblikovanju hrvatske budućnosti, premda većina jedva razlikuje - Hrvatsku od Kazahstana.

Iznesena skica, posredno, upućuje na zaključak da se stratezijska svijest političke elite u početnom razdoblju treće (još moguće) hrvatske modernizacije samooblikuje po predlošcima kolonijalnog sjećanja kojemu je korijen u razdobljima prve i druge modernizacije. Zato i nije neobično što su, koliko je kalendar-ski kraj razdoblja druge modernizacije (1990.) dalje, toliko češće i brojnije obnovljene geste takva sjećanja i oblici djelovanja iz njega izvedeni.

Nova/stara elita novca. U odjeljku o eliti novca u razdoblju druge modernizacije shematično su opisane glavne podskupine. U razdoblju nakon "preokreta" 1990. godine one su prispjele s tri osnovna obilježja: (i) s "nelegitimno" akumuliranim bogatstvom koje uvjerljivo nadmašuje hrvatske prosjeke; (ii) s empirijski provjerenim stavom da je *rentiranje političke moći*, neovisno o tome je li praktično organizirano s pomoću uloge klasičnih "klijenata" ili s pomoću sivog/crnog nadzora odlučivanja u političkim ustanovama, *uspješniji* mehanizam skoka iz siromaštva u bogatstvo negoli prakse poslovnog poduzetništva (doda li se tome i činjenica da u početnim godinama promatranog razdoblja većeg broja uspješnih poduzetnika ni fizički nema, postaje i više nego očito da je poduzetnička osnova elite novca prilično skromna); (iii) s također empirijski provjerenom ocjenom da se "racionalno" poduzetništvo svodi na model poslovanja gdje rizike posla treba snositi država ili njezina ovlaštena adresa (fondovi, razvojne banke itd.), a dobitke ekskluzivno sebi upisati poduzetnik. Skupina koja se ne orijentira spomenutim odrednicama u praktičnom organiziranju poduzetničkog djelovanja posve je *manjinska*. Odredba jednako pogađa i brojnost skupine i veličinu bogatstva kojom njezini članovi raspolazu.

Javno diferenciranje elite novca, sa skiciranom uzbaštijenom identitetnom podlogom, u promatranom razdob-

lju zbiva se kroz proces privatizacije. Budući da je proces analiziran na više razina (vidjeti Čengić, Rogić, 1999.), u ovom odjeljku ograničit ćemo se na ponavljanje ulomka sažetka provedenih istraživanja koji jasnije naznačuje obriše odnosa elite novca spram modernizacije. Važnijima od drugih držimo nekoliko činjenica.

(a) U privatizacijskim postupcima, poznato je, organizator privatizacije ne istražuje nikakvo podrijetlo novca privatizacijskih sudionika. Ta činjenica dopušta mnogim sudionicima koji su se obogatili tehnikama državnog šverca u prethodnom razdoblju sada *legitimno* sudjelovati u privatizacijskim natjecanjima rabeći novac do tada osiguran na inozemnim bankarskim adresama. Drukčije rečeno, novčani mešetari podrijetlom iz političke i novčane elite iz socijalističkog razdoblja sada se javljaju kao *novi/inozemni kupci*, "premještajući" u (svoje) privatno vlasništvo privatizirana dobra za novac koji su u prethodnom razdoblju, jednostavno u Hrvatskoj - oteili. Dobit je dvostruka: povećanje privatnog vlasništva i pouzdana javna legitimacija. S novom legitimacijom jasnije se nameće i njoj sukladan "si-vi" poslovni moral.

(b) Brojni (bivši) direktori "radnih organizacija" u privatizacijskom natjecanju sudjeluju na temelju nedostižnih prednosti; prednosti nisu nužno u veličini svota raspoloživa novca, nego *u zbiljskoj kompetenciji i društvenoj moći* kojom raspolažu, a koju su stekli u prethodnom razdoblju direktorskog rada. Zahvaljujući tomu, oni su uspjeli, kako je naznačeno, postati gotovo najvažnijom dobitničkom skupinom u privatizaciji. Uloga novih vlasnika dopušta im razviti novu poslovnu racionalnost, izrazito polemičnu u odnosu na (rentijersku) praksu održavanja "pune zaposlenosti" u prethodnom razdoblju. Stara pak socijalistička navika da se poslovanje tumači kao jedna vrsta prava na rentiranje javnih dobara, predvidljivo ojačava kolonijalnu pripravnost da se ekološki, socijalni ili razvojni troškovi poslovanja prebacuju na - teret države.

(c) Privatizacija u Hrvatskoj, kao i u drugim tranzicijskim zemljama, izrazom je političke rekonstrukcije 'odozgo' organizira novu prerazdiobu vlasništva i vlasničkih prava. Strukturno prožeta konstrukcijskim predlošcima *partijske države* (iz prethodna razdoblja), *ona i ne može djelovati drukčije* nego kao središnja adresa koja od natjecatelja u privatizacijskom procesu traži da postanu njezini klijenti *kako bi uopće mogli* u privatizacijskim natjecanjima mjerodavno sudjelovati. U takvu je okviru klasifikacija klijenata po odabranim svjetonazorskim/srodničkim i drugim mjerilima hijerarhije jednostavno konvencionalnim postupkom. Budući da su poduzetnici sa zbiljskom prošlošću au-

tonomnih poslovnih likova – rijetki, a procesom dominiraju sudionici sa snažnim sjećanjem političkih klijenata, *nema ni posebno jakog otpora takvoj državnoj praksi*. Oblici otpora javljaju se tek oko *posebnih* pitanja prerazdiobe klijentskih prava, kao što je pitanje je li državi dosta 200 velikih klijenata ili koja tisuća manjih.

(d) U društvenoj je zbilji, kako je i prije naznačeno, vrlo jaka mobilizacija na korist (onirične) zamisli o “katalpultskom” skoku iz (siromašnog) socijalizma u (bogati) kapitalizam. Premda se javno mobilizacija štiti općom skrbi o skoku društva u cjelini, praktično se ostvaruje kroz mrežu osnaženih aspiracija da se u (bogati) kapitalizam prijeđe što prije, ne čekajući druge, *pojedinačno*. To, zapravo, znači da država na raspolaganju *ima i više nego obilnu ponudu* prijedloga da raznorodne pojedince prihvati kao klijente. Posve je “racionalno” što se u obilju tih ponuda političko i državno činovništvo vlada kao specifični unutrašnji ubirač poreza na svijetlu budućnost dijeleći klijentne uloge i “kumske” obveze.

(e) U cijelom razdoblju institucionalna konfiguracija, u rasponu od (kaotičnih) pravnih okvira do (očuvanih) bankarskih monopola ili monopola (para)državnih javnih poduzeća, *množi višestruke zapreke* racionalnim poduzetničkim praksama izvan “zaštitnih” klijentnih uloga. Već i zbog toga oblikovanje elite novca koja bi imala priznati naslov: autonomni sudionik s organskim interesom u modernizaciji gospodarstva, *izrazito je asimetričnim procesom*. Mjerodavna istraživanja pokazuju da privatizacijski bogataši nemaju javno priznate “plemenite” attribute. Time je, dakako, dubinski otežano i izgrađivanje socijalnog povjerenja u njihove poslovne sposobnosti i modernizacijske ciljeve. Paradoksalno je da silnice tog povjerenja bolje nadzire – politička elita.

Ta činjenica posredno upućuje da brojni članovi elite planski teže javljati se u *dvostrukim likovima*: kao članovi i političke elite i elite novca. Jedan lik “sretno” štiti drugoga. No za modernizacijsku kakvoću veze između njih presudno je što *se veza oblikovala na rentijerskoj podlozi*. Izvanjska je konfiguracija podloge nedvojbeno sukladna novom kapitalističkom pejzažu (tržište, konkurencija itd.). Ali je njezina unutrašnja konfiguracija uglavljena u samom središtu socijalističke systemske arheologije (monopolni predložak partijski definirane države). Sukladno tomu, domašaj se modela iscrpljuje u jednoj vrsti – *(para)socijalističke zlouporabe normativne očaranosti kapitalizmom*. U *granicama predložka nema mjesta za mjerodavnu modernizaciju*.

Ona se oblikuje *izvan* njegovih granica: ili na sektori- ma gdje rentijerski savezi ne obećavaju velike gubitke ili u

gospodarskim okvirima malih poduzeća (kao u razdoblju prve modernizacije). Etiketa pak natjecatelja s inozemnim podrijetlom ne jamči, sama po sebi, da je natjecatelj izvan rentijerske mreže. Prvi razlog je već spomenut: mnogi su izvanjski natjecatelji po korijenu duboko unutrašnji. Drugi je razlog sama unutrašnja "racionalnost" rentijerskog predloška. On, poznato je, dopušta sklapanje klijentskih mreža koje premašuju državne granice. Razlika je tek u tome – što su mogućnosti simetrije veće.

Primjerice, jedna *partijski orijentirana* "nacionalna" vlada lagodno može u klijentni odnos dobiti inozemnu tvrtku posebno zainteresiranu za prisutnost u hrvatskom društvu (razlozi uopće ne moraju biti izvedeni iz potrebe za razvitkom dotične djelatnosti); na drugoj strani, pak, dotična tvrtka, zahvaljujući svojoj transnacionalnoj razvojnoj i političkoj moći, može u povratni/uzajamni klijentni odnos dobiti – spomenutu vladu. Srodnih je nekoliko primjera već zabilježeno. Inventure pokazuju da su u njima modernizacijski imperativi hrvatskog društva i sukladni (*nacionalni*) ciljevi bili, blago rečeno, slabo vidljivi.

Profesionalci i podobnici. U razdoblju 1990.–2001. (parasocijalistička) osnova profesionalnih elita nije se fatalno promijenila. Ratno razdoblje 1991.–1995. privremeno množi mrežu posebnih prilika i poslova na kojima se jasno može provjeriti kakvoća profesionalnih umijeća i znanja, u rasponu od "klasičnih" industrijskih do organizacijskih i stratejskih. No, na drugoj strani, isto razdoblje učvršćuje i viškove općih ovlasti državnih adresa različite razine. Stave li se u zagradu promijenjeni opći atributi takvih adresa (samostalna hrvatska država na mjestu agresorske drugojugoslavenske), i više je nego očito da je očuvan *stari tip ovisnosti o političkoj eliti*. Elita, barem u ratnom razdoblju 1991.–1995. nedvojbeno djeluje po novom predlošku općih ciljeva, kakvi su nacionalno oslobođenje, izgrađivanje državnih ustanova, vojna efikasnost i srodni. Koliko su promijenjeni ciljevi, toliko je načelno olakšan i pristup "odozdo" mnogim profesionalnim skupinama javnim poslovima i dužnostima. Ali je konstrukcijski predložak, s pomoću kojega se dotok profesionalaca "odozdo" regulira i nadzire, po osnovnim obilježjima *isti* koji je bio na djelu i u prethodnom razdoblju. Pristup se, dakle, uvjetuje podobnošću, a tek *rezidualno* profesionalnošću.

Nemali broj kritika na račun skiciranog modela treba svakako podvrgnuti analitičkoj skepsi. Jer njihov glavni cilj nije osporavanje nove/stare klijentske sheme u društvenoj cirkulaciji profesionalnih elita, nego osporavanje očite činjenice da atributi besprijekornih profesionalaca nisu u novom razdoblju priznati brojnim, *stvarno prije već deprofe-*

sionaliziranim stručnjacima “opće prakse”, koji su “profesionalnu” licenciju stekli kao pseudostručni opslužnici totalitarnih mehanizama vlasti u prethodnom razdoblju. (Oni su samo aktivni proizvođači zastarjelosti.) No nedvojbeno je da se ista uskrata, opravdano nametnuta toj skupini, prakticirala i u odnosu spram drugih brojnih profesionalnih skupina (navlastito mladih), koje su se mobilizirale orijentirane prije spomenutom normativnom očaranošću građanskim društvom.

U arheologiji te očaranosti mobilizacija na temelju profesionalne autonomije jest, nedvojbeno, na popisu središnjih likova. Njihova su mjesta, poznato je, zauzeli sivi likovi klijentne mehanike, izvježbani u petodecenijskim ovisnostima o različitim adresama poretka, u rasponu od službene partijske vlasti do pendrekaških polutajnih špelunka. Na taj je način *modernizacijski učinak* rata za hrvatsku državnu samostalnost *oslabljen točno toliko koliko je bilo potrebno rentijerima novog/starog klijentnog predloška da bi “okovao” hrvatsku modernizacijsku imaginaciju novim/starim tlapnjama* i labirintskim sudaranjem likova “borbe za bolju prošlost”.

Već i ta činjenica implicira da odbir modernizacijskog nastavka u razdoblju 1996.–2000. *nije mogao biti optimalan*. Koliko se nastavak nastoji sektorski homogenizirati jednom vrstom (nikad dosegnute) strategijske imaginacije i dosljednosti, toliko je očitije da nastavak sektorski “puca” ponajprije zbog ustrajne primjene klijentskih shema i na područjima gdje je teško predočiti dobiti od njihove primjene. U javnom iskustvu složenica “*bahata vlast*” središnja je etiketa kojom se označuje takva praksa. Premda je lako dokazati po mnogim zbiljskim učincima i intencijama da spomenuta etiketa “funkcionira” na ograničenom empirijskom materijalu, ona precizno *upućuje na strukturnu razinu gdje nije moguće jasno odijeliti likove (para)modernizacije od likova (nužne) – treće modernizacije*.

U razdoblju nakon 2000. godine nositelji političkih ovlasti nagovijestili su da će uklanjanje te inverzije biti njihova središnja modernizacijska zadaća. *Samo radi toga* i zadobili su, privremeno, etiketu “obnovitelja”. Međutim, priprema treće modernizacije reducirala se na tri osnovna posla. (i) *Isključivanje* poslova na učvršćivanju hrvatske državne samostalnosti i poslova na racionalnoj interpretaciji hrvatskih nacionalnih interesa iz modernizacijskog programa. U podlozi te odluke nije teško uočiti “sjenu” političke prakse V. Bakarića, po kojoj cilj političke elite u drugoj modernizaciji nije hrvatska državna samostalnost nego – osvajanje vlasti. (ii) *Zamjena* jedne podobničke/klijentne mreže drugom. Zamjena je, nedvojbeno, “naplavila” u javne ustanove i poslove i pokojeg autonomnog profe-

sionalca. Ali je, u pretežnom dijelu, omogućila/olakšala stjecanje (nove) profesionalne legitimacije prije spomenutim, deprofesionaliziranim, klijentima “opće prakse”, koji su zbiljski sposobni samo za množenje i labirintsko zrcaljenje *likova zastarjelosti*. (iii) *Plansko pretvaranje* normativne očaranosti građanskim društvom hrvatskog stanovništva u podlogu nove *strategijske naive*. Sukladno takvu stavu apstraktna normativna imitacija tranzicijskih imperativa dostatna je za izazivanje treće modernizacije.

Sve važnije činjenice u rasponu od tvrdog “egalitarnog sindroma”, rentijerskog gospodarstva ili nezaposlenosti do gubitka povjerenja u političku elitu kao *nacionalnu* elitu, pokazuju da je njegova primjena odveć “kratka” da bi izazvala mobilizaciju profesionalnih skupina za modernizaciju “odozdo”. Koliko je vidljivo, skicirana je redukcija uključena u paket klijentnih obveza hrvatske političke elite u odnosu spram europskih modernizacijskih središta. Kako je i pod kojim okolnostima paket sastavljen, nije predmetom ove analize. *Upozoriti je tek da je time (moguća) treća modernizacija konstrukcijski blokirana na predlošku srodnom predlošcima blokade iz razdoblja prve i druge modernizacije.*

- Čengić, D., Rogić, I., (ur.), (1999.), *Privatizacija i javnost*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb.
- Elias, N. (1996.), *O procesu civilizacije*, Antibarbarus, Zagreb.
- Foucault, M. (1994.), *Znanje i moć*, Nakladni zavod Globus, Zagreb.
- Fukuyama, F. (1995.), *Trust. The Social Virtues and the Creation of Prosperity*, Penguin Books, London.
- Fray, N. (1978.), *Anatomija kritike*, Naprijed, Zagreb.
- Gross, M., Szabo, A. (1992.), *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Nakladni zavod Globus, Zagreb.
- Kalanj, R. (1994.), *Modernost i napredak*, Antibarbarus, Zagreb.
- Katunarić, V. (1994.), *Bogovi, elite, narodi*, Antibarbarus, Zagreb.
- Jenkins, K. (1997.), *The Postmodern History Reader*, Routledge, London and New York.
- Lasch, C. (1995.), *The Revolt of the Elites and the Betrayal of Democracy*, W. Norton and Co., New York.
- Macan, T. (1998.), *Povijest hrvatskog naroda*, Školska knjiga, Zagreb.
- Matković, H. (1998.), *Povijest Jugoslavije*, Naklada Pavičić, Zagreb.
- Rogić, I. (2000.), *Tehnika i samostalnost*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Skupina autora (1988.), *Povijest Rijeke*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka.
- Tomašić, D. (1997.), *Društveni razvitak Hrvatske* (pretisak), Biblioteka Revije za sociologiju, Zagreb.
- Wallerstein, I. (1974.), *The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origin of the European World Economy in the Sixteenth Century*, Academic Press, INC. New York.
- Županov, J. (1995.), *Poslije potopa*, Nakladni zavod Globus, Zagreb.

LITERATURA

Josip
JURČEVIĆ

UPRAVLJAČKE ELITE
U SUVREMENOJ
HRVATSKOJ POVIJESTI

Budući da se radi o sociološkim susretima koji su u središte razmatranja postavili problem odnosa upravljačkih elita i modernizacije u suvremenom hrvatskom društvu, a ovaj rad je ponajprije historiografskog podrijetla, potrebno je uvodno – radi smanjivanja mogućih nejasnoća i nesporazuma – naznačiti nekoliko osnovnih činjenica i metodoloških određenja.

Iako se unutar društvenih znanosti u Hrvatskoj termin *upravljačke elite* – prema podrijetlu i istraživačkom interesu – u prvom redu veže za područje sociologije, njegovo smještanje u historiografski kontekst primjereno je i opravdano, jer pridonosi objektivnijem spoznavanju stvarnosti i sa sociološkog i s historiografskog motrišta. Naime, historijska znanost se temelji na dijakronijskom pristupu koji naglašava vremenski slijed društvenih procesa, odnosno povijesnu kauzalnost nastanka i razvoja događanja, te se na taj način mogu temeljitije sagledavati mnogi sadašnji društveni fenomeni uključujući i problematiku upravljačkih elita.

Budući da se opravdano može odrediti kako su upravljačke elite zapravo strukture koje – kako danas tako i u povijesti – raspolazu sa svim glavnim resursima društvene moći, razumljivo je što su one presudno utjecale na tijek gotovo svih događaja. Slikovito rečeno, o načinu upravljanja odnosno o odlukama upravljačkih elita bitno je ovisna sudbina organiziranih društvenih zajednica. To istodobno znači kako je kakvoća upravljačkih elita iznimno značajna za cjelokupnu razvojnu perspektivu pojedinih država i društava.

Općenito povijesno promatrano, kakvoća upravljačkih elita najčešće nije ovisila o potencijalnosti pojedinaca u nekom društvu, nego pretežno o načelima, kriterijima i mehanizmima na temelju kojih su uspostavljane upravljačke elite. U zemljama čija društva danas – prema nizu pokazatelja – smatramo stabilnima i bogatima, upravljački su modeli nastajali i razvijali se tijekom kontinuiranoga

višestoljetnog procesa, pa se sukladno tomu i generacijsko obnavljanje strukture njihovih upravljačkih elita danas odvija na temelju razrađenih demokratskih, tržišnih, otvorenih i razvojnih kriterija. Iz ovoga se jasno uviđa kako je povijesnost, tj. iskustvo u vremenu, bitno utjecalo na razinu danas dostignute stabilnosti pojedinih zemalja, što uključuje i kakvoću upravljačkih elita.

Hrvatska kao država i kao društvo ne može se niti danas niti kroz povijest ubrajati u gospodarski razvijene i politički stabilne zemlje, što se jednostavno prepoznaje iz različitih analitičkih aspekata. Na najopćenitijoj povijesnoj razini promatranja, nestabilnost se očituje u činjenici što je hrvatsko društvo u 20. stoljeću čak pet puta bilo uključeno u potpuno različite državne okvire (Austro-Ugarska, prva Jugoslavija, NDH, druga Jugoslavija i Republika Hrvatska), a uz to unutar svake od tih država vršene su dodatne destabilizacije provođenjem višestrukih drastičnih promjena organizacijskih oblika i načina upravljanja.

U takvim okolnostima opća nestabilnost je negativno utjecala i na niz posebnih procesa unutar hrvatskog društva. Tako se ova povijesna nerazvojenost danas očituje čak i na historiografskoj razini, i to u činjenici što su mnoge teme i problemi iz hrvatske povijesti ostali potpuno ili nedovoljno istraženi. Primjerice, za razliku od historiografije razvijenih zemalja, koncepcija hrvatske historiografije najvećim se dijelom i danas temelji na proučavanju političke povijesti odnosno povijesti *političkog naroda*, dok je socijalna povijest izrazito zapostavljena i neistražena. S tim nedostatkom suočen je i ovaj pregledni rad, jer u hrvatskoj historiografiji ne postoje radovi koji su istraživali povijest hrvatskih društvenih struktura, a upravljačke elite su terminološki i interpretativno poistovjećivane s najistaknutijim političarima, što je istodobno i odraz i indikator tradicionalne hrvatske realnosti.

No, unatoč tomu, moguće je – što je predmet ovog rada – naznačiti osnovna određenja glede okolnosti nastanka i legitimiteta te načina djelovanja i učinaka upravljačkih elita u Hrvatskoj tijekom suvremene povijesti (od posljednjih desetljeća 19. st. do kraja 20. st.). Međunaslovi u radu istodobno predstavljaju i kronološki red razdoblja koja su određena prema geopolitičkom statusu Hrvatske. Okvirni kronološki, a ne tematski pristup, kao i kriterij periodizacije, sadržajno se mogu opravdati velikim značenjem koje su za hrvatsko društvo imale promjene državnih okvira, te preglednošću rada.

Uvodno je također potrebno naglasiti kako rad neće posebno ulaziti u raspravu s nizom općih stereotipa koji bez utemeljenja desetljećima dominiraju u historiji i u dru-

gim društvenim znanostima u Hrvatskoj. To se osobito odnosi na izrazito, a neopravdano, poistovjećivanje poj-mova industrijalizacije, modernizacije i napretka.

RAZDOBLJE AUSTRO-UGARSKE

Tijekom 19. stoljeća u nizu europskih država odvijao se proces uspostavljanja građanskih društvenih odnosa i oblikovanja nacionalnih država. Prostor današnje Republike Hrvatske u 19. je stoljeće ušao s naslijeđenom višestrukom nejedinstvenošću; u političkom, upravljačkom, gospodarskom i kulturološkom pogledu. Međutim, na razini istaknutih pojedinaca i unutar upravljačkih slojeva postojala je njegovana socijalna svijest o zajedničkom podrijetlu i interesima, a život najšireg puka bio je obilježen sustavom zajedničkoga etnološkog podrijetla. U takvim okolnostima, zbog različitih interesa i poticaja, a posebice pod utjecajem ideja Francuske građanske revolucije (1789.), u Hrvatskoj se u prvoj polovici 19. stoljeća mogu pronalaziti začeci građanskih ideja i pokušaji njihova ostvarenja. To se osobito očitovalo u pripremi i provođenju *ilirskog pokreta*, koji je stvorio trajne idejne i kulturološke pretpostavke za postupno uvođenje najširih slojeva u javni život.

No, u formalnom pogledu, europska revolucionarna 1848. godina i u Hrvatskoj je bila prijelomnica za ukidanje feudalnih i uvođenje građanskih odnosa. Potom je desetak godina, zbog apsolutizma Habsburgovaca, bio paraliziran javni život, te se stoga tek od početka šezdesetih godina na svim društvenim razinama u Hrvatskoj zbiva kontinuirano uspostavljanje građanskih odnosa i oblikovanje hrvatske nacije.

Temeljni razvojni problemi hrvatskoga društva tada su bili uglavnom političkoga podrijetla, a izvicali su iz upravljačke razjedinjenosti hrvatskoga teritorija (obala i zaleđe te Vojna krajina bili su pod izravnom vlašću Beča) i financijske nesamostalnosti strukture državne vlasti u sjevernoj (užoj) Hrvatskoj, koja je bila posljedica austro-ugarske (1867.) i ugarsko-hrvatske nagodbe (1868.). Stoga se glavni hrvatski nacionalni interes do raspada Austro-Ugarske iscrpljivao u traženju načina za promjenu te teške situacije, koja je bitno ograničavala sveopći razvoj postojećih hrvatskih potencijala, i nastanak poremećaja u konstituiranju građanskog društva.

U takvoj, objektivno teškoj situaciji, koja je u prvom redu bila uvjetovana širim, vanjskim silnicama, Hrvatska je i unutar *svojih* upravljačkih elita bila dodatno opterećena višestrukim podjelama i suprotstavljanjima, koja su proizlazila iz razlika u socijalnom i etničkom podrijetlu,

zatim u kulturološkim, svjetonazorskim i drugim razlikama, što se sve skupa slijevalo u različite interesne projekcije i praksu. S jedne strane se nalazila feudalna aristokracija koja je nastojala izvršiti tranziciju i etabliranje svojih tradicionalnih interesa unutar građanskih odnosa i organizacijskih oblika, a s druge se strane radilo o nizu društvenih slojeva građanskog podrijetla čiji se interesi skupno mogu označiti pojmovima svekolike liberalizacije i modernizacije. U pogledu etničke pripadnosti, i u jednih i u drugih radilo se o izrazitoj multietničnosti – Hrvati, Mađari, Austrijanci, Nijemci, Židovi, Česi, Slovaci, Srbi itd. – što je također imalo znatnoga utjecaja na sve oblike javnog života u Hrvatskoj, kako u društvenoj otvorenosti i iskustvenom bogatstvu, tako i u teškoćama kad je bila riječ o procesu konstituiranja hrvatske nacije te o procesu određivanja i ostvarivanja hrvatskih nacionalnih interesa.

Budući da je Hrvatska bila dio dvojne, Austro-Ugarske Monarhije, rješavanje *hrvatskog pitanja* – kao skupnog političkog, gospodarskog i kulturnog pojma – nije pretežno ovisilo o procesima i odnosu snaga u Hrvatskoj, nego o interesima koji su određivani u Austriji i Ugarskoj. Pritom je važno naglasiti kako su austrijski i ugarski interesi bili na različite načine povijesno utkani u strukturu hrvatskog društva, te su se između ostalog u hrvatskim upravljačkim elitama nalazili brojni zastupnici stranih interesa koji su posebice bili – mimo volje hrvatskih interesa – postavljeni na ključne položaje. U tom smislu najrazvidniji je primjer Khuena Hedervaryja, koji je zbog svog djelovanja tijekom banovanja u Hrvatskoj (1883.–1903.) postao simbolom protuhrvatskih državnih i društvenih interesa. Slična situacija bila je i u hrvatskom javnom, a osobito političkom životu, pa su tako, primjerice, u Hrvatskom saboru značajan utjecaj imali *unionisti (mađaroni)*.

Međutim, ipak su u upravljačkim slojevima hrvatskog društva najbrojnije bile osobe koje su se, bez obzira na svoje socijalno i etničko podrijetlo, emotivno i racionalno poistovjećivale s hrvatskom domovinom te su stoga u javnom djelovanju nastojale zastupati hrvatske nacionalne interese. Tako se može navesti niz primjera: intelektualac i političar barun L. Hellenbach, biskup i političar J. J. Strossmayer, čiji se pradjed doselio iz Austrije u Hrvatsku, intelektualac B. Šulek, koji se iz Slovačke doselio u Hrvatsku itd.

U takvom su ozračju u Hrvatskoj nastajale političke stranke, osnivane su kulturne, nastavne i znanstvene institucije, objavljivane su knjige, tiskane novine itd., što svjedoči o kompleksnosti tadašnjih događaja te ideja i nastojanja za rješavanje *hrvatskog pitanja*. Sveopća politizacija predstavljala je opću značajku svih oblika tadašnjega dru-

štvenog života u Hrvatskoj: kulturne i znanstvene institucije imale su veliku političku ulogu; najveći dio svećenika, znanstvenika, "kulturnjaka" i drugih intelektualaca bili su istodobno izravni akteri i nositelji političkog života; znanstvena istraživanja i izdavaštvo bili su naglašeno politički motivirani i koncipirani itd. Primjerice, dostatno se prisjetiti osnivanja i djelovanja Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (JAZU), ili da je Tade Smičiklas, autor prve znanstvene sinteze povijesti hrvatskog naroda, naglašavao kako je koncepciju i redosljed izdavanja svog djela postavio kao bitan prinos ostvarenju političkih prava hrvatskog naroda.

Tada su među hrvatskim upravljačkim elitama oblikovana dva osnovna politička svjetonazora i modela o načinu rješavanja *hrvatskog pitanja*, koji su se u različitim modalitetima i do danas zadržali kao ključna razdjelnica u svim oblicima hrvatskoga društvenog života. Prema jednom, svi aspekti *hrvatskog pitanja* mogu se – i trebaju se – rješavati unutar većega državnog okvira u kojemu će Hrvatska predstavljati samo jednu sastavnicu. Opravdanost ovakvog pristupa uglavnom se temeljila na različitim nazorima koji su predstavljali socijalni (nacionalni) kompleks manje vrijednosti, a svodili su se na tezu kako hrvatski narod (ili nacija) ne može i ne treba imati samostalnu državu, jer je navodno malen i slab, odnosno kako će mu biti bolje ako bude član neke državne zajednice. Prijedlozi tadašnjih konkretnih rješenja uglavnom su se zalagali za ostanak u Austro-Ugarskoj, koja se trebala iz dvojne pretvoriti u trojnu monarhiju, ili za ulazak Hrvatske u neki oblik slavenskoga, tj. južnoslavenskog državnog ujedinjavanja.

Drugi model je mogućnost ostvarenja svekolikoga hrvatskog prosperiteta prepoznavao isključivo u stvaranju samostalne hrvatske države, a ključni argumenti bili su iskustveni. S jedne strane pozivalo se na povijesno iskustvo hrvatske državnosti i, s druge strane, na samodostatnost i cjelovitost hrvatskog identiteta prema tada uobičajenim europskim nacionalnim standardima. Na toj se koncepcijskoj podlozi u stvarnom životu upravljačka elita u Hrvatskoj sve oštrije dijelila, a najbitniji učinak postignut je unutar strukture državnih i društvenih institucija, u kojima je koncepcijski i kadrovski gotovo potpuno prevladao model koji je zagovarao državnu nesamostalnost. Do raspada monarhije, taj model i njegova upravljačka elita politički su se iscrpljivali u različitim bezuspješnim pokušajima popravljavanja hrvatskog položaja, te su stoga na drugim društvenim razinama istodobno bili prisiljeni tražiti izlaz i sve više izgrađivati ideju južnoslavenstva, koja je najzornije sažeta u pojmu *kulturnog jugoslavenstva*.

Nasuprot tomu, drugi model koji se zalagao za hrvatsku državnu samostalnost zbog različitih je razloga sustavno potiskivan na marginu utjecajnosti i nije se uspio ni djelomično rasprostrijeti u institucijama. Drugim riječima, ovisio je o naporima pojedinaca ili manjih skupina, te je pri kraju stoljeća rascijepljen i na političkoj razini.

Početakom 20. stoljeća, kad su opća kriza u monarhiji i nerješivost *hrvatskog pitanja* u tom okviru postajali sve naglašeniji, jugoslavenstvo je unutar hrvatskih struktura postajalo sve ukorjenjenije, što se očitovalo u intenziviranju hrvatsko-srpske političke koalicije u Hrvatskoj, a *Hrvatski katolički pokret* istodobno je intenzivirao javno zagovaranje jugoslavenskog nacionalizma. Pritom se u cjelini može smatrati gotovo nedvojbenim kako su nositelji takvog djelovanja unutar hrvatskih upravljačkih elita bili uglavnom potaknuti neutemeljenim uvjerenjem kako na taj način pridonose hrvatskim nacionalnim interesima, iako je politika srbijanskog agresivnog nacionalizma već desetljećima bila idejno i praktički jasno primjenjivana u Srbiji, Bosni i Hercegovini te u Hrvatskoj.

Sa sličnim poticajima i uvjerenjima – u završnim godinama Prvoga svjetskog rata, kad se na međunarodnoj razini pripremao raspad Austro-Ugarske – radi stvaranja jugoslavenske države snažno djeluje hrvatski Jugoslavenski odbor (na čelu s A. Trumbićem i F. Supilom) i hrvatsko iseljeničtvo. U takvom ozračju zatirani su usamljeni glasovi – primjerice Ive Pilara – koji su argumentirano pojašnjavali sve zablude i ispraznosti južnoslavenskog pitanja.

Već prilikom potpisivanja *Krfske deklaracije* (1917., srbijanska vlada i Jugoslavenski odbor) i *Ženevske deklaracije* (1918., srbijanska vlada, Narodno vijeće Države SHS i Jugoslavenski odbor) postalo je razvidno kako su hrvatske ideje kulturnoga jugoslavenstva utopija, a postupak stvaranja Kraljevine SHS i prvi dani nove države u kojima se provodila srbijanska politička samovolja i oružano nasilje označili su početak stvarne tragedije u koju su hrvatske upravljačke elite uvele hrvatski nacionalni korpus.

U tim prijelomnim povijesnim trenucima hrvatske upravljačke elite ne samo što nisu pripremile ili povukle ijedan potez kojim bi donekle opravdale legitimitet svoga upravljačkog statusa nego je Narodno vijeće neposredno nakon stvaranja prve Jugoslavije dovršilo dekonstrukciju preostalih uporišta hrvatske državnosti, uključujući i hrvatske dijelove austrijske vojne strukture. Radovi koji su obrađivali ovo ključno razdoblje hrvatske povijesti navodili su različite razloge kojima su pokušali opravdati postupanje hrvatskih upravljačkih elita. Objašnjenja su se kretala od analiza koje su podupirale ideju jugoslavenstva do

navođenja kaotičnih povijesnih okolnosti u kojima su hrvatske upravljačke elite očekivale Jugoslaviju kao zaštitnika svojih uskih interesa.

RAZDOBLJE PRVE JUGOSLAVIJE

Međutim, srbijanske strukture, koje su preuzele sve ključne poluge državne i društvene moći u prvoj jugoslavenskoj državi, novu su državu tretirale kao projekt ostvarenja svojih nacionalnih interesa, te su tomu podredile njezin cjelokupni upravni, organizacijski, pravni i kadrovski ustroj, kojemu je centralizam bio glavno obilježje, a svaki otpor takvom stanju neutraliziran je najrazličitijim represivnim sredstvima. Na taj se način i *hrvatsko pitanje* u većini aspekata našlo u još nepovoljnijem položaju, a veći dio hrvatskih upravljačkih elita koje su potjecale iz austrijskog razdoblja bio je u svakom pogledu marginaliziran.

U takvim je okolnostima Hrvatska seljačka stranka (HSS) na čelu s braćom Radićima veoma brzo preuzela ulogu glavnog zastupnika hrvatskih nacionalnih interesa, kako na političkoj tako i na drugim razinama. HSS je bio zagovornik političkoga federalizma, nastojao je *hrvatsko pitanje* dovesti do međunarodnog legitimiteta, osnivao je i podupirao organizacijske oblike koji su štitili hrvatski gospodarski subjektivitet i kulturološki identitet itd. Sukladno tomu procesu stvarane su i nove strukture hrvatskih upravljačkih elita u kojima je postupno sazrijevala i samosvijest o hrvatskoj situaciji i načinima djelovanja u skućenoj jugoslavenskoj situaciji.

Politička pitanja su i tada objektivno imala presudno značenje, pa je politiziranost bila glavno obilježje svih slojeva upravljačkih elita u Hrvatskoj, te je i model njihova organiziranja i djelovanja bio podređen autoritarnosti političkog vrha HSS-a, što je podrazumijevalo konzistentnost i učinkovitost, ali i slabosti, kao što su: kult lidera, koncentracija moći, nepotizam, nedovoljna dinamičnost i samoinicijativnost unutar strukture itd. Posebna slabost tog modela bila je ranjivost cjelokupne strukture u slučaju prirodna ili nasilnog odlaska lidera, što se i zbilo 1928. atentatom na S. Radića, kojeg je likvidirao srbijanski režim u vrijeme kada je HSS postao moćnim predvodnikom niza proturežimskih silnica.

Nakon toga te uspostavljanja kraljeve diktature i terora koji je provodjen u Hrvatskoj, HSS je uspio i nadalje, pod vodstvom V. Mačeka, ostati jedina struktura koja je svojim organizacijskim ustrojem i izbornim uspjesima imala stvarne mogućnosti i legitimitet zagovarati hrvatsko pitanje. No, Maček nije ni svojim osobnim značajem niti

djelovanjem mogao nadomjestiti S. Radića, te su slabosti organizacijskog ustroja hrvatskih upravljačkih elita bile su sve naglašenije u načelnom i kadrovskom smislu.

To se praktično očitivalo od sredine 30-ih godina kad su Jugoslavija i njezin sustav upravljanja postajali sve bliži nacističkoj Njemačkoj, što se posebice intenziviralo nakon početka svjetskog rata u Europi (1939.). U tom zgusnutom vremenu hrvatske upravljačke elite (HSS) pokazivale su sve veću dezorijentiranost; čvrsto su ostale na konceptu vjernosti jugoslavenskoj državi i srbijanskom režimu, te je, između ostalog, na tom tragu sklopljen sporazum Cvetković-Maček, a u Banovini Hrvatskoj je – kao i u drugim dijelovima Jugoslavije – pojačana represija, uključujući i otvaranje sabirnih logora.

U vrijeme raspada prve Jugoslavije i početka rata na tom prostoru (travanj 1941.) procjene i odluke čelnništva HSS-a bitno su utjecale na razvoj budućih ratnih događaja u Hrvatskoj. Naime, čelnništvo HSS-a donijelo je odluku o potpunoj pasivizaciji HSS-a u Hrvatskoj tijekom rata, a dio istaknutih pojedinaca napustio je domovinu zajedno s jugoslavenskim vladajućim strukturama. Na taj je način autoritarno hijerarhizirana hrvatska upravljačka struktura ostala praktično obezglavljena te izložena ubrzanom procesu raslojavanja i raspada prema najrazličitijim interesima i poticajima.

S druge strane, HSS je ovakvom odlukom cijeli upravljački prostor u Hrvatskoj prepustio dvjema dotada marginalnim organizacijama – UHRO-u (Ustaša, hrvatska revolucionarna organizacija) i KPJ (Komunistička partija Jugoslavije), koje se dotada na području Hrvatske (i Jugoslavije) nisu mogle legalno ustrojiti. Naime, jugoslavenski je režim već početkom 20-ih godina zabranio djelovanje KPJ, a nakon uvođenja diktature (1929.) UHRO je mogao javno djelovati samo u inozemstvu. Stoga su UHRO i KPJ do početka svjetskog rata u Hrvatskoj djelovali ilegalno, u tajnim organizacijama ili prikriveno unutar različitih legalnih organizacija. No, u svakom slučaju, njihov predratni utjecaj i nazočnost unutar hrvatskih upravljačkih struktura može se smatrati zanemarivim.

RAZDOBLJE NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

Iako se sam čin proglašenja NDH zbio bez izravnog utjecaja nacističke Njemačke, ipak su sva daljnja događanja na prostoru NDH nadzirali Nijemci. Njemačka se prema NDH odnosila kao i prema drugim europskim državama u kojima je dominirala vojnim, političkim i gospodarskim sredstvima. Na taj je način i hrvatska država bila vojno i

gospodarski uklopljena u njemački sustav, a upravljački model NDH bio je totalitaran, odnosno veoma sličan ustroju nacističke Njemačke.

Osnovne značajke modela bile su jednopartijsnost, autoritarnost sustava i kult vođe, a ključne položaje unutar upravljačkih elita zaposjedali su pripadnici *ustaškog pokreta* prema načelu osobne i ideološke odanosti te nepotizma. Budući da predratni *ustaški pokret* nije raspolagao ni s približno dovoljnim brojem članova koji bi mogli popuniti cijeli upravljački sustav niti je bilo vremena za pažljiviji odabir novih pristaša, na nižim je upravljačkim razinama postavljan velik broj osoba prema različitim volunтарističkim kriterijima. Stoga, kao i zbog niza drugih razloga, upravljačke elite NDH bile su izrazito neodgovarajuće i neujednačene prema naobrazbi, iskustvu, interesima, motivima i nazorima, te su ukupno činile naglašeno nestabilnu upravljačku strukturu. To je zbog rata bilo osobito izraženo u vojnom zapovjednom sustavu, gdje su se očitovale razlike između Ustaške vojnice i Domobranstva.

Osim toga, velike probleme NDH stvarali su složeni ratni događaji na vlastitu teritoriju, a krajem rata tomu se priključila i izvjesnost njemačkog poraza. Uviđajući nužnost provođenja radikalnih promjena radi očuvanja državne samostalnosti, unutar upravljačkih elita NDH postojao je niz ideja o zamjeni režima vlasti i prelasku na stranu saveznika, a u tom su smjeru tijekom 1944. izvršena i dva neuspješna pokušaja domobranskog pukovnika I. Babića i ustaških časnika A. Vokića i M. Lorkovića. Kraj rata donio je potpuni slom NDH te raspad, bijeg ili likvidaciju njezinih upravljačkih struktura. Takav ratni rasplet nipošto nije bio neočekivan, ali neorganiziranost i kaotičnost koja je preplavljivala prostor NDH u posljednjim mjesecima rata, a osobito u danima povlačenja hrvatske vojske i civila prema austrijskoj granici ponajbolje je svjedočila o golemim unutarnjim slabostima i neizgrađenosti upravljačkog modela NDH, što se ponajprije odnosi na čelništvo.

No, za poratni status hrvatske države i upravljački model koji je u njoj i u drugoj Jugoslaviji uspostavljen, mnogo je veće značenje imalo postupanje izbjeglih uglednih predstavnika HSS-a, koji su imali stvarne mogućnosti za ostvarivanje kontakata sa saveznicima. Međutim, izbjegli haesesovci su tijekom rata ostali lojalni jugoslavenskoj državi i srbijanskoj dinastiji, te s takvih polazišta nisu nastojali problem *hrvatskog pitanja* podići na međunarodnu razinu. U tom kontekstu posebno je značajan I. Šubašić, jedan od najistaknutijih predstavnika HSS-a, koji je najzaslužniji za međunarodno priznanje druge Jugoslavije i njezinoga upravljačkog sustava.

S motrišta ovog rada, Šubašić je zanimljiv kao tipičan predstavnik vrha ne samo tadašnje hrvatske upravljačke strukture. On je u vrijeme prve Jugoslavije nepotističkim kriterijima brzo napredovao do najviše razine moći u HSS-u, potom je pred rat u Banovini Hrvatskoj postavljen na mjesto bana, a početkom rata je zajedno s vladajućim strukturama izbjegao iz Jugoslavije te je uglavnom boravio u V. Britaniji. Britanci su ga – radi projekcije vlastitih interesa – 1944. doslovnom prisilom izvršenom nad kraljem Petrom uspjeli nametnuti za predsjednika Jugoslavenske izbjegličke vlade, jer su Srbi smatrali da je Hrvat na mjestu predsjednika Vlade uvreda za srpski narod.

Uskoro, Šubašić prema naputcima Britanaca stupa u pregovore s Titom radi stvaranja zajedničke vlade, te protivno britanskim, kraljevim i hrvatskim očekivanjima i zahtjevima potpisuje dva sporazuma koji su bili katastrofalni s motrišta koja je Šubašić trebao zastupati. Britanski promatrač koji je bio nazočan pregovorima slikovito je opisao Šubašićevo ponašanje prema Titu “kao poslušne i vjerne nevjeste”. Kad su Šubašiću Hrvati u Britaniji objašnjavali kako je između ostalog potpisao i izdaju hrvatskih nacionalnih interesa, odgovorio je kako mu je Tito obećao da će biti sve u redu te da on vjeruje tim obećanjima jer ga Titove “plave zagorske oči neće prevariti”.

RAZDOBLJE DRUGE JUGOSLAVIJE

Već na temelju činjenice što je druga Jugoslavija trajala čak 45 godina i izravno prethodila sadašnjem hrvatskom razdoblju može se zaključiti kako je ona imala posebno značajan utjecaj i na današnje stanje u Hrvatskoj. Ovaj zaključak postaje još uvjerljiviji kad se promatraju osnovna obilježja upravljačkog modela druge Jugoslavije.

Proces nastanka druge Jugoslavije i konstituiranje osnova njezinog totalitarizma trajao je od 1941. do 1945. godine, te je u idejnim, pravnim i organizacijskim oblicima predstavljao diskontinuitet u odnosu prema građanskoj tradiciji. Diskontinuitet nije bio posljedica nego planirani cilj koji je KPJ učestalo naglašavala u nizu odluka, deklaracija i zakonskih normi, jer su građanske ideje, odnosi i ustrojbeni standardi proglašavani glavnim neprijateljem novoga, komunističkog poretka.

Kako je svekolika tradicija doživljavana kao neprijatelj kojeg treba iskorijeniti, onda je razumljivo što su komunističke partije, znači i KPJ, pripisivale legitimitet svim oblicima represije. Pritom su revolucionarno nasilje i diktatura proletarijata bile glavni mobilizirajući pojmovi. Međutim, stvarno uspostavljanje novoga totalitarnog modela su-

očavalo se s nedostatkom odgovarajućih svjesnih kadrova koji su bili nužni za stvaranje i čuvanje monolitno projektirane upravljačke strukture. Ova činjenica bila je potpuno razvidna u komunističkoj ideologiji, koja je i prije rata imala razrađene iskustvene mehanizme za “proizvodnju” potrebnih kadrova.

KPJ je imala dodatne poteškoće s kadrovima, jer je, prema vlastitim podacima, u Drugi svjetski rat ušla s približno 12.000 članova partije, od kojih je približno njih 3.000 preživjelo rat. No, tijekom rata “proizvedeno” je blizu 140.000 novih članova KPJ, koji su ideološku inicijaciju postizali u ratnim okolnostima tijekom intenzivnih i drastično ideologiziranih oblika društvenog života, koji su se sastojali od analfabetskih tečajeva, različitih obrazovnih kurseva, tzv. kulturnih i umjetničkih grupa, čitaonica i radionica, partijskih sastanaka itd.

Završetkom rata i preuzimanjem vlasti, partijski odgojno-nastavni proces još je snažnije instaliran u cjelokupni javni život koji je bio namijenjen svima, a za usavršavanje partijske upravljačke elite otvarani su posebni sustavi nižih i viših partijskih škola koje su trajale od tri do šest mjeseci. Nedostatak podobnih predavača i upravljača nadomještao se uvozom iz SSSR-a ili kratkim tečajevima na kojima su članovi partije u deseterostruko skraćenoj i ubrzanoj obuci pretvarani u stručnjake svih vrsta, a sudjelovanje u partizanskom ratu automatski je priznavano kao stručna sprema.

Takvi tipovi *stručnjaka* bili su masovna pojava i predstavljali su upravljačku elitu koja je masovno postavljana (zapošljavana) u državnoj upravi, kulturi, obrazovanju, gospodarstvu, medijima itd., a nakon pojedinačne istrošenosti upravljači su zamjenjivani načelno istim kadrovima. No ovakvim postupanjem bila je istodobno uspostavljena razina kakvoće državne i društvene strukture te utemeljena trajna nerazvojnost svih oblika zajedničkog života u državi.

Model upravljanja u kojem nije postojala konkurencija i tržište, u kojem nije bilo moguće artikulirati ni jedan poseban interes, u kojem je upravljačka elita imenovana po kriteriju partijske podobnosti generirao je kontinuiranu nestabilnost i krize koje su se očitovale na različitim društvenim razinama i u različitim oblicima, pa čak i unutar gornjih partijskih slojeva. Centralizam, represija, izvoz radne snage, devalvacije, strani krediti itd. bili su sredstva za produženje opstanka.

Općejugoslavenski upravljački model primjenjivan je i etabliran također i na prostoru Hrvatske, te je ostavljao negativne posljedice u socijalnom i nacionalnom smislu. Valovi nezadovoljstva takvim stanjem samo su rijetko mogli

imati organizirane masovnije razmjere, kao u vrijeme *Hrvatskog proljeća* (1970./1971.) ili krajem 80-ih godina, a pretežno su ostajali na pojedinačnim pokušajima, o čemu svjedoči 30-ak tisuća političkih procesa koje su komunističke upravljačke elite provele u Hrvatskoj tijekom 45 godina vlasti. Tek je propast komunističkih sustava vlasti u Istočnoj Europi početkom 90-ih godina stvorila opće, međunarodne preduvjete za početak procesa raspada i jugoslavenskog modela upravljanja i jugoslavenske države, što je bilo predodređeno činom njegova uspostavljanja na nerazvojnim načelima.

RAZDOBLJE REPUBLIKE HRVATSKE

Proces demokratizacije i stvaranja samostalne hrvatske države početkom 90-ih godina potaknuo je očekivanja i uvjerenja kako je u Hrvatskoj moguće brzo izvršiti promjenu zaostalog povijesnog upravljačkog modela. U formalnom pogledu u Republici Hrvatskoj uspostavljeni su demokratski, parlamentarni i tržišno orijentirani društveni odnosi u kojima postoji sloboda privatnog vlasništva i mogućnost artikulacije najrazličitijih interesa. Međutim, hrvatska stvarnost u proteklih desetak godina nudi previše pokazatelja koji dovode u pitanje navedeni zaključak. Najčešća javna objašnjenja problema svode se na štete koje su nastale srbijskom oružanom agresijom na Hrvatsku te formulaciju kako je Hrvatska društvo u kojem se odvija zamršen i dugotrajan tranzicijski proces. Stoga je zanimljivo ukratko naznačiti neka osnovna određenja *novoga* hrvatskog upravljačkog modela.

Nedvojbeno je kako u Hrvatskoj nakon promjena 1990. i promjena 2000. nisu promijenjeni kriteriji uspostavljanja upravljačkih elita, što znači da se dolaskom u poziciju političke moći i nadalje stječe stvarna ovlast za volontarističko imenovanje upravljačkih elita na svim razinama društvenog života. Drukčije kazano, na pozicije upravljačke moći postavljaju se stručno, socijalno i moralno nekompetentne osobe, koje zbog takvog načina stjecanja moći ne zastupaju razvojni interes zajednice, nego se vode osobnim ili različitim posebnim interesima. Isto tako, negativni kriteriji povećavaju osjećaj ugroženosti upravljačkih elita te se one dodatno zatvaraju i povezuju radi zaštite neopravdano stečenih položaja moći, što tu strukturu čini nedinamičnom prema unutra i prema van.

Na pojedinačnoj razini promatranja, veoma se često radi o osobama čija je upravljačka nekompetentnost dokazana u komunističkom sustavu vlasti, što ukazuje i na proces kolektivne tranzicije zastarjelih struktura i nerazvojnog

modela u formalno nove okolnosti. Iskustva pokazuju kako takve elite – koje nemaju socijalno uporište, a time ni stvarni demokratski legitimitet niti razvojnu perspektivu – prije ili kasnije oslonac nastoje pronalaziti u pojačavanju represije i u potpori interesa koji se nalaze izvan matičnog društva.

Pritom negativna kadrovska politika postaje ključnom za strukturiranje lažnih upravljačkih elita, čime se zatvara začarani krug navodne osuđenosti društva na trajnu krizu, nestabilnost i zaostalost te kolektivno uvjerenje kako ne postoji ni sama mogućnost promjene. Promatranje javnog života u Republici Hrvatskoj brojnim primjerima svjedoči kako se postojeće upravljačke elite još uporno poistovjećuju s naslijeđenim hrvatskim upravljačkim modelom, koji im samo naizgled podupire iluziju o trajnom ostanku na pozicijama moći.

ZAKLJUČAK

I uz iznimno dinamična i na različite načine nekontinuirana iskustva kroz koja su upravljačke elite prolazile tijekom suvremene hrvatske povijesti, jednostavno je i na temelju ovog kratkog pregleda pronaći nekoliko zajedničkih određenja. Ponajprije, hrvatske upravljačke elite nekoliko su puta tijekom 20. stoljeća bile uspostavljane od samoga početka, te stoga nisu prošle proces dugotrajnijeg oblikovanja koji bi stabilizirao njihove kriterijske i institucijske temelje.

Zatim, u prijelomnim razdobljima gotovo redovito su donošene pogrešne odluke koje su rezultirale teškim posljedicama za cjelokupno društvo, što je učvršćivalo nepovjerenje između upravljačkih elita i ostatka društva te utjecalo na različitost pri formuliranju njihovih interesa. U posljednjih šest desetljeća, upravljačke elite u Hrvatskoj nisu imale demokratskih i tržišnih iskustva, pa su stoga – bez obzira na temeljitu promjenu kadrova i okolnosti – stalno obnavljani samo totalitarni upravljački modeli, iz čega izravno proizlaze i mnogi današnji problemi.

Isto tako, unutar upravljačkih elita stalno su dominirali nositelji političke moći, koji su općenito najnestabilnija sastavnica upravljačke strukture. Iako su opća povijesna, znači i upravljačka iskustva u Hrvatskoj bila ponajprije nepredvidiva, dramatična i nestabilna, upravljačke elite stalno su se unutar svoje strukture pripremale za samo jednu opciju razvoja događaja, i to uglavnom pogrešnu. Pritom su svi izrazi raspravljanja, neslaganja ili suprotstavljanja bili ignorirani, a u pola stoljeća prije 1990. izlagani različitim vrstama progona. Stoga rasprava koja se vodi u ok-

viru *Annales* Pilar jest i razlog za optimizam. Iako se, naime, ovaj skup održava na samoj margini društvenog utjecaja, moramo biti svjesni da su zbog ovakvih istupa ljudi bili i ubijani, što se nama, barem zasad, ne događa.

LITERATURA

- Antić, Ljubomir (1991.), *Hrvati u Južnoj Americi do 1914.*, Stvarnost, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb.
- Banac, Ivo (1988.), *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, Globus, Zagreb.
- Begić, K. Miron (1986.), *Ustaški pokret 1929-1941*, Hrvatski oslobodilački pokret, Buenos Aires.
- Beuc, Ivan (1985.), *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Pravni fakultet, Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, Zagreb.
- Bićanić, Rudolf (1938.), *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Pravni fakultet, Zagreb (novo izdanje 1995.).
- Boban, Ljubo (1987.-1990.), *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, 1-3, Školska knjiga, Stvarnost, Zagreb.
- Bušić, Bruno (1983.), *Jedino Hrvatska*, Ziral, Toronto.
- Čizmić, Ivan (1974.), *Jugoslavenski iseljenički pokret u SAD i stvaranje jugoslavenske države 1918.*, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb.
- Gross, Mirjana; Szabo Agneza (1992.), *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Globus, Zagreb.
- *** (1985.), *Historija SKJ*, Komunist, Narodna knjiga, Rad, Beograd.
- Horvat, Rudolf (1942.), *Hrvatska na mučilištu*, Školska knjiga, Zagreb (novo izdanje 1992.).
- Jareb, Jere (1995.), *Pola stoljeća hrvatske politike 1895-1945*, Institut za suvremenu povijest, Zagreb.
- Jurčević Josip (1998.), *Nastanak jasenovačkog mita*, Hrvatski studiji, Zagreb.
- Kamber, Dragutin (1993.), *Slom NDH*, Hrvatski informativni centar, Zagreb.
- Karaman, Igor (1991.), *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800-1941)*, Naprijed, Zagreb.
- Katičić, Radoslav (1999.), *Na kroatističkim raskrižjima*, Hrvatski studiji, Zagreb.
- Korsky, Ivo (1991.), *Hrvatski nacionalizam*, vlastita naklada, Zagreb.
- Korunić, Petar (1988.), *Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici*, Globus, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Kulundžić, Zvonimir (1968.), *Politika i korupcija u kraljevskoj Jugoslaviji*, Stvarnost, Zagreb.
- Pavličević, Dragutin (2000.), *Povijest Hrvatske*, Naklada Pavičić, Zagreb.
- Pilar, Ivo (1917.), *Južnoslavensko pitanje*, Hrvatska demokratska stranka - podružnica Varaždin (novo izdanje 1990.), Zagreb.
- Šanjek, Franjo (1996.), *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- Šepić, Dragovan (1983.), *Vlada Ivana Šubašića*, Globus, Zagreb.
- Šidak, Jaroslav (1968.), *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914*, Školska knjiga, Zagreb.

Vlado
ŠAKIĆ

IMA LI HRVATSKA
MODERNU ELITU –
SOCIOPSIHOLOGIJSKI
POGLED

Znanstvenoistraživački interes za elitama, kao posebnim istraživačkim predmetom, kako je poznato, razvio se u okviru sociologije. Zanimanje sociologa za sustavnijim znanstvenim analizama i tumačenjima elita potječe s početka dvadesetog stoljeća. Tijekom dvadesetog stoljeća interes za proučavanjem elita, koji se ponajprije razvijao u okviru “građanske sociologije”, proširio se i na područje tzv. “marksističke sociologije”, naravno s drugim polaznim perspektivama i značenjima. Drugim riječima, elite u sociologiji važan su i kontinuiran istraživački fenomen te se zanimanje za taj fenomen održalo do danas.

U okviru drugih društvenih znanosti elite nisu izučavane kao poseban fenomen, ali u povijesti, ekonomiji, socijalnoj i kulturnoj antropologiji, pa i pravu, elite se u svim teorijskim razmatranjima naziru kao nositelji određenih procesa, to jest implicitno su uklopljene u sustave proučavanja tih znanosti. Slično njima, ni psihologija nije proučavala elite kao poseban fenomen, ali se iz mnogih teorija i istraživanja u psihologiji, a posebno u okviru psihologije ličnosti i u socijalnoj psihologiji mogu crpsti spoznaje o mnogim aspektima važnim za suvremeno određenje elita te analizu njihova značenja za razvitak na nacionalnim, regionalnim i globalnim razinama.

Postavlja se logično pitanje zašto toliki interes za proučavanjem ili uklapanjem elita u temeljne istraživačke interese i teorijska razmatranja? Jedno objašnjenje čini se dovoljno uvjerljivim već na temelju enciklopedijskog određenja elita, prema kojemu im se kao sinonimi navode pojmovi “cvijet društva”, “birani sloj” ili “društvena krema”. Jasno je stoga da npr. povijest i ekonomija pokazuju znanstveni interes za elite kada se u obzir uzme činjenica da su elite zapravo i “kreirale” i tumačile povijesne i ekonomske procese. Zbog toga, danas, kada elite uz svoje povijesno značenje, kao istraživački fenomen, imaju i znanstvenoistraživačku tradiciju, pristupi proučavanju elita su zahtjevniji, kompleksniji i multidisciplinarniji. Tome su, uz

opći razvoj društvenih znanosti, svakako pridonijeli i globalni društveni procesi neposredno prije i nakon raspada komunizma. Za sociologiju, međutim, to ne znači znanstvenu “konkurenciju” već prije pomoć u pokušaju modernoga i holističkog tumačenja elita i njihove uloge u okviru suvremene sociologije neopterećene podjelom na “građansku” i “marksističku”.

Sažeto rečeno, *proučavanju i istraživanju elita u budućnosti prije bi trebalo prilaziti s aspekata kriterija po kojima ih definiramo i/ili vrednujemo i fenomena povezanih s njihovim strukturama i funkcijama, nego s aspekta pojedine znanstvene discipline, jer je interes pojedine discipline u prvom redu i nužno povezan s naravi njezinih predmeta istraživanja.* Budući da su elite, kako je spomenuto, u sociologiji jedan od važnih predmeta istraživanja, njezina je zadaća holističko određivanje njihove strukture i funkcije.

U takvom općem kontekstu psihologija, sa svojim znanstvenim postignućima, može popuniti značajan dio spoznajnog mozaika kojim se objašnjava moderni pojam i značenje elita. Naime, bez obzira na to od koje se definicije elita polazi i iz koje ih se perspektive promatra, *analiza psihosocijalnih karakteristika elita kao skupina ljudi s visokim socijalnim statusom, u sociopsihologijskom smislu, otkriva važne spoznaje o strukturama i funkcijama elita u suvremenim društvenim procesima i na različitim društvenim razinama.* U okviru znanstvenog polja psihologije, socijalna psihologija je, dakle, grana koja u tom smislu pruža i s teorijskoga i s istraživačkog motrišta najcjelovitija znanja.

Valja, međutim, napomenuti da u okviru socijalne psihologije nije pokazivan izravni interes za proučavanjem elita kao posebnoga istraživačkog predmeta. No, psihosocijalne karakteristike skupina i njihovih pripadnika, društveni utjecaj, psihosocijalne karakteristike vođa i sljedbenika i procesi na kojima se temelji njihov odnos (uključujući stereotipe, stavove, predrasude itd.) temeljni su predmeti istraživačkog interesa socijalnih psihologa, a znanja koja nude istraživanja i teorije iz tih područja čine se vrlo korisnim za suvremeno i cjelovitije određivanje pojma elita. *Stoga ćemo se u ovom radu osvrnuti na sociopsihologijske teorije i istraživanja, ponajprije iz kruga teorija socijalnog identiteta koje u suvremenoj socijalnoj psihologiji zauzimaju jedno od središnjih znanstvenoistraživačkih interesa, a u naznačenom smislu pružaju skup važnih znanstvenih spoznaja.*

Temeljeći zaključivanje na tim teorijama i istraživanjima, u nastavku će se analizirati sociopsihološka dimenzija elita te tom analizom dobiveni uvidi pokušati primijeniti na hrvatsku situaciju i procese od razdoblja globalnoga raspada komunizma do državnog osamostaljivanja Hrvatske.

ELITE I TEORIJE SOCIJALNOG IDENTITETA

Što je nužno spomenuti o upravljačkim elitama da bi se lakše shvatila njihova psihosocijalna dimenzija? Vilfredo Pareto (1919.), jedan od utemeljitelja sociologije elita, definirajući pojam elite u djelu *Trattato di Sociologia Generale*, uporabio je sljedeće uvodno pojašnjenje: “Pretpostavimo da u svakom području ljudske djelatnosti svaki pojedinac dobije oznaku koja odražava njegovu sposobnost, na sličan način kao što se u školi dobivaju ocjene iz različitih predmeta. Najbolji odvjjetnik bi tako dobio desetku, a onaj koji nema nijednog klijenta jedinicu; nula bi dobio totalni idiot. Čovjek koji je zaradio milijune pošteno, ili možebitno nepošteno, dobiva oznaku 10, onaj koji zarađuje tisuće oznaku 6, a onaj koji se jedva održava izvan sirotišta oznaku 1; nula se pripisuje onima u sirotištu... I tako za sva područja ljudske djelatnosti... Oblikujmo tako jednu klasu ljudi koja u svojim područjima djelatnosti ima najveće ocjene i toj klasi dajmo ime elita.”

Pareto je pod pojmom elita, dakle, podrazumijevao skupine ljudi koji se odlikuju superiornošću u odnosu na područje svog djelovanja. On to čak i ističe u svojoj, uvjetno rečeno, platonovskoj podjeli društva na “ne-elitu” i “elitu” i podjelom elita na “elite koje vladaju” i “elite koje ne vladaju”. Neovisno o kasnijim uporabama i zlouporabama Paretova shvaćanja elita, ovakvo njegovo tumačenje nužno podrazumijeva poznavanje psihosocijalnih karakteristika pripadnika elita. Naime, s psihološkog motrišta on u svojoj definiciji, uspoređujući ljude unutar određenih skupina, zorno ilustrira ono što se u psihologiji zove normalna distribucija, a prikazuje se Gaussovom krivuljom. Ova krivulja, koju je, uzgred rečeno, konstruirao matematičar, široko je, kako znamo, primjenjiva na normalne raspodjele na različitim kontinuumima tipova: mnogo-malo, važno-nevažno, razvijeno-nerazvijeno, bolesno-zdravo, lijepo-ružno, visoko-nisko itd. Stoga je koriste i prirodne i društvene znanosti.

U socijalnoj psihologiji načelo normalne raspodjele primjenjivo je na različite oblike socijalnoga ponašanja, socijalnog utjecaja, socijalnih odnosa, socijalnih vrednota i drugih psihosocijalnih karakteristika pojedinaca i skupina ljudi. Ti *psihosocijalni fenomeni, naime, najčešće su “normalno raspodijeljeni” među pripadnicima pojedinih skupina ljudi, pri čemu su “superiorni” i “inferiorni” uvijek manjinske grupe s najboljim odnosno najlošijim rezultatima prigodom usporedbe.* Načelo “normalnosti” međutim promjenjivo je s obzirom na vremenska razdoblja i kulturne čimbenike.

Platonovi zlatni, srebrni, brončani i mjedeni ljudi, ili Paretova “*klasa ljudi koja u svojim područjima djelatnosti ima*

najveće ocjene”, u sociopsihološkom smislu bili bi zapravo superiorni pojedinci odnosno osobe s visokim socijalnim statusom u profesionalnim skupinama ili, u sociološkom pristupu, označnica upravljačkih elita”. Ovo je važno spomenuti radi upozorenja na povijesni i društveni kontinuitet zanimanja za elite. S druge strane, poznata je težnja da se današnje elite primarno oblikuju i promatraju kao profesionalne elite ili im se pridaje takvo značenje te da u područjima svoje djelatnosti u kojima su, u psihološkom smislu superiorni, upravljaju i strukturama i procesima.

Poznata je i činjenica da su u povijesti upravljačke elite bile uglavnom odabirane na temelju imperijalnih, nacionalnih ili ideoloških, tj. ponajprije političkih kriterija, a mnogo rjeđe na temelju superiornosti u okviru svoga profesionalnog djelovanja. Stoga Platonov ideal države i uređenja društva nije nikada u potpunosti zaživio, ali nije ni povijesno “potonuo”. Valja, međutim, upozoriti da takvo zaključivanje nije jednako primjenjivo na sve civilizacije, kulture, regije i nacionalne zajednice. Među njima su u tom smislu velike razlike. Shvaćanje upravljačkih elita o kojem se raspravlja u ovom tekstu odnosi se ponajprije na zapadnu civilizaciju, u kojoj su razvijani spomenuti pristupi izučavanju elita i u kojoj su elite bile nositeljima svih važnijih društvenih procesa kroz povijest.

Individualni i socijalni identitet

Postavlja se pitanje, međutim, koji je minimum znanja o teorijama socijalnog identiteta nuždan za shvaćanje psihosocijalne dimenzije modernih upravljačkih elita? Da bismo odgovorili na njega moramo nešto više reći o teorijama socijalnog identiteta (*social identity theories* ili SIT). Teorije socijalnog identiteta razvijaju se od šezdesetih godina dvadesetog stoljeća na temeljima znanstvenih postignuća u socijalnoj psihologiji u području proučavanja socijalne kategorizacije, socijalnih usporedbi, socijalnih i individualnih identiteta pripradnika različitih skupina, stereotipa, stavova i predrasuda. Do danas je razvijen velik broj teorija i modela pod tim skupnim nazivom. Radi jednostavnijeg uvida u njihovu zajedničku sociopsihološku konceptijsku pozadinu moglo bi se reći da imaju zajednički temeljni cilj svediv pod natpis na delfijskom hramu “Upoznaj samoga sebe”. Sociopsihološkim rječnikom rečeno, *istraživačka jezgra teorija socijalnog identiteta usmjeruje se prema ustanovljavanju, predstavljanju i međuutjecaju pojedinačnih i skupnih identiteta te njihovom odnosu s različitim oblicima nacionalne i društvene strukture, organizacije, kategorizacije, djelovanja i kontrole. Ovdje valja napomenuti da se kod razmatranja*

svake spomenute sociopsihološke kategorije u tim teorijama kulturi pridaje poseban značaj.

Temeljna pitanja na koja ove teorije nude odgovore jesu: *Tko smo? Po čemu se razlikujemo? Kojim skupinama pripadamo? Kako sami sebe doživljavamo?* Pokušavajući odgovoriti na temeljni cilj rada, sažeto ćemo se osvrnuti na ova pitanja, slijedeći temeljne postavke teorija o socijalnom identitetu.

Tko smo?

Odgovor na ovo pitanje u okviru socijalne psihologije nudi tzv. *self-concept* koji se može definirati kao organizirani skup uvjerenja i osjećaja o samima sebi. "Self" ("osobna ja", "ja", "mi", "samoopažaj", "osobni imidž", "samopredstavljanje", "samosvijest", "ego" itd.) čine neke individualne karakteristike i obilježja skupne pripadnosti. Pri tomu se individualne karakteristike smatraju temeljnim sastavnicama individualnoga, a obilježja skupne pripadnosti temeljnim obilježjima socijalnog identiteta.

Ovdje valja upozoriti da se sociopsihološko određenje identiteta razlikuje od sociološkog s obzirom na temeljno polazište. Turner (1987.), inače utemeljitelj "teorije samokategorizacije" u okviru SIT teorija, pokušavajući objasniti tu razliku nudi kao objašnjenje *tri posebne razine self-definiranja*: "nadrazina", na kojoj se "self" poistovjećuje s ljudskim bićem i uspoređuje u kontekstu ljudske vrste kao skupine i njezinim razlikama u odnosu na druge oblike života; "međurazina" na kojoj se "self" izvodi iz kategorije člana skupine kojeg karakterizira unutar skupna (*in-group*) sličnost s ostalim članovima skupine kojoj pripada i međuskupna (*inter-group*) različitost u usporedbi s članovima drugih ljudskih skupina; "podrazina" na kojoj je "self" definiran pojmom "jedinственoga ljudskog bića" u okviru skupine kojoj pripada, tj. usporediv je s članovima samo te skupine. Prema Turneru *sociopsihološko određenje "selfa" izvodi se iz "međurazine" (socijalni identitet) i "podrazine" (individualni identitet)*.

U tom kontekstu Tajfel, jedan od utemeljitelja teorija socijalnog identiteta (1972.), definira *individualni identitet kao socijalno predstavljanje pojedinca, temeljeno na njegovoj poziciji u kontekstu simboličnih odnosa između pojedinaca i skupina*. Ta pozicija ovisna je o prethodnoj uključenosti pojedinaca u mrežu socijalnih odnosa. Isti autor (1972.) *socijalni identitet definira kao individualnu spoznaju o pripadanju određenoj socijalnoj skupini te emocionalno značenje i evaluativnu važnost koje se toj pripadnosti pridaju*.

Za odgovor na pitanje tko smo, sukladno teorijama socijalnog identiteta, važne su, dakle, spoznaje o dosegnu-

tom stupnju individualizacije, tj. psihosocijalnog razvoja u tom smislu, te svijesti i osjećaju pripadnosti jednoj ili više skupina ljudi. Pri tomu je važno upozoriti da socijalni i individualni identitet ne poništavaju jedan drugi niti se međusobno nadopunjuju. Ili, drugim riječima, oni nisu smješteni na istom kontinuumu, kako se na početku razvoja teorija socijalnog identiteta, šezdestih godina, mislilo. Prema suvremenom shvaćanju, oni su prije u međusobnom ortogonalnom položaju, a kvadranti koje zatvaraju s obzirom na razvijenost pojedinog identiteta predstavljaju različite tipove socijalnog ponašanja članova skupine (vidi Deschamps and Devos, 1998.). Kao optimalan i najreprezentativniji tip u sociopsihologijskom smislu shvaća se onaj u kojem su i socijalni i individualni identitet u pripadnika skupine internalizirani na visokoj razini i nalaze se u uravnoteženom (kompromisnom) odnosu.

Što nas čini različitima od drugih?

Kako je spomenuto, prema teorijama socijalnog identiteta dio svake osobnosti temelji se na individualnim karakteristikama koje čine *individualni identiteti*. Dvije su veće skupine individualnih karakteristika čimbenici individualnog identiteta. Jedna je svodiva pod kategoriju *javne svjesnosti o sebi*, a druga pod kategoriju *privatne svjesnosti o sebi*. Javnu svjesnost čine izgled (tjelesni, bez odjeće, kozmetike, frizure i s njima i sl.), stil ponašanja i osobine ličnosti opazljive u ponašanju. Privatnu svjesnost čine socijalne percepcije, osjećaji i raspoloženja, socijalno mišljenje i pamćenje te očekivanja (nadanja, snovi) (vidi Baron and Byrne, 1994.).

Ljudi se međusobno razlikuju s obzirom na manju ili veću naglašenost individualnog identiteta kao bitne sastavnice svoje osobnosti. Pri tomu svaka od spomenutih individualnih karakteristika i kategorija, označnica individualnog identiteta, temelj je za socijalne usporedbe i kategorizacije. Vrijedi pravilo: *što je veći broj karakteristika po kojima se neki pojedinac razlikuje od drugih pripadnika iste skupine, ima naglašenije razvijen individualni identitet*. Ili obrnuto: *što neki pojedinac ima razvijeniji individualni identitet, više će osobnost temeljiti na razlikama nego na sličnostima u odnosu na druge pripadnike skupine*.

Kojim skupinama pripadamo?

Prema Tajfelu (1972., 272), svaka kategorizacija odnosi se na psihologijski proces koji teži organiziranju okoline unutar kategorija ili skupina ljudi, temeljen na njihovim ujednačenostima u pogledu njihovih namjera, ponašanja i

djelovanja. Drugim riječima, *kategorizacija je psihološki temelj oblikovanja skupina*. Ljudi su pripadnici različitih socijalnih skupina s kojima se poistovjećuju. Kao pojedinci, ljudi procjenjuju i uspoređuju skupine kojima pripadaju s drugim skupinama kako bi procijenili svoju vlastitu perspektivu. Pozitivan socijalni imidž (*image*) njihove skupine potreban im je za vlastitu samoprocjenu, a takav imidž skupine najlakše percipiraju diskriminirajući skupine s kojima svoju skupinu uspoređuju. To se najčešće postiže uz pomoć stereotipa o drugim skupinama kao manje vrijednima u onim karakteristikama koje su važne za povećanje vlastite samoprocjene temeljene na skupnoj pripadnosti. Sažeto, ovaj fenomen može se prepoznati kao unutargrupno favoriziranje nasuprot međugrupnog diskriminiranja i temelj je razvoja međugrupnih predrasuda. Međutim, kako je skupna pripadnost socijalni realitet za pojedinca, SIT teorije ne pokušavaju negativno vrednovati njezin utjecaj na razvoj predrasuda, već objasniti i predvidjeti načine oblikovanja socijalnog identiteta bez predrasudnih stavova.

Budući da je socijalni identitet drugi dio svake osobnosti koji pojedince, na spoznajnoj, emocionalnoj i evaluativnoj razini određuje kao pripadnike pojedine skupine, *naglašeniji razvoj socijalnog identiteta znači da svoju osobnost više temeljimo na pripadnosti referentnoj skupini nego na razlikama u individualnim karakteristikama*.

Skupna pripadnost, odnosno *socijalni identitet, određen je s više psihosocijalnih kategorija*. Među njima najvažnije su one koje pripadaju kategorijama *srodnosti* (bračni status, roditeljski status, dječji status, šira rodbina), *nacionalne, religiozne, mjesne pripadnosti* (domovinstvo, regionalizam, gradska pripadnost), *pripadnosti organiziranim socijalnim skupinama* (bratstva, klubovi, obrazovna i sveučilišna društva, organizirane bande), *pripadnosti profesionalnim skupinama i pripadnosti skupinama koje promiču negativni identitet* (npr. sotonisti). Na temelju tih istih kategorija moguće je pojedine pripadnike skupine statusno uspoređivati s obzirom na razvijenost njihova socijalnog identiteta, odnosno pridavanja većeg ili manjeg značaja skupnog pripadanja pojedinim navedenim skupinama u kontekstu oblikovanja “osobnog ja”.

Kako sami sebe doživljavamo?

U odnosu na pitanje “tko smo”, na koje određene odgovore nudi “self” perspektiva u psihologiji (Rogers, 1958. i drugi), na ovo pitanje *odgovore valja tražiti u tezama o “self-esteem” perspektivi ili perspektivi samoprocjene*. Naime, prvo pitanje odnosi se na spomenute karakteristike indivi-

dualnoga i socijalnog identiteta, dok se drugo odnosi na samoprocjenu socijalnog ugleda. Prema Rogersu (1958., 1980.), samoprocjenom se postiže maksimalna razina kada se stvarna svjesnost o vrijednosti “osobnog ja” ne razlikuje od idealno zamišljene, odnosno kada je dostigne. Najčešći čimbenici koji utječu na samoprocjenu jesu osobni izgled, sposobnosti, standardi u ponašanju, ciljevi, pretežita sklonost atribuiranja (unutarnja ili vanjska), dominantnost ili sposobnost socijalnog utjecaja na druge, socijalni i materijalni status, socijalne nagrade, socijalna reprezentativnost. Ovo su ujedno i čimbenici po kojima se pojedinci na individualnoj razini statusno uspoređuju unutar pojedine skupine.

Nacionalni identitet

Kako je spomenuto, prema SIT teorijama *postojanje skupina, bez obzira na njihovu narav, socijalni je realitet za njezine članove*. Skupna uvjerenja i vjerovanja predstavljaju, naime, temelj koji omogućuje članovima skupina viđenje skupina kao socijalnih realiteta. Stoga skupina nije samo produkt strukturalnih karakteristika, okoline, situacijskih uvjeta, motivacijskih tendencija ili socijalnog utjecaja već i individualnih spoznajnih procesa. Ti spoznajni procesi određuju bit skupine, dok skupna vjerovanja i uvjerenja čine sadržaj koji služi kao temelj oblikovanja skupine i skupnog održanja (vidi Bar-Tal, 1998.).

U takvom kontekstu, *analizi nacionalnih identiteta u okviru teorija socijalnog identiteta pristupa se s pozicije uobičajenoga (tradicionalnog) shvaćanja nacionalnih skupina, prema kojemu se one temelje na kategoriji nacionalnog sentimenta* (Hertz, 1944.). Nacionalni sentiment u sociopsihološkom smislu određuju četiri glavna čimbenika – teritorij, zajednička kultura, povijesno pamćenje o zajedničkom rodoslovlju i postojanje nacionalne države (Salazar, 1998.). Ovi čimbenici moraju se poznavati da bismo razumjeli pojedine nacionalne identitete i da bismo ih mogli međusobno uspoređivati, temeljeći usporedbe na spoznajama iz teorija socijalnog identiteta. Naime, prema SIT teorijama, nacionalizam se ne može smatrati prevladanom političkom ideologijom, inače prevladavajućom u devetnaestom i dvadesetom stoljeću, koja nema nikakvu budućnost u modernim procesima. Salazar (1998.) upozorava na povijesna iskustva tzv. “proleterskog internacionalizma”, koji se temeljio na paradigmi da proletarijat nema državu, te “kozmpolitizma”, s tezom o transnacionalnom karakteru kapitalizma, koja su iz današnje perspektive neuspjela u pokušaju prevladavanja nacionalizma. Nasuprot tomu, globalizacija, temeljena pretežno na tehnološkom razvoju i pokušaju us-

postave planetarnoga “globalnog sela”, čini se, iz sociopsihološke perspektive, prije pojačava negoli slabi nacionalne identitete. Radi jasnijeg objašnjenja ove teze, valja podsjetiti na Hertzovo (1944.) razlikovanje kategorija “modernog nacionalizma”, koji se najčešće povezuje uz nacionalnu državu, i “nacionalnog sentimenta”, koji je općenitiji, zastario i nema tako naglašen politički karakter.

Drugim riječima, *“nacionalni sentiment” u sociopsihološkom smislu, postoji mnogo duže nego nacionalna država.* On, prema Smithu (1991.), ima biblijsko utemeljenje povezano s osjećajem skupne pripadnosti temeljene na zajedničkom socijalnom podrijetlu i zajedničkoj budućnosti, a prema jednom sociobiološkom shvaćanju (Reynolds, Falger and Vine, 1987.), *zbog svojih bioloških korijena nacionalni sentiment ili, sociološkim rječnikom rečeno, etnocentrizam, niti je moguće niti je nužno iskorjenjivati, već ga u obliku moderno oblikovanih nacionalnih identiteta (najčešće povezanih s nacionalnim državama), valja promatrati kao jedan od fenomena moderniteta uz izbjegavanje njegovog (zastarjelog) pretežno transcendentalnog značenja.*

Međutim, ne moraju se moderni nacionalni identiteti povezivati uvijek uz državu. Oni se mogu ponekad oblikovati kao “regionalizmi” ili regionalni identiteti (unutar države), “osjećaj skupne nacionalne pripadnosti koja prelazi zemljopisne granice” ili “bezdržavni nacionalni identiteti” (primjer Kurda) ili kao pozitivan osjećaj povezan uz nadnacionalnu skupnu pripadnost ili “nadržavni nacionalni identiteti” (primjer Latinske Amerike) (Salazar, 1998.).

Stoga, prema istom autoru, *u teorijama socijalnog identiteta nacionalne granice promatraju se kao “sociopsihološke granice za razumijevanje nacionalnih identiteta”,* a analizi nacionalnih identiteta prilazi se, temeljeći se na Tajfelovoj klasičnoj shemi oblikovanja skupnog identiteta, kao: *kategorizacija - identitet - usporedba.* Drugim riječima, da bi se nacionalni identitet razumio, nužno je poznavanje osnova kategorizacije u nacionalnim skupinama, omjera međuskupnih suprotnosti, zatečene kategorije, hijerarhija identiteta, procesa depersonalizacije, istaknutosti pojedinih kategorija itd.

Valja napomenuti da, prema teorijama socijalnog identiteta, svi ovi elementi vrijede i za razumijevanje procesa globalizacije te se sukladno tim teorijama, kako je spomenuto, na proces globalizacije ne gleda kao na proces koji poništava nacionalni identitet, već ga podiže na višu razinu. Drugim riječima, *u procesu globalizacije, sa sociopsihološkog motrišta, homogeniziranje i asimiliranje različitih nacionalnih identiteta mnogo je manje prihvatljivo, to jest psihološki utemeljeno, nego integracije različitih, moderno shvaćenih*

nacionalnih identiteta u globalnije skupine, temeljene na njihovuu uvažavanju, pri čemu bi zajedničke karakteristike ili "globalni identitet" i pojedini nacionalni identiteti bili analogni odnosu socijalnih i individualnih identiteta u pojedinoj skupini. Ili, sažeto rečeno, načelo različitosti sukladno SIT teorijama, i na globalnoj razini promatranja, mnogo je humanije od načela homogenizacije.

Primjena ovih spoznaja na analizu psihosocijalnih karakteristika modernih elita upozorava da su, u sociopsihološkom smislu, *u okviru pojedinih nacionalnih skupina najbolji socijalni predstavnici tih skupina osobe koje nacionalni identitet imaju internaliziran u okviru socijalnog identiteta, na način njegova modernog shvaćanja, a ne na način temeljen na "nacionalnom sentimentu" ili potpuno ignoriran kao u slučajevima "proleterskog internacionalizma" i/ili "kozmpolitizma".*

Kulturni identitet

Kako je spomenuto, *analiza socijalnih i individualnih identiteta u pojedinim skupinama, a posebno u nacionalnim, nije moguća bez poznavanja kulturnih karakteristika ili, kako to socijalni psiholozi radije nazivaju, kulturnih identiteta.* Valja odmah naglasiti da proučavanje kulture nije poseban predmet bavljenja socijalne psihologije niti teorija socijalnog identiteta. Predmet bavljenja, u tim okvirima jesu međukulturalne razlike na individualnim i skupnim razinama. Pri tomu se pod kulturom najčešće prihvaćaju spoznaje iz sociologije te kulturne antropologije.

Prema jednoj definiciji koja je u socijalnoj psihologiji prihvaćena, *kultura se može shvatiti kao relativno organiziran skup značenja koja su zajednička članovima skupine, a koja nas upućuju kako se evaluiraju odnosno objašnjavaju ljudi, objekti i događaji* (Smith and Bond, 1999.).

Značenja koja su zajednička članovima skupine temelje se na zajedničkim stavovima i iskustvima, što u psihosocijalnom smislu znači da je način na koji socijalno percipiramo i spoznajemo svijet jednim dijelom odraz kulture u kojoj živimo. Ovaj odraz može biti toliko snažan da npr. može izvršiti bitan utjecaj na mentalne sheme znanstvenika i orijentirati ih u njihovim teorijama i istraživanjima (Smith and Bond, 1999.). Jasno je, stoga, iz ovih natuknica o kulturi, zašto je navedene identitete nemoguće potpuno razumjeti bez poznavanja kulturnih karakteristika skupina koje analiziramo koristeći spoznaje iz teorija socijalnog identiteta. Štoviše, na temeljima istraživanja razvijenosti socijalnih i individualnih identiteta u kontekstu pojedinih nacionalnih kultura uspoređuju se te kulture u terminima teorija socijalnog identiteta. Tako *nacionalne*

kulture u kojima veći utjecaj ima socijalni identitet njezinih članova pripadaju više kategoriji kolektivističkih ili sociocentričnih kultura, dok one u kojima dominira individualni identitet pripadaju kategoriji individualističkih ili egocentričnih kultura.

Kao primjeri prve kategorije, iz zapadne civilizacije najčešće se spominju nacionalne kulture iz Južne Amerike i postkomunističkog europskog bloka (uz pravilo da što su zemlje zapadnije, manje su kulturno kolektivističke), a primjeri druge kategorije su Sjeverna Amerika, Australija i, u manjoj mjeri, neke zemlje Zapadne Europe (vidi Morales, Lopez-Saez, Vega, 1998).

Koje su onda psihosocijalne karakteristike modernih upravljačkih elita prema teorijama socijalnog identiteta? U modernom smislu upravljačke elite nisu jedino nacionalne već mogu biti regionalne i globalne. Prema teorijama socijalnog identiteta, njihovoj analizi, i na nacionalnim i na regionalnim i na globalnim razinama, prilazi se uvažavajući iste sociopsihološke kriterije proizašle iz znanstvenih spoznaja u modernoj socijalnoj psihologiji. Upravljačke elite, s druge strane, mogu biti, u Paretovu smislu, i one koje vladaju i one koje ne vladaju. Naime, danas nije neobično u kulturi i umjetnosti susresti zanimanje kulturnoga ili umjetničkog menadžera.

Opća označnica ideotipa modernih elita, u terminima teorija socijalnog identiteta, jesu osobe s visokim socijalnim statusima u skupinama kojima pripadaju. Visok socijalni status izveden iz navedenih općih empirijskih zakonitosti na kojima počivaju teorije socijalnog identiteta pripisuje se pripadnicima skupina koji imaju: a) uravnoteženo (kompromisno) razvijen socijalni i individualni identitet, b) visoko razvijenu samosvijest i socijalni ugled, c) internaliziran sustav nacionalnih i kulturnih, tj. kolektivnih vrednota.

Opći je zahtjev za takve, ideotipske pripadnike moderne elite visok stupanj obrazovanja u području koje ih čini elitnim predstavnicima. Ono se u SIT teorijama posebno ne naglašava, ali je implicitno sadržano u kategoriji socijalnog ugleda. Zbog naglašenoga značenja obrazovanja, koje u moderno vrijeme potiskuje čak i značenje socijalnog podrijetla kao tradicionalno najvažnijeg, pripadnici modernih upravljačkih elita u odnosu na takva njihova obilježja svojevrsni su i socijalni predstavnici skupina kojima pripadaju, tj. oni im svojim ponašanjem i socijalnim imidžem mogu priskrbljivati veću samoprocjenu u usporedbi s drugim skupinama.

Osim toga, visokoobrazovane elite sklonije su naglašavanju individualnog identiteta te percepciji unutargrupne individuacije i diferencijacije, što značajno smanjuje tendencije usporedbi među skupinama temeljenih na predrasudama, a skupine čini visokokompetitivnima i efikasnim. Valja međutim, napomenuti da sklonost prenapla-

šavanju individualnih identiteta u pripadnika modernih elita može izazvati efekt homogeniziranja u skupina kojima upravljaju, tj. one se mogu ponašati slično skupinama s dominantnom kolektivističkom ili sociocentričnom kulturom. To za posljedicu ima doživljavanje elite kao posebne skupine (slične skupinama s dominantnom individualističkom ili egocentričnom kulturom), a ne kao predstavnika pripadajućeg dijela skupine, što negativno utječe na motivaciju i efikasnost skupine u cjelini.

Može li se na temelju predočenih empirijskih spoznaja iz teorija socijalnog identiteta opisati virtualni profil pripadnika modernih upravljačkih elita? Na postavljeno pitanje odgovor je pozitivan, uz uvažavanje činjenice da je taj profil prototipski, tj. može poslužiti samo kao teorijski kriterij za procjenu razvijenosti psihosocijalnih karakteristika pripadnika upravljačkih elita u pojedinim skupinama ili za procjenu modernosti upravljačke elite u pojedinom području, ako se ona sama promatra kao zasebna skupina. Opis se temelji na analiziranim psihosocijalnim karakteristikama i identitetskim označnicama.

Pripadnik moderne upravljačke elite visokoobrazovana je osoba u području svoga djelovanja, s naglašenim i uravnoteženo razvijenim socijalnim i individualnim identitetom, tj. psihosocijalnim osobinama koje te identitete psihološki određuju. Zbog svoga obrazovnog statusa i razvijenosti individualnog identiteta sklon je naglašavati značenje individuacije i diferencijacije u skupini kojom upravlja i izbjegavati predrasudne stavove u usporedbi svoje s drugim skupinama, a zbog razvijenoga socijalnog identiteta sklon je visokom vrednovanju svoje skupine i izražavanju skupne pripadnosti. *Njegove karakteristike, povezane s obrazovnom razinom i razvijenošću individualnog identiteta, čine ga sposobnim donositi racionalne i kvalitetne odluke, a razvijenost socijalnog identiteta čini ga uglednim i poželjnim socijalnim predstavnikom skupine.* Ako je predstavnik upravljačke elite na nacionalnoj razini, onda uz navedene osobine ima naglašeno internaliziran i kolektivni sustav nacionalnih i kulturnih vrednota koje su sastavnicom njegova socijalnoga i individualnog identiteta na simboličkoj razini.

Takav predstavnik nacionalne elite također misli da je njihova skupna pripadnost važna i on je pozitivno vrednuje u kontekstu vlastitog identiteta. Istraživanja potvrđuju da takvi pojedinci, s druge strane, pokazuju visoku osobnu i javnu skupnu samosvijest, stabilniji su, bolje procjenjuju, imaju pozitivnije emocionalne reakcije i pridaju više važnosti čimbenicima skupne pripadnosti za oblikovanje njihova identiteta. Osim toga, jače reagiraju ako im je socijalni identitet ugrožen, povećavaju unutargrupnu raz-

ličitost, pozitivno vrednuju svoju skupinu u usporedbama s drugima te poboljšavaju identitet i privlačnost vlastite grupe na temelju njezinih stvarnih vrijednosti, a ne unutargrupne solidarnosti i međugrupne diskriminacije.

IMA LI HRVATSKA MODERNE UPRAVLJAČKE ELITE?

Prije rasprave povezane s glavnim ciljem ovoga rada važno je navesti još neke opće činjenice iz SIT teorija koje bi mogle pomoći preciznijem zaključivanju. Razvoj socijalnoga i individualnog identiteta ovisi u značajnoj mjeri o prethodnom iskustvu i socijalnoj “umreženosti” pripadnika elite u skupinu kojom upravljaju. Kolektivističke kulture karakterizira dominantnost socijalnih identiteta njezinih pripadnika, a individualističke dominantnost individualnih identiteta. Stoga su naglašenije razvijeni socijalni identiteti u predstavnik elita iz kolektivističkih, a individualni identiteti u predstavnik elita individualističkih kultura.

Kod nacionalnih skupina s naglašenom kolektivističkom kulturom elite su spremnije pripadnost nacionalnoj skupini temeljiti na “nacionalnom sentimentu”, koji se, kako je spomenuto, temelji na tradicionalnom shvaćanju nacionalnoga identiteta, a kod individualističkih se kultura značenje tako shvaćenoga nacionalnog identiteta umanjuje, odnosno u ekstremnim slučajevima potpuno ignorira (ekstremna situacija prisutna je kod tzv. internacionalističkih i totalitarističkih elita).

Kao opće načelo vrijedi da se teorije socijalnog identiteta mogu koristiti kao svojevrsna analitička matrica za usporedbe pojedinih skupina, pa tako i nacionalnih, prema njihovim psihosocijalnim karakteristikama, a nikako kao kriterij socijalnog vrednovanja pojedinih skupina. Valja, međutim, napomenuti da takvih pokušaja ima, što, u slučaju teorija socijalnog identiteta, slično iskustvu s eugeničkim spoznajama, spada u kontekst neetične primjene znanstvenih postignuća.

U sažetom pokušaju analiziranja hrvatskih upravljačkih elita koristit će se, dakle, teorije socijalnog identiteta kao analitička matrica bez navođenja empirijskih potkrepa kojih, zapravo, u Hrvatskoj, prikupljenih na sustavan način i usporedivih sa sličnim rezultatima u drugim zemljama, još uvijek nema. Usput, za napomenuti je da u SAD-u i nekim zapadnoeuropskim zemljama postoje instituti, agencije i projekti koji se bave isključivo prikupljanjem znanstvenih podataka o socijalnim identitetima pojedinih nacionalnih i drugih skupina prema navedenom teorijskom obrascu i s razvijenim metodologijama prikupljanja podataka za te ciljeve.

Hrvatska pripada skupu zemalja s pedesetogodišnjom komunističkom tradicijom. Osim toga, ona nije bila samo-

stalna država već je, s elementima državnosti, pripadala bivšoj jugoslavenskoj državi. Pripadnost toj državi u Hrvatskoj duža je od pripadnosti komunističkom bloku, jer seže u 1918. Ove podatke nužno je navesti. U kontekstu sociopsihološke analize hrvatskih upravljačkih elita navedene činjenice prethodno iskustvo i socijalna “umreženost” važan je čimbenik za oblikovanje socijalnoga i individualnog identiteta njezinih članova te sklonosti elita da se nakon raspadanja na jednoj razini pokušavaju nakon nekog vremena oblikovati na novoj razini (sukladno sociološkom shvaćanju “kruženja elita”).

Hrvatske upravljačke elite tijekom devedesetih godina oblikovale su se uglavnom od pripadnika skupina naslijeđenih jugoslavenskih i komunističkih elita, tj. osoba s razvijenim nadnacionalnim i internacionalističkim identitetima te pripadnika skupina s naglašenom sklonošću prema izražavanju nacionalnih ideja i simbolike, pretežno temeljenih na “nacionalnom sentimentu”.

Prva je skupina po prethodnom iskustvu i socijalnoj umreženosti obrazovanija, “umreženija” u upravljačkom smislu, s naglašenim socijalnim identitetom temeljenim na osjećaju skupne pripadnosti tzv. “jugoslavenskoj zajednici naroda” kao nadnacionalnom identitetu. Socijalni identitet tih elita, osim toga, izveden je i iz internaliziranog “proletersko-internationalističkog” identiteta zbog pripadnosti komunističkim ideološkim skupinama. Socijalni identiteti pripadnika skupine, zbog svoga nadnacionalnog i internacionalističkog karaktera, a individualni zbog nerazvijenosti na načelu kolektivističkih kultura, bili su, stoga, psihološki neprilagođeni za predstavnike nacionalnih upravljačkih elita koji bi Hrvatsku razvijali kao modernu nacionalnu državu.

No, njihova težnja za produženjem elitnog statusa nukala ih je k drukčijem, tj. modernijem socijalnom predstavljanju, zbog čega se dio njih otpočetak predstavljao kao osobe s razvijenim individualnim identitetima, u modernom smislu, odnosno pristupali su strankama koje individualne identitete pretpostavljaju socijalnima, dio njih se opredjeljivao za stranke koje, kao i komunističke, naglašavaju socijalne identitete, ali bez internalizacije kolektivnih vrednota temeljenih na nacionalnom i kulturnom identitetu, a dio, zbog socijalne neugroženosti, naprosto je zadržao i socijalni i individualni identitet kakav su, kao elitni predstavnici druge države i društva, imali prije globalnog raspada komunizma. Zbog svoga prethodnog upravljačkog iskustva, relativno dobre obrazovanosti i jake prethodne socijalne umreženosti, te su elite, u preraspodjeli socijalnog utjecaja u Hrvatskoj, zadržale visoku poziciju i težile ponovnom povratku na novim razinama, kao što je

teorijski predviđeno sociološkim konceptom “kruženja elita” i spoznajama u okviru teorija socijalnog identiteta.

Druga većinska elitna skupina, tj. pripadnici novooblikovanih elita s naglašenom sklonošću izražavanja nacionalne pripadnosti i ideja, nisu imali ni prethodno upravljačko iskustvo niti su bili socijalno umreženi na način umreženja prve skupine, ili kako su upravljačke elite uobičajeno umrežene. Naglašeni nacionalni sentiment kao bitna odrednica njihovoga socijalnog identiteta bio je, dakle, i naglašeno tradicionalan, što je bila dodatna poteškoća za njihovo etabliranje kao modernih nacionalnih elita. Slično prvoj skupini, ni druga, dakle, nije bila psihološki prilagođena za provedbu programa modernizacije novostvorene države i društva. Drugim riječima, i oni, kao elitna skupina, s obzirom na odnos socijalnoga i individualnog identiteta pripadnika skupine, više su pripadali duhu kolektivističkih kultura, samo što je taj duh temeljen na nacionalnom sentimentu.

Treća skupina jest virtualna, iako je čine osobe s uravnoteženo razvijenim socijalnim i individualnim identitetima i internaliziranim kolektivnim vrednotama, što su poželjna obilježja modernih elita. Ona se, doduše, pokušavala oblikovati tijekom rata, a takve tendencije mogu se pratiti i nakon ratnih zbivanja. Međutim zbog prethodne stranačke i socijalne neumreženosti njezinih predstavnika i bez značajnijeg upravljačkog iskustva, makar dobro obrazovani, predstavnici te virtualne skupine nikako ne uspijevaju prodrjeti na razinu značajnijih aktera u preraspodjeli socijalne moći, to jest svoj “modernitet” ne uspijevaju nametnuti kao opću upravljačku paradigmu. Otpori takvim pokušajima rađaju se i u prvoj i u drugoj skupini, tj. u realnim izvorštima hrvatskih upravljačkih elita. Suglasnost na tom načelu prve i druge skupine, iako međusobno ideološki suprotstavljenih, proizlazi najvjerojatnije iz zajedničkoga interesa povezanog s privatizacijom hrvatskih resursa i dobara u tzv. tranzicijskom procesu.

Zbog navedenih razloga, *hrvatske nacionalne upravljačke elite oblikovane su, dakle, od pripadnika s naglašenim socijalnim u odnosu na individualne identitete, a s obzirom na udio nacionalnog identiteta u oblikovanju njihovih socijalnih identiteta, kod jednih je prenaglašen, a kod drugih podcijenjen.* Stoga svoj visok socijalni status jedni grade na prethodnom iskustvu i socijalnoj umreženosti, a drugi na nacionalnom sentimentu, s naglašenim tradicionalnim odnosom prema njemu. Većina jednih i drugih, stoga, nije prilagođena za moderne oblike upravljanja, zbog čega se uglavnom iscrpljuju u obrani novostečenih upravljačkih statusa i pokušajima međusobnog istiskivanja iz elitnih struktura. *To za izravnu posljedicu ima usporeni i nemoderan razvitak, a njih*

ne čini modernim elitnim predstavnicima nacionalne skupine kojoj pripadaju, nego pripadnicima dviju posebnih skupina s posebnim psihosocijalnim karakteristikama i odnosima koji se temelje na načelu unutargrupnog favoriziranja i međugrupne diskriminacije, tj. pretežno predrasudama. Utemeljeno je također zaključiti da, većinom, nisu prilagođeni, s obzirom na moderno shvaćanje nacionalnog identiteta i države, niti mogu uravnotežiti hrvatsku kulturnu perspektivu na kontinuumu kolektivističko-individualističko, niti upravljati gospodarskim procesima na moderan način.

Sažeto rečeno, SIT teorije, kada ih se primijeni u smislu analitičke matrice, mogu doprinijeti odgovoru na temeljno pitanje – kakve upravljačke elite ima Hrvatska i zašto one do sada uglavnom nisu bile sposobne upravljati Hrvatskom u procesima globalizacije, podižući joj nacionalni identitet na višu razinu te zašto, s obzirom na svoje psihosocijalne karakteristike, takvu modernu Hrvatsku ne bi mogli prikladno socijalno predstavljati. Hrvatska bi se, dakle, trebala opredijeliti za proces oblikovanja modernih nacionalnih upravljačkih elita uvažavajući i spoznaje iz teorija socijalnog identiteta. U tom smislu elite bi trebalo početi oblikovati od visokoobrazovanih predstavnika pojedinih područja s uravnoteženo razvijenim socijalnim i individualnim identitetima i internaliziranim kolektivnim vrednotama temeljenim na hrvatskom nacionalnom i kulturnom identitetu. Za taj cilj stranačke orijentacije trebalo bi minimalizirati i podrediti ih tomu procesu, a ne činiti ih gotovo jedinim kriterijem za oblikovanje upravljačkih elita, kao u posljednjih desetak godina.

LITERATURA

- Baron, R. A., & Byrne, D. (1994.), *Social Psychology*, Boston: Allyn & Bacon.
- Bar-Tal, D. (1998.), Group Beliefs as an Expression of Social Identity. In: *Social Identity (Internacional perspectives)*, London: Sage Publication, pp. 93–114.
- Deschamps, J. C., & Devos, T. (1998.), Regarding the Relationship Between Social Identity and Personal identity. In: *Social identity (International perspectives)*. London: Sage Publication, pp 1–13.
- Hertz, F. (1944.), *Nacionalism in history and politics*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Pareto, V. (1919.), *Tratato di sociologia generale*. Lausanne; Paris: Payot.
- Reynolds, V., Falger, V., & Vine, I. (1987.), *The sociobiology of ethnocentrism*. London: Croom Helm
- Rogers, C. R. (1958.), The self and the drams of history: A criticism. *Pastoral psychology*, 9, 15–17.
- Rogers, C. R. (1980.), *A way of Beeing*. Boston: Houghton Mifflin.
- Salazar, J. M. (1998.), Social Identity and Nacional Identity. In: *Social Identity (Internationals Perspectives)*. London: Sage Publication, pp. 114–124.

- Smith, P. B. and Bond, M. H. (1999.), *Social Psychology across Cultures*. Boston: Allyn and Bacon.
- Smith, A. D. (1984.), *Nacional identity*. London: Penguin.
- Tajfel, H. (1972.), Experiments in a vacuum. In J. Israel & H. Tajfel (Eds.), *The Context of Social Psychology: A Critical Assessment* (European Monographs in Social Psychology, No. 2). London: Academic Press
- Turner, J. C. (1987.), In: J. C. Turner, M. A. Hogg, P. J. Oakes, S. D. Reicher & M. S. Wetherell, *Rediscovering the Social Group: A Self-Categorization Theory*. Oxford, Blackwell.

Vlado Šakić
**Ima li Hrvatska modernu
elitu – sociopsihološki
pogled**

II.

ELITE,
MODERNIZACIJA
I TEGOBE
OBLIKOVANJA
NOVOGA
RAZVOJNOGA
IDENTITETA

Vjeran
KATUNARIĆ

NOVE ELITE,
NACIONALNI
KONSENZUS
I RAZVOJ

Poznato je da velike političke promjene, još od Francuske revolucije, najprije ljudima podižu očekivanja, da bi potom uslijedilo razočaranje ("kako je bila lijepa Republika pod carstvom"). Slično je i s današnjom tranzicijom u Istočnoj Europi, o čemu govori sljedeći ruski vic: "Kada su nam komunisti rekli da je komunizam dobar, nisu govorili istinu, kada su rekli da je kapitalizam loš, govorili su istinu". Štefanija Igrec, bivša radnica poduzeća "Zagrepčanka", kaže: "Oni (misleći na HDZ - V. K.) su nas pljačkali, a ovi (koalicija šest stranaka - V. K.) će nas izgladnjivati" (*Jutarnjem listu*, 18. listopada 2000., str. 30).

Industrijski radnici inače su u Hrvatskoj najviše demonstrirali svoje nezadovoljstvo, budući da su najviše pod udarom politike "restrukturiranja gospodarstva", pa se nameće pomisao da im je bivši socijalistički sustav gospodarstva bio prihvatljiviji od novog, premda ne i tadašnje uređenje višenacionalne federacije i jednopartijska vladavina. Možda bi za većinu radnika idealni poredak glasio: "samoupravno gospodarstvo-višestranačje-nacionalna neovisnost". Međutim za tako nešto nema empirijskih dokaza, kao što je neprikladno stajališta radnika ugruravati u ideološki model klasne svijesti. Pa ipak, raspad stare ideologije, isprepleten s tegobnim stanjem tranzicije u Hrvatskoj, kao i u većini istočnoeuropskih zemalja, automatski ne ide u prilog liberalnom modelu društva zasnovanom na igri slobodnog tržišta. Službeni ciljevi novih političkih elita, kada je riječ o restrukturiranju gospodarstva, u što spadaju povećanje zaposlenosti, dovoljni prihodi od rada i socijalna sigurnost - čine se neostvarivima u doglednoj budućnosti, a pitanje je mogu li se u postojećim pravilima igre ikada i ostvariti.

ZNANJE I MOĆ: NEDOSLJEDNOSTI

Argumenti koje podastiru teorijski zagovornici liberalizacije, tj. "marketizacije" i privatizacije, u biti počivaju na svršenom činu, kao i nekadašnji argumenti u prilog samo-

upravnom gospodarstvu. Čim je politička elita odustala od "jedinstvenog puta u socijalizam", teoretičari "dohodovne ekonomije" nestali su i ustupili mjesto teoretičarima tržišne ekonomije. No, pretpostavimo da se ne radi o politički uvjetovanoj promjeni, da je stara politička elita propala zbog razloga koje joj pripisuju zagovornici liberalizacije, tj. nije znala ili nije mogla upravljati daljnjim privrednim razvojem, pa je morala prepustiti kormilo "noćnim čuvarima" slobodnog tržišta. Budući da se takav prijenos vlasti upravo odvija, u većini zemalja novog Istoka s očiglednim porastom nezaposlenosti kao izravnom i očekivanom posljedicom liberalizacije – dakle, sadašnji stvarni učinci proturječe hipotezi o općoj blagotvornosti liberalizacije, postavlja se pitanje na čemu se zasnivaju teleološki argumenti liberalizacije, na kakvim predznanjima o budućnosti.

Oni se, za razliku od argumenata samoupravnog gospodarstva koje je sliku budućnosti pravilo od mješavine vizionarskog materijala Proudhona i Marxa, zasnivaju na komparativnoj analizi, usporedbi uspješnih i neuspješnih zemalja u tranziciji. Iz toga slijedi standardni evolucionistički zaključak: razvojno uspješna zemlja pokazuje manje uspješnoj sliku njezine budućnosti ili *de te fabula narratur*, kako bi, navodeći Horacija, rekao Karl Marx, koji je svoju viziju socijalizma smjestio u budućnost najrazvijenije kapitalističke zemlje, Engleske, zemlje bez komparativnog uzora, shvativši, kao i klasični buržujski ekonomisti, da je lanac razvoja kapitalizma neraskidiv.

No upravo je komparativizam bio i ostao najslabijom karikom evolucionizma, kako liberalnog tako i Marxova. Već je Kominternu uočila slabosti kapitalizma u manje razvijenim zemljama i to iskoristila za poticanje antiliberalnih pokreta, a danas to čine druge ideologije (vjerske, nacionalističke, ekologističke, antiglobalizacijske), premda s mnogo manje uspjeha. Sami se ne želimo svrstati uz neki ideološki tabor, premda su naša stajališta objektivno bliža globalnim skepticima i transformacionistima nego hiperglobalistima (usp. Held et al., 1999.). Ovdje nas pak zanima problem nedosljednog izvođenja dokaza na osnovi upotrebe komparativne metode u tekućoj literaturi bliskoj aktualnoj tranzicijskoj politici. Premda najpouzdanija u društvenoj znanosti, gdje vrijedi kao ekvivalent eksperimentalne metode u prirodnim znanostima (usp. Dogan and Pelassy, 1990:21–22), manjkavost komparativne analize nije zanemariva, osobito ako služi izvlačenju zaključaka u dnevno-političke svrhe. Komparativistička pristranost, sinkronijska, slična je historicističkoj, dijakronijskoj, koju je Popper prepoznao u marksizmu, povukavši se pritom u

empirijski skepticizam kao jedino znanstveno legitimno stajalište (Popper, 1957.).

Naravno, politika se ne može držati pozitivističkog načela i ona mora odabrati neki, po svojoj ocjeni, najmanje pogrešan niz sudova o stvarnosti i pretočiti ih u svoje područje interesa i odlučivanja. Slično je i s područjem poslovnih interesa i odluka. Između znanstvenog “neba” i “zemlje” moguće je da postoji, da parafraziramo Shakespeara Hamleta, još prohodnih puteva, svi ne moraju voditi u prevladavajući politekonomske diskurs. Društvena znanost, uključujući ekonomsku teoriju, ne mora se priklanjati samo najisplativijem ili najbezbolnijem odnosu sa sustavom moći. Međutim, drukčije oblikovanje primjene znanja obično vodi na rub demokratske politike i tržišnoga gospodarstva, u treći sektor, civilno društvo, ili u socijalne ustanove – ili ostaje “nepraktično”. Nije teško pogoditi kojem dijelu znanosti i njezina moralnog univerzuma danas prijete marginalizacija. Mnogi stručnjaci s dugim iskustvom u političkom ili poslovnom establišmentu običavaju kazati, poput Webera u predavanju “Politika kao poziv”, da razumiju humanizam i ideale pravde, ali ih smatraju neostvarivima, a tko god ih je pokušavao ostvariti, učinio je još gore; stoga je najbolje držati ih u privatnoj sferi, kao i religijska uvjerenja (usp. Lasch, 1995.).

Shvaćanje istine kao lijevka koji se podobne ideje provlače u praksu predstavlja suvremenu verziju arhaičnog, trofunkcionalnog mita o moći (opširnije o tim izvorima sustava moći vidi: Mann, 1986.; Katunarić, 1994.). Odabrane ideje služe kao predložak za donošenje odluke čije se provođenje osigurava zakonskim sredstvima ili izravnim nasiljem, kako bi se ujedno osigurao i postojeći imovinski poredak. S mitom se, međutim, ne može razgovarati. Svi sustavi moći, od robovlasništva i feudalizma do socijalizma i kapitalizma, zaokružuju jedinstveni poredak znanja, sile i bogatstva. Dirne li se u jedan dio, reagiraju i ostali. Izgledi da se usred društva plasira drukčija istina, nisu na strani onoga tko nema sredstava da je brani “teškom artiljerijom”.

Odnos sustava moći prema spoznaji dvostruko je reduktivan. Prvo, ti se sustavi međusobno isključuju, a drugo, njihov stvarni izgled umnogome odstupa od izgleda oslikanog u svjetonazoru vladajuće skupine. Srednjovjekovni sustav malo nalikuje na moralni univerzum kršćanstva, realni socijalizam na socijalističku viziju bazične demokracije, kapitalizam na liberalno-demokratsku viziju svijeta jednakih i slobodnih. Stoga današnja priča o “kraju ideologije” zadobiva čvrst smisao samo kao trijumf liberalizma nad ostalim ideologijama i kao odricanje od ispu-

njenja revolucionarnih obećanja o društvu jednakih i slobodnih. Posljedica toga jest stvaranje monističkog modela istine-političkog odlučivanja-pravljenja bogatstva, tj. sustava moći. Ostali modeli pripadaju muzeju povijesti ideja ili svijetu privatnog života, a svaki pokušaj da se odatle izvuku i dospiju u maticu društva biva onemogućen nasilnim ili sofisticiranim sredstvima.

Zbog takve redukcije i pojedini dijelovi znanosti postaju suvišni. Ni oštra kompeticija u akademskoj znanosti, koja je danas čini sličnom kompeticiji tehnički efikasnih rješenja u sferi tehnološkog znanja ili financijskoj efikasnosti u sferi industrijske proizvodnje, više nije dovoljna. Novi modus korisnog znanja traži da se akademska znanost maksimalno približi tehnologiji i industriji na taj način da proizvodi znanja i stručnjake za kojima vlada potražnja na kompetitivnim tržištima tehnologije i industrije (usp. Gibbons et al., 1997.). Tradicionalna akademska znanost u velikoj je većini zemalja korisna na stari način, kao ustanova važna za održanje nacionalne tradicije i identiteta. Sa stajališta novog shvaćanja znanja kao komponente tehnološkog razvitka i financijskog uspjeha, takve su ustanove luksuzan trošak. Sa stajališta tradicionalnog nacionalnog interesa, pak, novo razvojno shvaćanje znanja i kulture je pogibeljno.

Ta nova isključivost nastavak je procesa međusobnog isključivanja glavnih sustava moći u 20. stoljeću, socijalizma i kapitalizma. Razvitak jednog sustava isključuje elemente drugog sustava. Socijalizam na svom vrhuncu u doba staljinizma osigurao je punu zaposlenost, ali bez elementa tržišta i demokracije, tj. drugog sustava. Čim ih je krajem 1980-ih počeo usvajati, propao je. Obrnuto, kapitalizam na svom sadašnjem vrhuncu, globalnom *laissez-faire*-u, nikome ne pruža jamstvo zaposlenosti, čak i trajno radno mjesto sve više dolazi u pitanje (Rifkin, 1995.). Kada bi kojim slučajem povratio elemente države blagostanja iz prijašnjeg razdoblja, najvjerojatnije bi se sustav brzo urušio.

Isključivost koja je temelj monističkog sustava moći istodobno je opasnost za većinu stanovništva čije potrebe zahtijevaju kombiniranje i prilagodbu elemenata različitih politika, od *laissez-faire* do socijalnog etatizma, od multinacionalnih korporacijskih ulaganja do zaštićenih prostora nacionalne ili lokalne kulture, od poticanja kompetitivnosti i individualizma do poticanja solidarnosti i suradnje itd. Upravo nespremnost postojećih sustava moći da prihvate takvu raznovrsnost potreba čini problematičnim njihove zahtjeve za izvođenjem znanstvenih dokaza. Postupak dokazivanja je *nedosljedan*: i liberalni i socijalistički diskurs zatvaraju oči pred činjenicama koje im ne idu prilog.

Liberalni diskurs ne podnosi upletanje države u tržište, kao ni pritiske gubitnika na tržištu radi preraspodjele dobara, niti pristaje na tvrdnju da tržište može uzrokovati siromaštvo, nego radije krivnju prebacuje na socijalistički tabor ili na lokalni teren, koristeći pritom esencijalističke argumente kulturnog determinizma (o egalitarizmu, kolektivizmu, nacionalizmu i slične). Suvremeni je socijalistički diskurs, doduše, nešto fleksibilniji, budući da postulira koegzistenciju tržišta i državne intervencije formulom “trećeg puta”. Ali, kao što ćemo vidjeti, “treći put” nije model koji se može tek tako primijeniti izvan kruga razvijenih zemalja.

Razmotrimo sada liberalni *non sequitur* koji se odnosi na zemlje tranzicije. Prevelik broj slučajeva neuspješnih tranzicija u svijetu doista ne pruža dokaz da će se broj uspješnih slučajeva tranzicije u budućnosti bitno povećati. Ishodi tranzicije u golemoj većini zemalja trećeg svijeta u posljednjih pedesetak godina, kako pokazuje i kritički oprezno intoniran izvještaj UN-a *Human Development Report* (United Nations, 1999.), ne idu u prilog tranzicijskom optimizmu. Pobornici tranzicije, doduše, priznaju da je broj razvojno uspješnih zemalja relativno malen, no očekuju da će se taj broj povećati. Uporište za takvu pretpostavku pronalaze u praksi rijetkih uspješnih slučajeva tranzicije. U Istočnoj Europi to su Poljska, Mađarska, Češka i Slovenija. U njima je nakon desetak godina došlo do privrednog rasta, konsolidacije financijskih tržišta, bitnog smanjenja nezaposlenosti i drugih povoljnih ishoda, premda ne u svim aspektima podjednako. U istu kategoriju uspješnih svrstavaju se primjeri “azijskog razvojnog čuda” i “latinskoameričkog preporoda” (usp. Mihaljek, 2000.). U takvom podastiranju argumenata ima metodoloških nedosljednosti (npr. izostavljaju se podaci koji ukazuju na golem porast siromaštva u zemljama Centralne i Istočne Europe, kao i realni pad životnog standarda unatoč povećanju zaposlenosti u tranzicijski uspješnijim zemljama tog područja (usp. Bhalla and Lapeyre, 1999.), kao i empirijski problematičnih uopćavanja (npr. govori se o “južnoameričkom preporodu” u 1990-ima).

Dokazi u prilog tranziciji iz socijalizma i nedemokratskog poretka u kapitalizam i demokratski poredak imaju aksiomatsku jezgru. Prvo, tranzicija je svršeni čin. Pravog izbora razvojnog puta nema, budući da su se druga rješenja pokazala promašenima, uključujući plansku privredu. Stoga jedino preostaje daljnja liberalizacija i diferencijacija tržišta (osobito financijskih), pri čemu je najvažnije troškove zdravstvene zaštite prebaciti na teret stanovništva. Drugi aksiom, koji danas dijele i mnogi marksistički kritičari kapitalizma, glasi da je kapitalizam prerastao u globalni i

samovozni, "frankenštajnovski" sustav koji nema središta niti linije vođenja i odgovornosti (usp. Castells, 1998.), pa se njime ni ne može upravljati na način na koji se upravlja nacionalnim gospodarstvom, poduzećem ili demokratskim parlamentom. Na taj se način poimanje kapitalizma vraća na razinu klasične ekonomije, kada je kapitalizam vrijedio kao "prirodni poredak" društva.

Iako su slične partiture iz arsenala preddemokratskih ideologija, poput uvjerenja o "prirodnom" podrijetlu spolne i rasne nejednakosti ili "prirodnom podrijetlu" nacija, u međuvremenu delegitimirane kako u društvenoj znanosti tako i u ustavima demokratskih država, jedino je kapitalizam, kao socijaldarvinistička ideologija, preživio delegitimiranje.

GUBITAK RAZVOJNE AUTONOMIJE

Zagovornici slobodnog tržišta priznaju da je velik porast nezaposlenosti, skupa s naglim bogaćenjem manjeg broja ljudi, neopravdan, ali da je u prvo vrijeme neizbježan: uspješnom razvitku prethodi nemilosrdan odabir najpobornijih. No za razliku od 19. stoljeća, danas tržišni darvinizam traži mnogo više žrtava. Traži neizvjesno dugo početno vrijeme za prilagodbu društva na nova gospodarska pravila i daljnje odgađanje izgleda za oporavak gubitnika u igri. U red gubitnika ne ulaze samo ideologije ekonomske solidarnosti, od kršćanskog milosrđa do komunističke preraspodjele, nego i demokratski ideali jednakosti, slobode i općeg dobra. Kako su to već pokazali Max Weber i Joseph Schumpeter, demokracija postaje formalan sustav koji se svodi na proceduru redovitih višestranačkih izbora i oligarhijsko odlučivanje. Od kraja 20. stoljeća demokratski izabrana politička elita provodi manje-više isti razvojni program, zasnovan na prioritetu slobodnog tržišta. Ukoliko se odluči za drukčiji program, npr. politiku protekcionizma ili pak nacionalizacije krupnog vlasništva, makar i uz većinsku potporu stanovništva, takva zemlja suočava se s ekonomskom blokadom, napuštaju je multinacionalne korporacije i strane banke, a potom slijedi politička izolacija.

Je li krug zatvoren? Mogu li vlade u slučaju Hrvatske, od Ante Milovića/Ante Markovića preko hadezeovske do sadašnje koalicijske vlade, doista upravljati razvojnim procesima na osnovi izbornih programa koje su najavljivale, u kojima se o liberalizaciji i privatizaciji govori kao porođajnim mukama nakon kojih slijedi trajno blagostanje? Ima razloga u to sumnjati. *Nemogućnost ili nesposobnost upravljanja razvojem u željenom smjeru ili ritmu suodređena je činjenicom da su se strategijske poluge razvitka s domaćeg terena - so-*

cijalizma i nacionalnoga gospodarstva - preselile na globalni, odnosno zapadni teren. Doduše, to ne umanjuje odgovornost domaćih političkih i menadžerskih elita, osobito kada se u situaciji gubljenja nadzora nad razvojnim polugama (npr. većim investicijskim sredstvima) ponašaju financijski neodgovorno ili sebe i dalje predstavljaju kao vodstvo koje može izvesti razvojni zaokret na osnovi postojećih pravila igre.

Dosadašnje iskustvo pokazuje da se *na političkim izborima biraju stranke i osobe, a ne razvojni mehanizmi ili ritmovi ekonomskih promjena.* Društvena većina nije izabrala tržište i prateće mehanizme kao cilj ekonomskog razvitka, nego kao gorki lijek za ekonomski oporavak i blagostanje. Oštar odabir najposobnijih, racionalizacija rada i poslovanja te privatizacija vlasništva mogu biti ciljevi nove elite političara i menadžera, budući da je to njihov glavni posao, ali to nije opći cilj razvoja zemlje. Predugi boravak na mukotrpnom putu reformi izvrće smisao razvitka, kao što se dogodilo s bivšim socijalizmom koji je također bio ideološki definiran kao "prijelazni stadij" u viši stadij socijalizma. Političke i dio menadžerskih elita mogu i dalje odlagati ispunjenje obećanja i dobro se osjećati u svom elementu: izdavanju zakona, propisa, naredbi, medijskoj prezentaciji, relativno visokim prihodima itd. Takvo ponašanje čak ne narušava njihov politički legitimitet, budući da se demokratska procedura provodi: izbori su redoviti i uglavnom "fer i poštenu" (Huntington, 1991.). No mogu li se izborna obećanja ispuniti? U Hrvatskoj su do danas svoje adute "ispucale" sve najvažnije stranke: malo tko od najutjecajnijih političara nije zauzimao neko mjesto u vlasti od 1980-ih do danas. Iskreno bismo željeli da nas sadašnja hrvatska vlada za koju godinu demantira svojim uspjesima u politici ekonomskog rasta, zapošljavanja i socijalne sigurnosti.

Nemoć razvojne politike možemo, parafrazirajući Davida Helda (1990.), formulirati ovako: u eri globalizacije većina država može očuvati suverenitet, u smislu sposobnosti nametanja tekućih politika i zakona na svom teritoriju, ali te države *gube autonomiju*, tj. sposobnost ostvarivanja ciljeva tekućih politika. Zapravo, "gubitak autonomije" nije nova povijesna činjenica, budući da države na novom Istoku, osim Rusije i donekle druge Jugoslavije, u sovjetskoj sferi nisu imale ni suverenitet ni autonomiju. Ovdje je riječ o nemogućnosti izbora puteva daljnjeg razvitka u trenutku stjecanja suvereniteta početkom 1990-ih. Prijelazom iz socijalizma u kapitalizma preuzet je razvojni "dnevni red" zapadnih zemalja, koji je bivše istočne zemlje, uključujući Hrvatsku, zatekao na "krivoj nozi", sa "sta-

rim” dnevnim redom. Dnevni red u zapadnim zemljama obilježava usklađenost nacionalnih interesa (zasnovanog na društvenom konsenzusu između vodećih političkih stranaka i sindikata) i interesa ekonomskog liberalizma (otvorenost unutarnjih i vanjskih tržišta). U većini zemalja novog Istoka prihvaćanje ekonomskog liberalizma narušava unutarnji društveni konsenzus.

Premda se i u zapadnim zemljama učvrstio fenomen koji možemo nazvati “paradoksom pluralizma”, tj. politički sustav je pluralističan, višestranački, a ekonomski sustav zasnovan na monizmu, tj. kapitalizmu i profiterstvu (u čijoj sjeni živi tzv. “treći sektor” civilnog društva i ne-profitne ekonomije), na novom Istoku političkim komentatorima upada u oči pojavljivanje dvostrukog monizma, političkog i ekonomskog, tj. činjenica da se sve značajne političke stranke okupljaju oko istog programa u čijem je žarištu neoliberalna ekonomska politika.¹ Doduše, na Zapadu su tendencije slične, ali Zapad je prošao fazu države blagostanja u uvjetima liberalnog kapitalizma. Upravo je to ono za što je zakinuća većina zemalja novog Istoka. Društvenu većinu u tim zemljama zapravo ni ne brine takvo oblikovanje političkog fenomena – navikli su “politiku” gledati kao nešto strano i neprozirno – nego ih brine zbog čega sada, u uvjetima demokracije, taj mehanizam odlučivanja ne daje rezultate koje oni očekuju, prije svega veću zaposlenost i sigurnost.

Svrha je ovog priloga objasniti takve različite ishode iz konteksta razvoja zapadnih i istočnih zemalja u 20. stoljeću, u prvom redu način strukturiranja njihovih elita i smjer nacionalne integracije. Potom ćemo ponovo razmotriti odnos između strukture znanja i strategije razvitka, ovaj put na slučaju Hrvatske.

ZAPADNI DNEVNI RED: NACIONALNI KONSENZUS NA OSNOVI DRŽAVE BLAGOSTANJA I LAISSEZ-FAIRE

Nacionalna integracija u najvećem dijelu Zapadne Europe započela je zbog napoleonskih ratova i ideja Francuske revolucije koje su se tim putem širile (usp. Mann, 1996.; Lister, 1997.). Najprije je uspostavljena koalicija između vjerski raznorodnih elita (stari sindrom vjerskih ratova u Europi), a na osnovi vestfalskih načela suvereniteta, tj. teritorijalne države. Potom između elita koje su bile ideološki raznorodne, tj. konzervativnih i liberalnih. U idućoj etapi inkorporiran je radnički pokret, poglavito ulaskom socijaldemokratskih stranaka u vladu. Završetak nacionalne integracije odvija se u znaku etnizirajuće definicije nacije. Paradigmatičan primjer je Švicarska. Ta je zemlja i vjerski i

etnički raznorodna, no i uz to ima višestoljetnu tradiciju civilnog društva i transetničkih asocijacija (pokret *Helvetia* prethodi nacionalnoj izgradnji). Nakon uključivanja socijaldemokrata u saveznu i kantonalne vlade, švicarski nacionalizam postaje sličan drugim nacionalizmima, uključujući njemački. 1930-ih i u Švicarskoj jača protofašistički pokret koji Židove isključuje iz definicije pripadnosti naciji i ne smatra ih Švicarcima.

Nakon Drugoga svjetskoga rata i žene dobivaju pravo glasa, pa Zapadna Europa ulazi u eru države blagostanja i socijalnog korporativizma, a slično je u SAD-u i drugim prekomorskim liberalnodemokratskim državama. Usporedno s procesima društvene integracije i etniziranja definicije nacionalne pripadnosti, odvijao se proces društvenog isključivanja kojim se suzuje i ograničuje kolektivno članstvo u smislu prava građanstva ili državljanstva. Glavni objekt isključivanja su *migranti*. Do 1914. g. u europskim zemljama nema kontrole imigracije. Izgradnjom države blagostanja od 1917. do 1945., međutim, sve više se zaustavlja protok migranata. Štoviše, stranci se smatraju kulturnom opasnošću za naciju. Nakon Drugoga svjetskoga rata učvršćuje se *država blagostanja iznutra i režim "laissez faire" izvana*, u odnosu na strance.

Poprište proturječnosti mehanizama društvenog uključivanja i isključivanja ne smanjuje se nego povećava usporedno s nadnacionalnom integracijom na razini Europske unije. Režim kontrole vanjskih granica Unije ("šengenski režim") postaje prvorazrednom točkom dnevnoga reda europske politike (Morokvasic, Angenendt, Fischer, 1994.). Granice Europske unije podsjećaju na nacionalne granice po svojoj čvrstini, a po obujmu na starorimski *limes*. Slični "zidovi" postoje između hemisfera, između Sjeverne Amerike i Meksika, Japana i jugoistočne Azije itd. (Bamyeh, 1993.).

Val informatiziranog kapitalizma i do sada najveći zamah slobodnog tržišta, premda su doveli u pitanje stečevine države blagostanja, nisu u pitanje doveli režim isključivanja niti narušili društveni konsenzus u zapadnim nacijama. SAD su, zahvaljujući Clintonovoj administraciji, postigle uspjeh bez presedana: mehanizam ponude i potražnje gotovo je eliminirao nezaposlenost u američkom društvu. Što će se zbivati u razdoblju Georgea Busha, teško je reći, ali teško će se njegova administracija dulje održati ako daljnju liberalizaciju i deregulaciju bude pratila povećana nezaposlenost u zemlji. U Zapadnoj je Europi borba između institucija socijalne države i privatnih korporacija neizvjesnija, ali ni tu nema znakova ozbiljne krize nacionalnoga konsenzusa i klasnog raskola.

Takav povijesni redosljed u izgradnji stuba nacionalnog konsenzusa – liberalizam-socijaldemokracija-neoliberalizam i/ili “treći put” – sadržan je i u liberalnoj kategorizaciji ljudskih prava, koju je 1950. g. sastavio T. H. Marshall. Prva su *građanska prava* (sloboda vlasništva, ugovaranja, udruživanja itd.), potom *politička prava* (glasovanja, izbora, organiziranja itd.) i na kraju *socijalna prava* (mirovinsko i socijalno osiguranje, obrazovanje, zdravstvo itd.) (Marshall, 1950.). Iako su danas uočene slabosti te klasifikacije, budući da se oslanja na britansku povijest (npr. u Njemačkoj su temeljni socijalne države postavljeni mnogo ranije od prava glasa – Cohen and Kennedy, 2000.), Marshall je dobro uočio dnevni red zapadne politike nakon Drugoga svjetskoga rata. Takav red Zapad nalaže i novim demokracijama: ljudska građanska i politička prava moraju se poštivati, dok je poštivanje socijalnih prava sporedno ili uvjetno, ovisno o financijskim mogućnostima države, a ne o ustavnim ili zakonskim jamstvima (Young, 2000.). Štoviše, MMF i Svjetska banka vrše pritisak na zemlje bivšeg Istoka, uključujući Hrvatsku, radi smanjenja stečenih socijalnih prava (usp. Zrinščak, 2000.). Ako ne jamči ili dopušta narušavanje građanskih i političkih prava, kao što je sloboda medija ili zaštita manjina, takva država dolazi pod udar sankcija. Dočim, pravo na rad i socijalnu zaštitu država ne smije ispunjavati ako za to nema financijskog pokrića. U skladu je s tim poslovična izreka da je država “loš gospodarstvenik”.

Zbog toga u većini bivših socijalističkih zemalja nacionalni konsenzus više ovisi o simboličkim nego o materijalnim resursima, više o politici identiteta i pripadnosti nego o ekonomskim motivima. To otvara vrata unutaršnjim raskolima, kako klasnim tako i političkim i regionalnim, zapravo rastakanju društva na stare dijelove. Jedini oprobani protulijek unutarnjoj dezintegraciji jest nacionalistička mobilizacija protiv starih ili novih “neprijatelja”.

ISTOČNI OBRNUTI PUT

U drugoj polovici 20. stoljeća u istočnoeuropskim zemljama put izgradnje nacionalnoga konsenzusa bio je obrnut od zapadnoeuropskih, a kao primjer može poslužiti Hrvatska. Hrvatska je do 1930-ih stvorila osnove za nacionalnu integraciju koje podsjećaju na zapadne, premda se radilo o perifernom europskom društvu s golemim agrarnim sektorom i seljaštvom. No HSS je uspio uključiti seljaštvo u nacionalistički program, a također postići sporazum sa srpskom političkom koalicijom i time privremeno ograničiti utjecaj krajnje desnice unutar hrvatske politike. Do preki-

da nacionalne konsolidacije došlo je zbog poznatih povijesnih okolnosti: Aleksandrove diktature, raspada Jugoslavije i uspostavljanja pronacističke vlasti u Hrvatskoj. Uspostavljanjem komunističkog režima nakon Drugoga svjetskoga rata i njegove varijante države blagostanja redosljed je izgradnje nacionalnoga konsenzusa, sa zapadne točke gledišta, izvrnut naglavce.

Komunistički režim ne dopušta slobodno udruživanje i poduzetništvo, ekonomsko ni političko. Privatni sektor zadržan je u poljoprivredi, sa sitnim seljačkim imanjima, i u obrtništvu, ostalo gospodarstvo je u državnom ili kolektivnom vlasništvu. Pokušaji većeg osamostaljivanja i tržišnog djelovanja blokirani su ili završavaju malverzacijama i finansijskim aferama. U političkoj sferi pokušaji stvaranja opozicije završavaju hapšenjima i zatvaranjima. Ali zato je zaposlenost relativno visoka, a od šezdesetih se uvođenjem elemenata tržišta rada i porastom nezaposlenih otvaraju granice za zapošljavanje u zapadnim zemljama. Uz socijalna i radna prava, zajamčena su i obrazovna i zdravstvena i stanovništvo ih obilno koristi.

Bilanca je sljedeća: hrvatska subnacionalna država u okviru druge Jugoslavije bila je neliberalna, socijalistička država blagostanja. Komunistička elita uspostavila je elemente države blagostanja bez elemenata demokracije u smislu slobodnih višestranačkih izbora. Premda u Partiji ima više frakcija, one nisu službeno odobrene i ne funkcioniraju kao ekvivalenti stranaka. Također se integracija radničkih sindikata i organizacija civilnog društva u organizacije vladajućeg režima (npr. Socijalistički savez) ne može smatrati ekvivalentom socijaldemokratskih koalicija i interesnih grupa na Zapadu. Stoga je politička integracija djelomična i u osnovi prividna, dok je socijalna i ekonomska integracija stanovništva mnogo cjelovitija i pouzdanija, ali ovisna o trajnosti poluplanskog, samoupravnoga gospodarstva.

Kao i u svim zemljama "baršunaste revolucije", u Hrvatskoj se 1990. uspostavlja novi društveni ugovor. Međutim, on ne nalikuje onome u zapadnoeuropskim zemljama nakon Drugoga svjetskoga rata, utemeljenom na načelima države blagostanja, kojima je i američki Marshallov plan išao na ruku (Müller, 1995.; Mihaljek, 2000.). U 1990-ima zapadni je razvoj duboko zašao u vode neoliberalizma. Zapad, doduše, nudi novom Istoku pomoć, uključujući kredite, ali pod uvjetom brzog demontiranja ustanova i poduzeća preostalih iz vremena socijalizma.

Kako sada stvari stoje, ispada da se demontiranjem države blagostanja bez novih nadomjestaka otvara proces dezintegracije, koji u odnosu na zapadni redosljed izgradnje nacije izgleda po-

put "obrnutog filma". U Hrvatskoj je 1990-ih najprije razvrgnut ustavni "brak" između Hrvata i Srba (u čije uzroke, osobito tekuću retoriku nacionalne države, ovdje nećemo ulaziti). Potom je unutar etnizirane definicije nacije razvrgnut društveni konsenzus: nezaposleni ili oni koji rade bez plaće ili u sličnim ponižavajućim uvjetima nemaju utjecajnu stranku koja bi u vlasti zastupala njihove interese. Naprotiv, s daljnjom privatizacijom – hrvatska vlada najavljuje kako uskoro više neće biti poduzeća u državnom vlasništvu – šanse za revizijom koja bi poboljšala pravni položaj radnika ili tražitelja posla u privatnom sektoru, kao i šanse za (ponovnom) nacionalizacijom vlasništva, praktično nestaju (ni Blair i laburisti u Britaniji nisu, zbog previsokih kompenzacija, mogli revidirati odluku konzervativne vlade da privatizira gotovo sve, uključujući komunalne usluge i javni prijevoz). Time je, po istoj analogiji, otpala kooptacija ljevice u vlasti: zapravo, ljevica nestaje sa scene (v. Močnik, 2001.).

Ako se stvari i dalje budu odvijale kako je krenulo, može doći do produbljivanja socijalnog i regionalnog raskola u zemlji i, naposljetku, rastakanja ekonomskog i političkog prostora i njegove reintegracije u širi međunarodni prostor, europski i globalni. Takav proces dezintegracije može završiti sretnim "povratkom u Europu", ali i unutarnjim rasulom u međuvremenu zbog kojega EU može uskratiti prijam Hrvatske. No i sretan povratak u Europu ne može zaustaviti obrnuti film koji podsjeća na stari kontekst carstva. Na to, na primjer, ukazuje nicanje austrijskih banaka danas po Hrvatskoj, kao i podgrijavanje raspoloženja u smislu "nije u carstvu bilo tako loše" (usp. Cviić, 2001.).

Naravno, u novom carstvu ne mora biti loše stoga što su se okolnosti u odnosu na staro carstvo promijenile. Europa nema cara ni hegemonijsku prijestolnicu, austrijski i njemački kapital neće biti jedini u Hrvatskoj, hrvatsko stanovništvo neće prihvatiti novo kmetstvo (konačno, više nema ni uvjeta za tipičnu seosku poljoprivredu). Ali što će sve morati prihvatiti što do sada nije htjelo, teško je reći; te kako će većina zaposlenih podnositi neobičnu ćud novih elita, koja sažima dva proturječna oblika svijesti, boemski i buržujski.

NOVA ELITA: BOBOSI

Divergentan razvitak Zapada i Istoka oblikovao je različitu strukturu društvenih elita.² Današnja zapadna elita predstavlja sintezu "stare" i "nove klase", odnosno vlasničke i menadžerske ili profesionalne elite. Izraz "nova klasa" po-

javio se 1970-ih pod visokim teleološkim naponom. Teoretičari “postindustrijskog društva”, od Daniela Bella i Alвина Gouldnera do Alaina Tourainea i Petera Druckera, smatrali su da će nova elita stručnjaka i intelektualaca obaviti svjetskopovijesnu misiju i prevladati loše strane kapitalizma i socijalizma te dizajnirati mješoviti tip društva u kojem dominira znanje i tehnokratsko upravljanje (usp. Katunarić, 1986.; 1999.). Danas je taj teorijski format nestao i zamijenjen je oportunijim i užim. Postalo je bjelodano da se socijalizam nije transformirao nego raspao, a da je kapitalizam jači nego ikada, te da su menadžeri i eksperti, premda najobrazovaniji sloj, i dalje u sjeni vlasnika korporacija kao i države, obavljajući izvršne poslove za jednog i drugog poslodavca.

Najveća vanjska prijetnja staroj kapitalističkoj eliti nakon Drugoga svjetskoga rata, što se tiče njezina utjecaja u zemljama trećeg svijeta, dolazila je od komunističke elite u sovjetskoj hemisferi: rani kapitalizam ustupao je mjesto sovjetskom tipu socijalizma u mnogo zemalja. No taj je ishod hladnog rata između dvaju sustava moći u međuvremenu nestao skupa sa sovjetskom hemisferom.

Najveća prijetnja staroj vlasničkoj eliti kod kuće pojavila se sa studentskim buntom 1960-ih. U tom se trenutku činilo da će se buduća elita najobrazovanijih okrenuti protiv kapitalizma i vrijednosti potrošačkog društva.

Relativno brzim uklanjanjem te prijetnje zadan je i udarac ideji o visokom obrazovanju i kulturnom kapitalu kao izvoru neprestanog redizajniranja društva u smislu civilizacijskog napretka, ideji koja potječe od prosvjetiteljstva i francuskog predrevolucionarnog plemstva. “Nova klasa” nije, međutim, bila fizički ili ekonomski uništena – kapitalizam nije despotski režim – nego je teleološki “preformatirana”. Dodijeljen joj je glavni operativni zadatak u održavanju mehanizama društvene integracije i nacionalnog konsenzusa u uvjetima dinamičnog tržišta, velikog uvoza strane radne snage i stvaranja novog multikulturnog mozaika na tlu postojećih nacija-država. Integraciju su obavili stručnjaci za pravna, ekonomska i socijalna pitanja. Prirodnoznanstvene i tehnološke struke opskrbile su mehanizam gospodarskog razvoja novim izumima koji su doveli do informacijske revolucije i “društva znanja”, a najsnažljiviji izumitelji, poput Billa Gatesa i ostalih iz Silikonske doline (dobar broj njih potječe iz studentske kontrakulture 1960-ih!), postali su prvorazredni poduzetnici. Time su se na važnim mjestima stopili stari i novi dijelovi gornje klase, vlasnički i menadžersko-profesionalni. Iako bivši američki ministar rada Robert Reich vodećoj eliti pripisuje superiorno znanje kao glavno obilježje, nazivajući

njezine pripadnike “simboličkim analitičarima”, istodobno upozorava da se, barem kada je riječ o SAD-u, radi o socijalno neosjetljivim i usko nacionalistički orijentiranim ljudima (Reich, 1994.).

Zapravo, nova elita izražava ambivalentan svjetonazor. Njezina retorika i životni stil su nekonformistički i podsjećaju na dane kontrakulture, ali njezina poslovna strategija je predatorska. Američki publicist David Brooks novu elitu naziva “buržuskim boemima” – *bobos* (*Bourgeois Bohemians*). *Bobosi* rado govore o ljubavi prema čovječanstvu, uživaju u New Age glazbi, slave čistu prirodu, nose traperice u svečanim prilikama, a istodobno tamane konkurente na tržištu, ne libe se ulaganja u prljave tehnologije i spremni su ocrniti svakoga tko dirne u dogmu *laissez faire*. Naposljetku, oni su patrioti i neće činiti ništa protiv američkih interesa (Brooks, 2000.).

U Zapadnoj Europi “bobosima” odgovaraju predstavnici nove socijaldemokracije tzv. *trećeg puta*, čiji je glasnogovornik Tony Blair, a njegov mentor sociolog Anthony Giddens. Oni govore o “ljudskom zajedništvu” i “slobodnoj trgovini”, “cjeloživotnom školovanju” i “konkurentskoj prednosti ljudskog i intelektualnog kapitala”, prihvatanju globalizacije i potrebi borbe protiv društvenog isključivanja (Blair, 2000.; Giddens, 1999.). Dakle, u istom omotu nalaze se ideje i vrijednosti koje su do jučer bile rogovu u vreći. U slučaju Britanije i nekoliko najrazvijenijih zemalja takav paket više ne izgleda čudno, ali na putu prema europskoj i svjetskoj periferiji paket “trećeg puta” i dalje stiže poput rogova u vreći. Tamošnje stare elite nisu formirale kohabirajuće elite znanja i poduzetništva koje bi postojeći sustav preobrazio i osposobio za preživljavanje u novom globalnom darvinizmu. Takvih pokušaja doduše ima, na novom Istoku i u Hrvatskoj pojavili su se zagovornici “trećeg puta” u smislu sinteze konkurencijskih i zajedničkih interesa, ali ishod njihove retorike je diskrepantan.

KOLIBRI

Kao pandan *bobosima* i *trećeputašima*, *kolibrima* možemo nazvati bivše komuniste koji su preuzeli liberalnu retoriku kao funkcionari različitih novih stranaka ili kao slobodni poduzetnici. *Kolibri* su proistekli iz raspada koalicije između komunističkih čvrstolinijaša i reformista u 1980-ima. Reformisti su – u Mađarskoj, Čehoslovačkoj Poljskoj, Jugoslaviji – trebali poboljšati funkcioniranje socijalističkog sustava, dodajući mu tržišne elemente (npr. radovi Šika, Kornaija, Horvata), aromu političkog pluralizma (kardelevski “pluralizam samoupravnih interesa”) ili geopoliti-

čke alternative (ideja "Mitteleurope"). Bila je to jedna od inačica "trećeg puta". Kao zapadnoeuropska socijaldemokratska i američkih *bobosa* iz 1990-ih, i ova je bila prilagođena vlastitom kontekstu, tj. specifičnim interesima za udaljavanjem bilo od unutarnjeg neostaljinizma bilo od vanjske sovjetske dominacije, dočim su stvarne razvojne mogućnosti "trećeg puta", prije svega ekonomske, bile sporedno pitanje.

Najvažniji je bio politički učinak takvih ideja. U to vrijeme na Zapadu su na vlasti neokonzervativne političke elite, *bobosi* i *trećeputaši* još se nalaze u sjeni. Ali veliko je pitanje bi li, da su i bili na vlasti, poduprli ideje istočnih reformatora radi readaptacije socijalističkog sustava, ili bi postupili kao Margaret Thatcher i George Bush, koji su reformске komuniste, poput Gorbachova i Markovića, podržavali u ulozi vratara koji će propustiti snage "stvaralačkog razaranja" tamošnjih gospodarstava i, naravno, restauraciju političkih stranaka. Doista je teško zamisliti što je tadašnji reformski "treći put" mogao proizvesti kvalitetnije ili drugačije od kasnijih tranzicijskih reformi ili, što se koncepcije tiče, od Blairova "trećeg puta" (za koji opet vidimo da je, barem za sada, neprenosiv u kontekst većine zemalja bivšeg Istoka). Kako bilo, međutim, operacija "stvaralačkog razaranja" koja je uslijedila pokazuje da je taj Schumpeterov izraz bio eufemizam za ono što se događalo s preuzimanjem vlasništva i rasprodajom tvrtki u Rusiji, Hrvatskoj i većini zemalja bivšeg Istoka. Operaciju su izvršili beskrupulozni mešetari, a neko osobito znanje o ekonomiji u tom poslu nije ni bilo potrebno, nego pokroviteljstvo vodećih političara.

Dijelovi stare komunističke elite u međuvremenu su se razgranali u nove stranke, dočim koheziju nove političke elite u uvjetima tegobne tranzicije jamči samo novi nacionalni legitimitet. Uspostavljanje samostalne države bio je prvorazredan događaj koji predstavlja simboličan kraj nacionalne povijesti i sve ostalo čini se sporednim. No ubrzo stvari počinju drukčije izgledati. Netom izbore na neovisnost dolazi u pitanje, integracija u globalno tržište svakim danom oduzima suverenitet nad nacionalnim dobrima, nezaposlenost se povećava, životni standard pada, većini ljudi domovina postaje mora, a mlađe stanovništvo traži priliku za odlazak na rad u inozemstvo.

Za preuzimanje kontrole nad nacionalnim državnim ustanovama nakon raspada istočne hemisfere angažman domaćih stručnjaka bio je trenutačno važan, kasnije sve manje. U Hrvatskoj je ratna situacija nalažala angažiranje vojnih stručnjaka iz bivše JNA, kao i stranih plaćenika; također domaćih restauratora, konzervatora i muzeologa za

spašavanje kulturne baštine, specijalista za medijsku propagandu itd. Nakon toga stručno znanje, kada je riječ o Hrvatskoj, uzmiče pred kriterijima nove političke podobnosti. Prema podacima longitudinalnog istraživanja elita u Hrvatskoj, obrazovna razina političke i poslovne elite bila je 1996. (završena viša škola 19,1 %, fakultet 59,8%) niža nego 1989. (viša škola 14,3%, fakultet 76,7%) (Sekulić i Šporer, 2000.).

Kakvo je stanje nakon 2000. godine, ne znamo, ali brojke niti nisu toliko bitne. Samo u određenom tipu razvitka zemlje potrebni su stručnjaci, u ostalim slučajevima stručnjaci glume "stručnjake". Ako se traže inovativna rješenja u industriji, kao i nizu drugih područja koja se trebaju adaptirati na novi industrijski razvitak, osobito ako industrijalizaciju, urbanizaciju i ukupni rast treba prilagoditi ekološkim standardima, standardima konzervacije starih povijesnih jezgara i sociokulturnih areala u ruralnim sredinama – da ne govorimo o očuvanju socijalnog kapitala (društvene solidarnosti i vodoravnih društvenih mreža ili civilnog društva) – za sve to itekako valja upregnuti stručnjake. Takav razvitak podrazumijevao bi formiranje istočne "nove klase".

No kada razvojni izbor postaje brza privatizacija, stezanje kaiša po diktatu MMF-a (ili, obrnuto, kupovanje socijalnog mira), proizvoljna gradnja prometne mreže, stihijska stanogradnja, daljnja rasprodaja imovine u državnom vlasništvu, samovoljna intervencija vlasti u povijesnu arhitekturu ili prirodni krajolik, za takve poteze stručnjaci nisu potrebni osim kao formalni potpisnici dokumenata. Sveukupno gledajući, uloga domaćih stručnjaka u razvitku zemalja novog Istoka inferiorna je i u odnosu na domaću političku elitu i u odnosu na zapadnu poslovnu i profesionalnu elitu. Vrlo malo domaćih tvrtki ili instituta, poput hrvatske "Plive", kreira vlastitu tehnologiju koja bi bila konkurentna stranoj, barem na domaćem tržištu.

Što je sadašnji razvojni izbor hrvatske Vlade, teško je reći. Izrađuju se mnoge strategije, a na upit koju će od njih odabrati, predstavnici Vlade običavaju kazati da će odabrati "onu koja bude najkvalitetnija". Međutim, kriteriji kvalitete i odabira nisu poznati. Za razliku od zapadne elite, ova nezvjesnost nije moralne nego strukturalne naravi. Domaća privreda je preslaba za oštru globalnu konkurenciju, a održavanje društvenoga konsenzusa kod kuće sve upitnije.

Bobo, pak, ne može uskladiti svoju univerzalističku retoriku s naravi posla koji obavlja, ali može reći, kao npr. Clinton ili Blair: učinio sam sve što sam mogao za svoju zemlju. Je li ono što je dobro za Ameriku ili Britaniju dobro i za ostali svijet, za njih nije prvorazredno pitanje.

Oni osiguravaju blagotvorne učinke globalnog razvitka u svojim zemljama, a traljave učinke takvog razvitka u ostalom svijetu pripisuju nesposobnostima tamošnjih elita; također činjenicu da uz globalno tržište ne postoji i globalna država ili korektivna regulativa, smatraju, slično "pravim" neoliberalima, neprijepornim uvjetom slobodnog razvitka. *Kolibri* ne proizvode rezultate *bobosa*, iako vole oponašati njihovu retoriku i životni stil. I oni govore kako se slobodno tržište i socijalne potrebe stanovništva ne smiju isključivati, ali ne znaju kako uskladiti jedno s drugim. Svaki potez ususret zahtjevima sindikata prijeti blokadom od privatnoga kapitala i obratno. Održavanje *status quo* također ne dolazi u obzir jer je svaka od strana time nezadovoljna. Dobar broj *kolibrija*, međutim, prima visoku plaću, putuje poslovnom klasom, posjećuje popularna mjesta, kupuje umjetničke ili kvaziumjetničke slike, bavi se sportom tako da ih redovito vide i novinari - dok njihovo poduzeće propada ili radnici mjesecima ne primaju plaću.

IMA LI MANEVARSKOG PROSTORA NA PERIFERIJU?

Postojeća razvojna situacija jako suzuje manevarski prostor na periferiji. Samo elita u matici može ići *naprijed-natrag*, što podsjeća na razvojni *télos* nekadašnje komunističke elite. Ići naprijed općenito znači stvarati ideje i pretakati ih u praksu bez ikakvog prethodnog uzora. SAD, na primjer, nemaju nikakav razvojni uzor, oni su avangarda liberalnog svijeta. Kretanje naprijed podrazumijeva veći stupanj ekonomskog rasta uz pomnjivo održavanje razine nacionalnog blagostanja, izvjesnu homeostazu u smislu "vuk sit i koze na broju" ili, u terminima teorije igara, "non-zero sum game", "win-win". Ići natrag znači vratiti se opasnoj polarizaciji između kapitala i rada i nižem stupnju nacionalne integracije, što obilježuje razdoblje prije Drugoga svjetskoga rata.

Elite novog Istoka, sada bačene na periferiju pobjedničkog liberalizma, nalaze se u uskom manevarskom prostoru na crti *unutra ili van*. "Unutra" znači ući u Europsku uniju, "vani" znači ostati u izolaciji ili na vjetrometini vojnopolitičkih i stihijskih ekonomskih pritisaka, s vjerojatnim učinkom unutarnjeg raspada gospodarstva i društva. O trećoj mogućnosti - na periferiju, barem kada je riječ o Hrvatskoj, za sada nema govora.³

Iz toga se često izvodi problematičan zaključak da bi se recept za uspješno putovanje u EU mogao "prepisati" od neke naprednije istočne zemlje na istom putu. Put je popločan gomilama zakonskih propisa koje treba homologirati s propisima EU, a nakon završetka nomotehni-

čkog posla ukazat će se europska Zlatna vrata. Takvo pseudostrategijsko razmišljanje podsjeća, s jedne strane, na stari pravni normativizam iz razdoblja samoupravljanja, kada se pravljenje zakona smatralo magijskim sredstvom za oblikovanje stvarnosti, dok, s druge strane, podsjeća na još stariju nacionalističku eshatologiju, naime da će se uspostavljanjem samostalne države riješiti svi problemi. Sada se eshatološka misija projicira na Europsku uniju. Doduše, ulazak u Europsku uniju doista može Hrvatsku rasteretiti mnogih sadašnjih briga, samo kada bi se znalo koliko dugo će put trajati i što se sve može u međuvremenu događati i u Hrvatskoj i u EU što bi moglo putovanje požuriti, usporiti ili pak dovesti u pitanje; na primjer, može li Hrvatska platiti skupi dio cijene ulaznice koji se odnosi na homologizaciju zakonodavstva u sferi zaštite okoliša (usp. Lokner, 2001.)?

Vrtnja u krugu posljedica je kako suzivanja manevarskog prostora na periferiji tako i nedostatka odgovarajuće profesionalno-menadžerske elite koja bi, kao pandan *bobosima* i *trećeputašima*, stručno rješavala razvojne probleme. Strukturu i divergenciju zapadnih i istočnih elita u posljednjih pedesetak godina možemo shematski prikazati na sljedeći način:

Razdoblja	1945.-1960.	1960.-1980.	1980.-2001.
Zapad	<i>Vlasnička elita plus jezgra tehnomenadžerske elite</i>	<i>Vlasnička plus tehnomenadžerska elita; boemska kontraelita</i>	<i>Vlasnička elita preobražena u bobose; europski trećeputaši</i>
Istok	Državopartijska elita (vlasnici položaja)	Državopartijska elita plus liberalni reformisti; nacionalistička kontraelita	Nacionalna multipartijska elita plus <i>kolibri</i>

Ako je treća zapadna elita stvorila razvojni mehanizam koji istodobno održava unutarnju društvenu koheziju i prilagodbu na okruženje bespoštednog globalnog natjecanja, onda bi hipotetična četvrta istočna elita (jer treća očigledno “kasni u fazi”) trebala ostvariti sličan mehanizam. Ključan problem hrvatske elite možemo označiti širokim pojmom “znanje”. Kao ni druge istočne elite, ni hrvatska elita ne može zapadnim elitama, odnosno gospodarstvima, konkurirati u izradi visokih tehnologija i sličnih prednosti koje je Zapad razvio u novoj eri informatiziranog kapitalizma.

PREMA ŠIREM ZNAČENJU ZNANJA, KAPITALA I RAZVOJA

Pokušajmo načelno razmišljati o boljem scenariju raspleta tranzicije u slučaju Hrvatske. Pretpostavimo da je cijena ulaska u EU posvemašnji gubitak ekonomskog i političkog suvereniteta, uz izgradnju policentričnog (regionaliziranog) upravnog sustava – pri čemu bi nacionalni identitet stanovništva ostao sačuvan (tržišna centrifuga i nadnacionalni savezi nemaju “omamljujući” učinak na taj identitet) – te očuvanje kulturne baštine (koja će najvjerojatnije biti izuzeta iz liberalnog zakonodavstva, tj. slobodne prodaje). U tom slučaju valja očekivati da se inozemnim investicijama povećava ne samo ekonomski rast nego i zapošljavanje, kvaliteta života stanovništva te standardi zaštite prirode i kulturne baštine. Te bi učinke, u suradnji s većim privatnim ulagačima, trebala uvjetovati, odnosno jamčiti hrvatska država. U tom slučaju cijena gubitka suverenosti bila bi najmanja. Međutim, kako država može osigurati dvostruke performanse, profitne i socijalne, kako privoliti strane ili domaće ulagače na veću obzirnost prema lokalnim potrebama?

Kapitalistička ulaganja više nisu načelno pitanje. Kapitalizam je prestao biti ideološki bauk, možda i stoga što je postao neizbježnom okosnicom razvoja, svršenim činom. U takvoj situaciji preostaje razmotriti pitanje vrste kapitalizma i ulagača potrebnih Hrvatskoj, odnosno koji je cilj ili kakav oblik razvoja poželjan. Dosta se već zna o nužnim poticajima radi privlačenja kapitala, posebno o poreznim popustima sračunanim na poticanje zapošljavanja, ali i problemima od kojih valja istaknuti dva, po našem sudu, najveća. Jedan je da u domaćim bankama postoje golemo financijska sredstva koja se ne usmjeruju u investicije, nego u kredite za privatnu potrošnju (kupnja auta i sl.), što govori o nepovjerenju banaka u “vlastitu” privredu. Drugi je problem špekulantski odnos lokalnih vlasti ili drugih posrednika prema ugovaranju novih investicijskih poslova (famozna “provizija”). Oba problema mogu se zajednički dijagnosticirati: prevladava špekulantski a ne razvojni interes, što privlači špekulantske a ne dugoročno zainteresirane ulagače, provizorni a ne sredini prilagođen menadžment itd.

Na tako krupne probleme, koji proizlaze iz dubljih naslaga loših orijentacija u sustavu moći i privređivanja u Hrvatskoj, stratejskog odgovora iz sfere službene politike još nema. Neslužbeno se priprema nekoliko različitih stratejskih koncepcija – i po područjima i po načinu zamišljanja dugoročnog cilja razvitka: od banalnog “ulaska u EU” preko ekonomističkog poimanja “rasta” do “održivog razvitka” (usp. <http://www.hrvatska21.hr/home.asp>).

Budući da tema strategije razvitka traži mnogo više prostora, ovdje ćemo ukratko ukazati na prednosti koncepta “održivog razvitka”, posebno “kulturno održivog razvitka”. On nalaže selektivne uvjete razvitka, tj. samo određene vrste ulaganja u proizvodnju i usluge, kao i posebna znanja stvorena manjim dijelom u inozemstvu a većim dijelom u Hrvatskoj. U drugim strategijskim konceptima, tipa “ulaska u EU” ili pak forsiranog rasta, potreba za domaćim znanjima mnogo je manja ili je nema. Na primjer, kakvom bi proizvodnjom Hrvatska mogla uposliti veći dio svoga stanovništva u vitalnoj dobi ako se proizvodnja za međunarodno tržište, poput “Plivine”, “Podravkine”, brodogradilišta, turizma i ostalih koji proizvode za izvoz, pokaže nedostatnom za takve potrebe, kao što je slučaj danas, ili ako inozemni kapital bude slobodno ulazio i izlazio iz zemlje i pritom zatvarao tvrtke i otpuštao radnike prema vlastitu nahodjenju? Logičan odgovor, koji se, naravno, još ne može konkretizirati, jest da treba pokrenuti proizvodnju i usluge na temelju domaćeg znanja koje se ne može, barem ne u bitnim komponentama, supstituirati uvozom. Izvore takvog znanja valja tražiti u znanstvenim i kulturnim ustanovama čije je znanje po svojoj definiciji, zbog svoje dostupnosti, javno ili zajedničko dobro. To je sinonim za znanstveno znanje, za razliku od privatnog, korporativnog ili prešutnog znanja (usp. Gibbons et al., 1997.:24–26), koje je po svojoj naravi nepoopcivo, neprenosivo i nedosljedno.

Legitimnost javnog znanja i njegove kristalizacije u znanosti temelji se na sposobnosti rješavanja životnih problema pojedinca i zajednice u njihovoj međuovisnosti. Rješavanje jedino individualnih ili kolektivnih problema, jednih na štetu drugih, privatnih na račun javnih ili obrnuto, vodi u špekulantsko zatvaranje protoka znanja i informacija koje se koristi u interesu privilegiranih i zatvorenih grupa. Takvi ishodi karakteristični su kako za privatizaciju tako i za etatizaciju vlasništva nad intelektualnim i materijalnim dobrima. Što se tiče intelektualnih dobara ili znanja, oni danas s institucijom *copyrighta* sve više postaju domenom privatnog vlasništva. Doduše, valja, parafrazirajući “besplatan ručak” Milтона Friedmana, ustvrditi da nijedna intelektualna usluga nije besplatna, nego se naplaćuje na ovaj ili onaj način. Ali niti cijena niti vrsta naplate, tj. ono što se traži zauzvrat – novac, roba, protuusluga ili samo zahvalnost, povjerenje? – nije bespredmetno pitanje kada je riječ o znanju kao kulturnom kapitalu, koje se prenosi društvom.

Ključna funkcija javnog znanja jest rješavanje problema koje mitski model znanja, privatni ili centralne vlasti,

zbog svoje nedosljednosti i isključivosti, ostavlja nerješivim ili ga čak proglašuje nerješivim. Tako posvemašnju nestašicu radnih mjesta ili poslova, u Hrvatskoj kao i većem dijelu svijeta pod utjecajem globalizirajućeg slobodnog tržišta, liberalna doktrina objašnjava kao za neizvjesno dugo vrijeme neizbježnu posljedicu prijelaza na nove tehnologije, načine organizacije rada i upravljanja te nepredvidivih ritmova ekspanzije i kontrakcije tržišta (kapitala i rada). Drugim riječima, države i društva neprilagođena takvoj dinamici nisu sposobna stvarati uvjete ponude i potražnje kojima bi pokrenula proizvodnju i zapošljavanje, a glavni je razlog u tome što ili nemaju potrebna znanja ili postojeća znanja ne umiju komodificirati (prodavati) da bi ih ugradili u proizvode konkurentne barem na domaćem tržištu.

Upravo na tom mjestu treba prekinuti lanac argumenata o znanju u “novoj ekonomiji”. Posve komodificirano (i privatizirano) znanje ne može se prelići u javno dobro ni multiplicirati blagotvorne učinke s vrha prema dnu društva, što dovodi u pitanje razvojni opstanak većine zemalja koje slijede paradigmu informacijskoga kapitalizma. Ipak, činjenica da se informacijska tehnologija proizvodi u malom broju zemalja nije problematična koliko činjenica da uvoz i primjena novih tehnologija ne može riješiti većinu problema manje razvijenih društava. No iz kruga razvijenih dolazi poruka: ako se ne možete uključiti u spiralu novih znanja i kompetitivnih tržišta, propast ćete.

Održivi razvitak, koji znači uspostavu ravnoteže između gospodarskog rasta, prirodne sredine, konzervacije kulturne baštine te potrebâ za radom i socijalnih potreba stanovništva – podrazumijeva potražnju za znanjima koja nisu ugrađena u postojeću tehnologiju niti su od neposredne koristi za plasman na slobodno tržište. Pokušat ćemo takav spektar znanja razabrati sa stajališta šireg poimanja kulturnog kapitala ili znanja namijenjenog proizvodnji i uslugama koje otvaraju šire i nove mogućnosti rada i zapošljavanja. Pođimo najprije od definicije “kulturno održivog razvitka”. To je razvitak koji *sve manje opterećuje postojeće fondove prirodnih resursa, infrastrukture i naseljenog prostora, a istodobno dodavanjem vrijednosti radu i komunikaciji preko umjetnosti, znanosti i naobrazbe povećava privlačnost među ljudima* (usp. Cvjetičanin, Katunarić, 2001.). Za takvo profiliranje razvojnih resursa, kao i cjelokupne sredine, potrebno je najprije “zaorati” po teorijskoj i empirijskoj literaturi. U teorijskom smislu potrebno je razumjeti da tržište nije samo “ukorijenjeno” u društvene odnose: ono jest društveni odnos. Stoga nije moguće “kalkulaciju” suprotstaviti “povjerenju”, ili “učinkovitost” suprotstaviti “legitimaciji” (Stark, 2000.).

Razdvajanje tih vrijednosti ima pogubne posljedice, kako u razvojnom mišljenju tako i u razvojnoj praksi. Danas se u Hrvatskoj, na primjer, može čuti da otvaranje jednog radnog mjesta košta oko 40.000 njemačkih maraka, iza čega slijedi muk koji podrazumijeva da nezaposlenost ne košta ništa. Tako se, možda i nehotice, korača prema genocidnim idejama. Ako se takva malformacija danas još ne doživljava kao opasnost, daljnje nagomilavanje nezadovoljstva i revolta među nezaposlenima i siromašnima u budućnosti može je pretvoriti u reaktivnu formaciju po uzoru na rasistički darvinizam iz prve polovice 20. stoljeća. Zbog toga izradu protustrategije u smislu održivog razvitka vidimo i kao civilizacijsku nužnost i kao stvar nacionalnog i građanskog ponosa, barem što se Hrvatske tiče.

Za daljnju razradu kulturno održivog razvitka potrebno je redefinirati značenja “kulturnog” i “socijalnog kapitala”, odnosno “sociokulturnog kapitala”. Ti su pojmovi u istraživačkom *mainstreamu* prilagođeni neoklasičnom i neoliberalnom poimanju znanja, ekonomije i društva. Ispada da je “znanje” samo ono koje se primjenjuje u vodećim industrijama, od informatičke do biotehnološke i telekomunikacija, a društvo organizam koji se pod svaku cijenu prilagođuje dinamici jednostranog rasta fizičkog i financijskog kapitala. Odatle iskrsava ključni problem koji je naizgled samo moralan, zapravo razara membrane svih područja života. Premda liberalni sociolog i sklon teoriji racionalnog izbora, James Coleman, taj problem opisuje na način koji više podsjeća na Karla Marxa ili Maxa Webera nego na njega samog: što je veće ulaganje u fizički kapital, to više se iscrpljuje socijalni kapital (društvene veze povjerenja) (Coleman, 1990.). Donedavno je atomizacija društva razumijevana kao funkcionalna i općenito (izuzimajući anomiju na rubovima društva) bezopasna posljedica industrijalizacije i izgradnje modernih ustanova koje zamjenjuju obiteljske, susjedske i druge primarne veze. Sada je zaključeno da se radi o nimalo bezopasnu procesu, koji članove društva stavlja ne samo u međusobno konkurentski i bezličan odnos nego i većinu, kada je riječ o manje razvijenim zemljama, isključuje iz igre, dok se uključena manjina sve manje brine za isključene. Iako Coleman znanstveno primjenjivo znanje ne vidi, poput Marxa, kao znanje koje se pretežno ugrađuje u fizički kapital, od tehnologije do zgrada, teško je poricati činjenicu da se takvo znanje nagomilava neovisno o naraslim društvenim problemima. Osim toga, današnji posao znanstvenika ili eksperta guta toliko vremena i izolira ga od ostatka društva da je društvena desenzibilizacija i kidanje trajnih veza cijena koju plaća da bi opstao na sve zahtjevnijem tržištu znanja i rada.

Za kulturno održivi razvitak nositelje znanja ne bi trebalo “resocijalizirati” na način kineske “kulturne revolucije” i sličnih metoda svojstvenih totalitarnim režimima, niti je nužno smanjivati njihovo radno vrijeme (u kreativnu poslu takve mjere nisu primjenjive), nego aktivnom razvojem politikom, od vlade do nevladinih i međunarodnih organizacija, potaknuti izgradnju vrsta znanja koje će rješavati probleme koje su monističke paradigme liberalizma i socijalizma ostavile neriješenima: uskladiti odnos između kompeticije i solidarnosti, efikasnosti i povjerenja, profitnih i kulturnih interesa, rada i užitka, eksploatacije resursa i očuvanja ambijenta, različitih oblika identiteta i pripadnosti, virtualne i neposredne komunikacije, privatnih i javnih interesa itd. Dakle, znanje se “socijalizira” zbog svoje drukčije predmetnosti, smještanjem u nerazdvojnost ekonomije-društva.⁴

Takve zamisli bitno se ne razlikuju od onih “trećeg puta”. Ali da bi se ostvarile u društvu kao što je hrvatsko, potrebno je generirati novi niz znanja kao i znanstveni senzibilitet koji prijanja uz kontekst raznovrsnosti i neisključivosti politika razvoja, ususret različitim potrebama stanovništva. To ne znači da ne treba i dalje uvoziti znanje u mnogobrojna domaća područja proizvodnje i usluga, uključujući informacijski *know-how*, nego da uz takva znanja, koja predstavljaju globalizacijski imperativ, treba prisloniti mnogo domaćih znanja, teorijskih i praktičnih, radi rješavanja problema u područjima o kojima informacijska paradigma šuti. Pritom treba koristiti čitav spektar znanstvenih područja, od geodetike preko socijalnog menadžmenta do umjetničkog dizajna, i njihove istraživačke spoznaje primjenjivati u također širokom spektru, od prostornog planiranja preko humanizacije rada do oplemenjivanja javne komunikacije i javnih prostora.

U širenju sofisticiranog znanja ususret integriranoj ekonomiji-društvu potrebno je također pokrenuti zalihe zdravorazumskog znanja i iskustva “običnih ljudi”. To je sfera koju sociolozi etnometodološke orijentacije prepoznaju kao temelj izgradnje smisla društvenog djelovanja, kako bi se opće ideje i norme pretočile u bezbrojne varijacije ljudske svakodnevice. Zdrav razum ne snalazi se u vanjskim i dalekim područjima ni u globalnoj perspektivi, u svemu što leži izvan granica svakodnevnog iskustva i lokalnog života, tj. poznate zajednice ljudi. Uopćavanje je najslabija strana zdravog razuma i ujedno najveći izvor predrasuda o drugima i ostalom vanjskom svijetu. No zdrav razum jedini je majstor u svom području. U poznatoj zajednici znanost i sve ideje s općom konstitucijom su diletanti. Tu bi lekciju nove elite trebale naučiti. Nezap-

slen i izigran čovjek nije u zabludi kada prepoznaje tko ga je ostavio na cjedilu, premda ne zna objasniti čitav mehanizam “nove ekonomije” u pozadini svog slučaja.

Znanost je, međutim, pozvana da čovjeku objasni njegov trenutačni položaj i vrati povjerenje u svoju rasudnu moć, kao i praktičnu moć. Usmjeravanjem istraživačkih ideja i primjenjivih rješenja prema problemima sve većeg broja odbačenih ljudi znanost može pokušati obnoviti zalihe društvenog povjerenja i zajedničkog života. U takvoj perspektivi sociokulturni kapital pojavljuje se u drukčijem svjetlu. Naravno, financijere za takve projekte i ulagače u njihovu realizaciju u industriji i uslugama neće biti lako naći, budući da projekti više nalikuju smislu trećeg sektora i karitativnu djelovanju nego profitnom sektoru. Ali tko zna kako će se “nova ekonomija” i nove elite, uključujući Svjetsku banku, ponašati u budućnosti, pod sve većim pritiskom neriješenih razvojnih problema? Možda će omekšati granicu između ekonomije i društva, makar u ime filantropije, a možda je još više učvrstiti u ime očuvanja “vitalnosti gospodarstva”. U prvom slučaju mnoga područja znanosti, kojima sada prijeti odumiranje, naći će svoje mjesto u horizontu održivog razvitka. U drugom bi slučaju ona, skupa s humanizmom, podijelila sudbinu religija, kao dio sve većeg muzeja onostranih vizija smisla života.

BILJEŠKE

¹ Kako komentira Močnik u slučaju Slovenije: sve su utjecajne stranke danas desno orijentirane (Močnik, 2001.).

² To je još sredinom 20. stoljeća zapazio mađarski povjesničar Istvan Bibó. Uspoređujući sastav zapadnoeuropskih i istočnoeuropskih nacionalnih elita u 19. stoljeću, došao je do zaključka da se u zapadnim nacionalnim elitama uz političare, generale i intelektualce (znanstvenike, umjetnike), nalaze i poslovni ljudi koji tim elitama daju “racionalni” i “pragmatični” ton. U istočnim elitama prevladavaju nacionalni sanjari: političari i generali nalikuju pjesnicima ili obrnuto (Bibó, 1990.). Dakako, radilo se o razlikama u razvojnom stupnju, a ne o nacionalnom karakteru. U Hrvatskoj je, također, nedostatak domaćih ekonomskih strategija i pribjegavanje romantičnom ili tvrdom političkom nacionalizmu bio odraz činjenice da su veća poduzeća i banke bili u vlasništvu stranaca (Karaman, 1981.).

³ O ciljevima unutarnjeg razvoja sadržajnije govore smjernice Vlade RH iz 2000. g. Prema tom izvoru, cilj je razvitka Hrvatske “slobodan, siguran i ugodan život svakog građanina”. Iza toga slijedi 12 točaka koje se mogu shvatiti kao metode za postizanje tog cilja. Među njima su nabrojani: ubrzani proces privatizacije i restrukturiranja, povećanje sigurnosti i isplativosti ulaganja, osiguranje potrebne razine zaštite prirode i okoliša te racionalno korištenje prirodnih i prostornih resursa (Vlada RH, 2000.).

Dakako, te se metode ne moraju međusobno isključivati, a dobar primjer su razvijene zemlje. Pitanje je, međutim, empirijsko: što ako

ubrznani proces privatizacije i restrukturiranja ne urodi otvaranjem novih radnih mjesta ili ako ugrozi postojeće standarde ekološke zaštite? Očito nije izlaz u tome da vlada dade ostavku, još manje da se na novim izborima izabere vlada koja će zemlju izolirati od utjecaja kompetitivnih tržišta i inozemnih ulaganja. No, teško je u spomenutom dokumentu naći uporište za razmišljanje u drukčijem smjeru. Tu, između ostalog, stoji da za rješavanje "velikih problema gospodarstva, obrazovanja, kulture i socijalne problematike" valja "potpunije koristiti potencijalnu energiju nacije što će se poticati decentralizacijom državnih funkcija i jačanjem snage lokalnih zajednica".

Teško je razumjeti kako bi se moral stanovništva mogao podignuti decentralizacijom ili pak autonomizacijom regija. Na primjer, "Dalmacija Dalmatincima" – ovako osiromašena jedva da bi ikoga oraspoložila. Takva decentralizacija objektivno više nalikuje na "kardeljizaciju" sistema, kada dolazi do nicanja lokalne administracije radi uhljeb-ljivanja onih koji će izgubiti posao (na primjer, najavljenim masovnim otpuštanjem službenika iz središnje državne administracije). To bi bez sumnje suzbilo razvoj nove elite u Hrvatskoj, slično kao i reformističke elite iz 1980-ih, koja se našla u škarama između centralističke političke elite u Srbiji i novonastajuće nacionalističko-populističke elite u Hrvatskoj.

⁴ Prema riječima Gilberta Rista: načelo platežne sposobnosti onemogućuje da se u račun uključi *vrijeme*: zahtjevi budućih generacija ne mogu se iskazati na tržištu (navedeno prema: Meštrović, 1999., 97).

- Bamyeh, B. A. (1993.), *Transnationalism*. London: Sage.
- Bhalla, A. S. and Lapeyre, F. (1999.), Global Integration and Social Exclusion with Special Reference to Poland and Hungary. *The European Journal of Development Research*. Vol. 11, No. 1, June, 101-124.
- Bibó, I. (1990.), The distress of the East European small states, u: I. Bibó *Democracy, Revolution, Selfdetermination*. New York: Columbia University Press.
- Blair, T. (2000.), *Treći put. Nova politika za novo stoljeće*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Brooks, D. (2000.), *Bobos in Paradise. The New Upper Class and How they Got There*. New York: Simon & Schuster.
- Castells, M. (1998.), *End of Millenium*. Malden, Mass.: Blackwell.
- Coleman, J. (1990.), *Foundations of Social Theory*. Cambridge, Mass.: The Belknap Press.
- Cviić, K. (2001.): "Hrvati su se civilizirali pod Austrijom a i Srbi pod Turcima". *Nacional*, br. 273, 6. veljače 2001., str. 15.
- Cvijetičanin, B., Katunarić, V. (2001.), *Hrvatska u 21. stoljeću - Strategija kulturnog razvitka*. Zagreb: Ministarstvo kulture RH.
- Dogan, M. and Pelassy, D. (1990.), *How to Compare Nations. Strategies in Comparative Politics*. Chatham, N. J.: Chatham House Publishers.
- Gibbons, M. et al. (1997.), *The New Production of Knowledge*. London: Sage.
- Giddens, A. (1999.), *Treći put. Obnova socijaldemokracije*. Zagreb: Politička kultura.
- Held, D. (1990.), *Modeli demokracije*. Zagreb: Školska knjiga.
- Held, D. et al. (1999.), *Global Transformations. Politics, Economics and Culture*. Stanford, Cal.: Stanford University Press.

LITERATURA

- Huntington, S. (1991.), *The Third Way. Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman and London: University of Oklahoma Press.
- Katunarić, V. (1986.), *Dijalektika i sociologija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Katunarić, V. (1994.), *Bogovi, elite, narodi*. Zagreb: Antibarbarus.
- Katunarić, V. (1998.), Sociokulturni kapital budućnosti: neoklasični i drugi pristupi, u: Meštrović, M. i Štulhofer, A. (ur.) (1999.), *Sociokulturni kapital i tranzicija u Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.
- Lasch, C. (1995.), *The Revolt of the Elites and the Betrayal of Democracy*. W. W. Norton and Co.
- Lister, R. (1997.), *Citizenship: Feminist Perspectives*. Basingstoke: Macmillan.
- Lokner, B. (2001.), Hrvatska u 21. stoljeću – Strategija zaštite okoliša. <http://www.hrvatska21.hr/home.asp>
- Mann, M. (1986.), *The Sources of Social Power*. Vol 1. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mann, M. (1996.), Ruling class strategies and citizenship, u: Bulmer, M. and Rees, A. M. (eds.) *Citizenship Today: The Contemporary Relevance of T. H. Marshall*. London: UCL Press.
- Marshall, T. H. (1950.), *Citizenship and Social Class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Meštrović, M. (1999.), Ne-znanje i ekonomska teorija. *Scopus*, God. IV., Sv. 1, Br. 11., 87–104.
- Mihaljek, D. (2000.), Prilog razradi dugoročne strategije privrednog razvoja Hrvatske: Odakle početi, što poduzeti i kako to ostvariti? *Financijska teorija i praksa*, God. XXIV., Br. 4, prosinac, 527–602.
- Močnik, R. (2001.), Postdemokracija? *Zarez*, God. III, Br. 48, 1. Veljače, 9.
- Morokvasic, M., Angenendt S. et Fischer A. (1994.), Les Migrations Est-Ouest dans le Débat Politique et Scientifique en France et en Allemagne. *Innovation*, Vol. 7, No. 2, 117–136.
- Müller, K. (1995.), Vom Kommunismus zum Postmodernität? *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Vol. 47, No.1, 37–64.
- Popper, K. (1957.), *The Poverty of Historicism*. London: RKP.
- Reich, R. (1994.), *The Work of Nations*. New York: Random House.
- Rifkin, J. (1995.), *The End of Work*. New York: G. P. Putnam's Sons.
- Sekulic, D., Sporer Z. (2000.), Political transformation and elite formation in Croatia (rukopis).
- Stark, D. (2000.), For a Sociology of Worth. Keynote address for the Meetings of the European Association of Evolutionary Political Economy, Berlin, November 2–4 (rukopis).
- United Nations (1999.), UNDP Human Development Report. <http://www.undp.org/hdro/>
- Vlada Republike Hrvatske (2000.), <http://www.hidra.hr>
- Vlada Republike Hrvatske (2000.), <http://www.hrvatska21.hr/home.asp>
- Young, G. (2000.), Does the US Own Human Rights? *Lock Haven International Review*. Issue 14, 61–72.
- Zrinščak, S. (2000.), Skile i haribde socijalne sigurnosti. *Revija za socijalnu politiku*, God. 7, br. 3–4, 229–244.

Jašminka
LAŽNJAK

Jadranka
ŠVARC

UPRAVLJAČKE ELITE
U INOVATIVNOM
DRUŠTVU

UPRAVLJANJE TEHNOLOŠKOM PROMJENOM – NOVI TEORIJSKI OKVIR ZA PROUČAVANJE ELITA

Tehnološka promjena i inovacijska društva

Upravljačke elite u Hrvatskoj kao modernom društvu u ovom radu promatramo u svjetlu njihova doprinosa tehnološkom razvoju hrvatskoga gospodarstva. Moderna društva rezultat su pojavljivanja ekonomije znanjâ, koja se manifestira kroz korištenje inovacija kao opredmećenog i komercijaliziranog znanja, za postizanje gospodarskog rasta i razvoja. “Inoviraj ili likvidiraj” sažeto opisuje osnovnu poslovnu filozofiju poduzeća izloženih globalizaciji i međunarodnom tržišnom natjecanju, te se moderna društva danas mogu nazvati i inovativnim društvima.

Ekonomije znanja¹ svoja direktna uporišta pronalaze u novim teorijama rasta proizašlih iz kritike tradicionalne ili neoklasične teorije ekonomskog rasta, započetih kasnih 50-ih i ranih 60-ih godina 20. stoljeća u radovima Solowa s MIT-a (1957.) i Abramovitza sa Sveučilišta Stanford, Kalifornija, SAD (1956.).² Oni su, uz klasične proizvodne faktore – zemlju, rad i kapital, identificirali i tehnologiju, preciznije – tehnološku promjenu kao značajan proizvodni faktor kojemu se pripisuje proizvođenje čak $\frac{3}{4}$ izračunatog ekonomskog rasta.³ Ovi su autori pod tehnološkom promjenom podrazumijevali sve faktore rasta osim zaposlenosti i osnovnih sredstava, dakle sve faktore nematerijalne naravi (*intangible factors*) kao što su poboljšanje postojećih i uvođenje novih sredstava za proizvodnju, promjene u obrazovanju i stručnosti zaposlenih, razvoj i istraživanje, organizacijske promjene i sl. (Trbojević-Gobac S., 1987.). U odnosu na klasične ekonomske teorije koje u proizvodne faktore ubrajaju samo faktore materijalne naravi (*tangible factors*), tj. rad i kapital, nove teorije rasta čine radikalno nov pristup u objašnjavanju ekonomskog rasta otvarajući vrata za nastanak teorija o ekonomiji znanja.

Međutim, neoklasične teorije rasta nisu preciznije definirale koji faktori stoje iza tehnološke promjene te uvje-

tuju njezin nastanak, niti su ih uspjele kvantificirati i izmjeriti na standardni ekonomski način. Stoga ih Abramovitz (Abramovitz, M., 1989., 14–15) naziva mjerom našega neznanja, a Solow ih svrstava u kategoriju “rezidua” ili “ostalnih proizvodnih faktora” (Solow, R. M., 1957.) kojima se ne zna podrijetlo i nastanak. Tehnologija i tehnološka promjena dobiva tako, u nedostatku boljeg rješenja, karakter egzogene varijable, “mane s neba” koja se slijeva na proizvodne faktore i čini ih sve proizvodnijima (Petit, P., 1995.).

Ipak, ove rane teorije rasta ukazale su da je najveća učinkovitost i proizvodnost rezultat kvalitativnih promjena te su na taj način utrle put prepoznavanju tehnologije kao glavnog pokretača stabilnog i dugoročnog rasta u 1990-im godinama. U šezdesetima su, međutim, teorije rasta utjecale na mnoge vlade da kanaliziraju ulaganja u znanstvena istraživanja kao implicitan faktor nastanka novih tehnologija. Znanstvene politike postaju središnjom politikom mnogih nacionalnih razvojnih politika, a vjera u znanost zadržala se sve do 70-ih godina, kada se rađa stajalište da je “R&D”⁴ nužan ali ne i dovoljan uvjet razvoja tehnološke promjene. Težište interesa usmjerenog na postizanje nacionalne konkurentnosti premješta se sa znanosti na tehnološku inovaciju kao opredmećeno i komercijalizirano znanje.

Kao reakcija na egzogeno shvaćanje tehnološke promjene, a djelomično i kao reakcija na rastuće zahtjeve komercijalizacije znanstvenih istraživanja, u uvjetima proračunskih restrikcija, javljaju se 90-ih godina nove ili endogene teorije rasta, koje drže da je osnovna pokretačka snaga tehnološke promjene, dakle i gospodarskoga rasta, znanje ili ideje. Znanje se pojavljuje kao glavna ekonomska kategorija: ili kao tržišna roba po sebi ili opredmećena u inovacijama i ljudskim resursima. Paul Romer (1986. i 1990.), profesor ekonomije na sveučilištu Stanford, Kalifornija, SAD, uspio je teorijski prevladati tzv. stagnantni teorem klasične ekonomije endogenim modelom rasta. Tim su modelom postavljeni temelji nove ekonomije ili ekonomije znanja (*knowledge-based economy*).⁵

Prema Romeru i ostalim ekonomskim teoretičarima novih teorija rasta (Lukas, 1988.; Guellec, 1996.), suvremeni gospodarski sustavi doživljavaju danas velike strukturalne promjene prilagođavajući se zakonitostima djelovanja ekonomija znanja. Za razliku od klasičnih ekonomija, čiji se rast zasniva na kapitalnim ulaganjima i radnoj snazi, rast ekonomija znanjâ zasniva se na ulaganju u nematerijalna dobra (*intangible capital*), ponajprije u razvoj i istraživanje (R&D) te naobrazbu kao pokretače tehnološke pro-

mjene.⁶ Razvoj i istraživanje te naobrazba ili ljudski kapital prerastaju, tako, u sklopu ekonomija znanjâ, od faktora potrošnje u temeljne sirovinске i proizvodne resurse. Inovacijsko društvo koje se ravna prema zakonitostima ekonomija znanjâ predstavlja u tom smislu novu društveno-ekonomsku strukturu koja se temelji na ekonomskom iskorištavanju znanja.

S povijesne perspektive razvitka društava, prema Kondratjevoj periodizaciji dugih valova ekonomskog razvitka i tehnо-ekonomskoj paradigmi Freeman-Pereza (Freeman, Perez, 1988.), inovacijsko društvo nastaje u sklopu petog Kondratjevog vala ekonomskog rasta, u tzv. "informativskom i komunikacijskom Kondratjevu", koji označuje prijelaz iz industrijskog u informativsko društvo. Međutim, za razliku od informativskog društva koje se temelji na eksploataciji informacija, inovacijsko društvo koristi se svim pretpostavkama i mogućnostima što su ih stvorile informativske i komunikativne tehnologije, ali se ono samo temelji na eksploataciji inovacija. *"Sljedeći val ekonomskog rasta doći će iz poslova zasnovanih na znanju. (...) Da bismo se okoristili tim rastom, morat ćemo primijeniti ne samo nove tehnologije već i nov način razmišljanja. Prvo i najistaknutije bit će naša sposobnost da razumijemo pomak u ekonomiji od podataka prema informacijama i znanju"* (Drucker, 1994.).

Bit endogenih teorija rasta jest u tome što nastoje objasniti koji unutarnji društveno-ekonomski faktori (npr. ponašanje poduzeća na mikroekonomskoj razini ili, primjerice, industrijske politike na makroekonomskoj razini) dovode do nastanka tehnološke promjene kao pokretača inovacije. Drugim riječima, nastoji se endogenizirati tehnološku promjenu i na taj način prevladati nedostatke neoklasične teorije rasta u kojima je tehnološka promjena egzogena varijabla u odnosu na društveno-ekonomski sustav. Endogenizacija tehnološke promjene dovela je do shvaćanja da nastanak i ubrzavanje tehnološke promjene (iznad razine do koje bi dovelo samo djelovanje slobodnog tržišta) ovisi o unutarnjim faktorima jednog društveno-ekonomskog sustava, o nama samima, tj. o načinu na koji upravljamo tehnološkom promjenom.

Upravljanje tehnološkom promjenom

Upravljanje tehnološkom promjenom ključni je moment koji određuje razinu gospodarske razvijenosti jedne zemlje, tj. prijelaz iz tehnološki zaostale u tehnološki i gospodarski naprednu zemlju. *Osnovna je razlika između razvijenih i nerazvijenih zemalja u tome što prve znaju upravljati tehnološkom promjenom, a druge to ne znaju* (Bell, Pavitt, 1993.).

Inovacijska društva podrazumijevaju u prvom redu takva društva koja imaju sposobnost upravljanja kompleksnim tehnologijama zasnovanim na organiziranom razvoju i istraživanju u industriji ili javnom sektoru te ljudskom kapitalu. U tom smislu gospodarski i tehnološki razvoj Hrvatske, tj. inovativna razina našega društva, ovisi o našoj sposobnosti upravljanja tehnološkom promjenom.

Kako je pokretač tehnološke promjene odnosno tehnološke inovacije danas znanje, razina inovativnosti jednog društva tim je veća što je veće korištenje "R&D" resursa i akademskog obrazovanja. Na znanju utemeljena društva tako su najviši postojeći oblik inovacijskih društava. Današnja najrazvijenija društva čine zemlje iz tzv. grupacije G7, koje dijele neke zajedničke karakteristike koje se mogu smatrati karakteristikama inovacijskih društava, i to: (1) povećana ulaganja u nematerijalni kapital, (2) globalizacija, (3) deindustrijalizacija, (4) scijentifikacija industrije i dominacija visokih tehnologija, (5) privatizacija "R&D" sektora i dominacija industrije, (6) stvaranje intelektualnoga kapitala, (7) razvoj mreža znanja, (8) razvoj privatnog poduzetništva i malih, na znanju utemeljenih, poduzeća te, konačno, (9) nastanak i razvoj nacionalnih inovacijskih sustava (NIS).

Teorije rasta otkrile su, dakle, tehnološku promjenu kao osnovni pokretač ekonomskog rasta, a znanje kao osnovni pokretač tehnološke promjene i gospodarskog rasta. U tim okolnostima opstojnost i razvoj jedne države podrazumijeva dvije vrste sposobnosti (Bell, Pavitt, 1993.): a) proizvodnu sposobnost, koja obuhvaća kapitalna dobra, znanje i radne sposobnosti za proizvodnju prema "danoj" ili postojećoj tehnologiji, i, b) tehnološku sposobnost, koja podrazumijeva vještine, znanja i institucije koje neku naciju čine sposobnom za stvaranje i upravljanje promjenama u industrijskoj tehnologiji koju koristi.

Upravljanje tehnološkom promjenom ovisi o tehnološkoj, a ne o proizvodnoj sposobnosti, te je evidentno da se zemlje koje žele uspjeti moraju orijentirati na stjecanje tehnološke sposobnosti. Proces učenja, tj. stjecanja tehnološke sposobnosti, jest tehnološka akumulacija. Tehnološka akumulacija predstavlja, zapravo, bilo koji proces učenja koji uvećava tehnološku sposobnost, tj. resurse za stvaranje i upravljanje tehnološkom promjenom, čime nematerijalni resursi - znanje i učenje - dolaze u prvi plan. Sve veća razlika između razvijenih i nerazvijenih jest u tome da nerazvijeni nastoje njegovati samo ono znanje i sposobnosti koje je potrebno za upravljanje postojećom tehnologijom, a razvijeni nastoje postojeće promijeniti. Sve je veća razlika između znanja za tehnološku upotrebu i znanja za tehnološku promjenu.

Kako tehnološka promjena konvencionalno obuhvaća stvaranje novih tehnologija (inoviranje), s jedne strane, te transfer, primjenu, adaptaciju, modifikaciju i stalno unapređivanje tuđe naprednije tehnologije (difuziju tehnologije), s druge strane (Pavitt, 1993.), potrebno je formirati sposobnosti upravljanja tehnološkom promjenom na dvije razine: a) na razini inoviranja, tj. stvaranja novih tehnologija (proizvoda, usluga, procesa); b) na razini difuzije tehnologija, što podrazumijeva transfer, primjenu, imitaciju ili adaptaciju stranih tehnologija za vlastite potrebe kao i njihovo kontinuirano unapređivanje.

Dok se u prvom slučaju radi o inoviranju koje se gotovo redovito zbiva u tehnološki naprednim zemljama, u drugom se slučaju radi o sposobnostima manje razvijenih zemalja, tehnoloških sljedbenika, da prenose odnosno kreativno kopiraju ili imitiraju tehnologije i znanja od razvijenijih i modificiraju ih za vlastite potrebe, te na taj način sustižu (*catch up*) razvijene. Hrvatska je, naravno, u ovoj drugoj kategoriji, što nimalo ne umanjuje njezine šanse za uspjeh na međunarodnim tržištima (npr. poznato je da je Japan svoj razvoj temeljio isključivo na procesima difuzije tehnologija). Ekonomisti drže da troškovi kopiranja ili imitacije neke tehnološke inovacije iznose između visokih 50% (Bell, Pavitt, 1993.) i 75% (Nelson, 1990.) troškova stvaranja inovacije, što uključuje razvoj vlastitog intelektualnog kapitala, infrastrukture i sl. Stoga Hrvatska kao "imitativno" društvo nije lišena odgovornosti za izgradnju vlastitog snažnog sektora istraživanja i razvoja i formiranja takvih upravljačkih elita koje će znati prepoznati tehnološku promjenu (razvoj i istraživanje) kao pokretača razvitka i njome adekvatno upravljati. U tom je slučaju prijelaz iz imitativnog u inovativno društvo tek pitanje vremena i ne čini nepremostivu razliku između razvijenih i manje razvijenih.

Načini upravljanja, tj. proizvođenja tehnološke promjene, ovise o tehnološkoj sposobnosti poduzeća (mikroekonomska razina) odnosno cijele nacije (makroekonomska razina) i mogu varirati od onih jednostavnijih (manje prilagodbe i modifikacije, organizacijske promjene) do kompleksnih, koji se koriste organiziranim "R&D"-om. U odnosu na način na koji poduzeća proizvode tehnološku promjenu, odnosno stječu (ili uče) svoje tehnološke sposobnosti potrebne za njezino proizvođenje, Pavitt (1993.) razlikuje četiri osnovna tipa mreža poduzeća ili sektora (*clusters*): (1) sektori kojima dominiraju opskrbljivači, (2) sektori obujma, (3) sektori specijaliziranih opskrbljivača i (4) sektori intenzivni znanjem.

Bitna razlika među sektorima jest u količini i tijekomima kolanja znanja kojima poduzeće uči i izgrađuje svoje

tehnološke sposobnosti potrebne za proizvodnje tehnološke promjene. Što je tehnološka sposobnost kompleksnije naravi, to se više razlikuje od proizvodne sposobnosti (koja je potrebna za puko održavanje postojeće tehnologije bez namjere i mogućnosti većih promjena), što znači da je intenzivnija znanjem odnosno "R&D"-om i naobrazbom.

Tako se u sektorima kojima dominiraju opskrbljivači, kao što su tekstilna, drvna, izdavačka i slična industrija, tehnološka sposobnost ne razlikuje u velikoj mjeri od same proizvodne sposobnosti, a tehnološka akumulacija svodi se na sposobnost upravljanja proizvodnim procesima, tj. na kontrolu kvalitete, proizvodno planiranje i sl. Tehnološka razina je relativno niska i u njima prevladava slabo plaćena radna snaga. U sektorima obujma, kao što je elektro- ili autoindustrija, ili procesna industrija (cement, prehrambena industrija), tehnološka promjena sastoji se u izgradnji kompleksnih proizvodnih sustava te inoviranju novih strojeva ili proizvoda koji su povezani s velikim ulaganjima. Tehnološka akumulacija uključuje unapređenje proizvoda i procesa, tj. dizajn i proizvodno inženjerstvo, te traži izgradnju adekvatne radne snage.

U poduzećima - specijaliziranim opskrbljivačima - tehnološka promjena sastoji se u specifičnim znanjima u dizajnu ili proizvodnji opreme, softvera i sličnih komponenata. Tehnološke sposobnosti su relativno visoke, specifične, stječu se dugotrajnom akumulacijom i imaju visoku razinu "tacit" ili nematerijaliziranog znanja, a uključuju ponajprije razvoj opreme i komponenata (dizajniranje). Konačno, u znanjem intenzivnim sektorima, kao što su elektronska, kemijska i farmaceutska industrija, tehnološka promjena direktno je povezana s novom tehnološkom paradigmom koja nastaje kao rezultat radikalnih tehnoloških inovacija, odnosno fundamentalnih otkrića kao što su elektromagnetizam, radiovalovi, tranzistori, sintetička kemija, molekularna biologija i sl. Obuhvaća proizvodnju novih proizvoda i procesa u sklopu nove tehnno-ekonomske paradigme. Tehnološke sposobnosti vrlo su visoke, a tehnološka akumulacija proizlazi direktno iz "R&D" djelatnosti organizirane u industrijskim laboratorijima, s osloncem na "R&D" u javnom sektoru.

Implikacije za teorijski okvir proučavanja upravljačkih elita

Pavittova taksonomija poduzeća prema načinima stjecanja tehnološke sposobnosti odnosno postizanja tehnološke promjene čini prekretnicu u izučavanju utjecaja tehnologije na strukturu poduzeća, pa i cijeloga gospodarstva. Njegovi zaključci čine polaznu točku za prevladavanje dosa-

dašnjih izučavanja odnosa tehnologije i organizacijske strukture poduzeća, čije je osnovne postavke formulirala Joan Woodward još 1950-ih godina kada je identificirala obrtnički (manufakturni), mehanizirani i automatizirani način proizvodnje (Bahtijarević-Šiber et al., 1990.).

Bit promjene socioloških izučavanja jest u tome što strukturu, organizaciju, način djelovanja poduzeća, njegov razvitak i rast te ostale srodne komponente ne određuje više postojeća tehnologija već procesi učenja (kojima se stječe tehnološka sposobnost) koje poduzeće primjenjuje da bi promijenila postojeću tehnologiju. Predmet analize pomiče se s postojeće tehnologije i njezina utjecaja na društveno-ekonomski sustav poduzeća na procese učenja u poduzeću i tijekom kolanja znanja. Poduzeća se više ne razlikuju s obzirom na način proizvodnje (manufakturni, mehanizirani, automatizirani) već su socio-tehnološki sustav poduzeća, njegova proizvodnost, struktura kapitala, granice rasta i sl. određene načinom proizvodjenja tehnološke promjene. Prijelazom iz nižeg oblika klastera (u kojem se tehnološka sposobnost proizvodjenja tehnološke promjene ne razlikuje previše od same proizvodne sposobnosti) u viši ili kompleksniji klaster vrši se (re)strukturiranje cijeloga gospodarstva. To je fantastičan proces koji zemljama omogućuje da od nerazvijenih, tehnološki zaostalih, prerastu u tehnološke lidere. Primjerice, Japan je od zaozale feudalne zemlje, od radno intenzivne proizvodnje, u svega 40-ak godina postigao status tehnološkog diva upravo zahvaljujući sustavnoj izgradnji tehnoloških sposobnosti za upravljanje tehnološkom promjenom zasnovanoj na difuziji tehnologija, odnosno na modificiranju, kopiranju, prilagođivanju i stalnom unapređivanju stranih tehnologija. Slični primjeri tehnološke akumulacije i proizvodjenja tehnološke primjene koja se reflektira na razinu cijeloga gospodarstva, tj. države, jesu Finska, Irska, Izrael te danas i Norveška.

Način proizvodjenja tehnološke promjene, odnosno inoviranja u poduzeću, jest radikalno nov pristup u izučavanju poduzeća i cjelokupnoga gospodarstva. Primjerenu kalsifikaciju poduzeća i njihovih klastera s obzirom na način inoviranja, koja je ujedno pogodna za empirijsku analizu poduzeća u Hrvatskoj, čini razlikovanje klastera utemeljenih na: (1) *know-how*, (2) inženjerstvu (u smislu generičkih tehnologija u bilo kojoj, a ne samo u tehničkim granama) i na (3) razvoju i istraživanju (Radošević, 1994., prema Salamon, 1998.). Pokušaj praktične primjene ove taksonomije poduzeća izvršen je u prijedlogu o državnoj potpori razvoja inovativnih poduzeća s nazivom "Javno financiranje unapređenja i pokretanja novih proizvodnji na

temelju novih tehnologija” (Salamon, 1998.). Prijedlog se temelji na različitim visinama ulaganja u vlasničku glavnica poduzeća (*equity*) s obzirom na razinu inovativnosti, odnosno ugradnje razvoja i istraživanja u sklopu poduzeća. Ovaj prijedlog nije do sada ostvaren ponajprije zbog pomanjkanja financijskih sredstava, ali i ostalih organizacijskih i zakonskih prepreka koje prate ovakve inovativne prijedloge.

Treba naglasiti kako su taksonomije sektora prema intenzitetu istraživanja i inovativnosti i u svijetu novijeg datuma, te će trebati još dosta vremena da se razumijevanje gospodarskog razvoja zasnovano na klasičnim sektorima i industrijama zamijeni mrežama i klasterima (Salamon, 1988., 1999.), što Hrvatskoj otvara mogućnost pravodobnog uključivanja u takve procese upravljanja tehnološkim razvojem.

Organizacija koja uči

Činjenica da znanstvena istraživanja čine vrh ledenog brijega kada se radi o stjecanju tehnološke sposobnosti, dok ostatak čini dizajniranje, proizvodno inženjerstvo, marketing i slične djelatnosti koje se odvijaju u poduzeću, nametnula je potrebu za permanentnim cjeloživotnim školovanjem i stalnim usavršavanjem u sklopu radne organizacije. Mnoge zemlje, posebno one s centralističkim planskim ekonomijama kao što je bio Sovjetski Savez, izgubile su trku s tehnološkim razvojem jer nisu prepoznale da se tehnološka akumulacija događa u poduzeću, a ne na znanstvenim institutima. Njihove su tehnološke politike bile naprosto krive jer su i organizacijski i institucijski odvojili “R&D” i dizajniranje od proizvodnje (Shinn, 1998.).

Utoliko procesi učenja poduzeća radi promjene tehnologije određuju socio-tehnološki sustav poduzeća/klastera i postaju osnovni predmet izučavanja suvremenih socioloških teorija organizacije. Radne organizacije, poduzeća, postaju danas glavne institucije neškolskog obrazovanja svih kategorija zaposlenih (Pastuović, 2000.). U tom smislu “samo organizacija koja trajno uči može biti inovativna i na tržištu konkurentna” (Pastuović, 2000.), a posljedica je stvaranje društva koje uči: “*Uspješan prijenos, prihvat i održavanje tehnologija moguće je ostvariti u sredini koja neprekidno uči i spremna je prihvatiti znanje, u kojoj se podupiru znanstvena istraživanja i razvoj, gaji inovacijska kultura*” (Božičević, 2000.).

Evidentno je, također, da nematerijalni resursi – učenje i procesi vezani uz učenje – kao što su razvoj i istraživanje – ne mogu više biti marginalan privjesak resursima za stjecanje proizvodne sposobnosti ili kapitalnim sredstvi-

ma. Njihovo je značenje to veće što tehnološka promjena postaje kompleksnija, a znanjem i naobrazbom intenzivnija. U mnogim zemljama, stoga, ulaganja u nematerijalni kapital – znanje i naobrazbu – postaju veća od materijalnih ulaganja, što se smatra jednim od prvih empirijskih dokaza pojavljivanja ekonomija znanja.⁷

Pojava organizacije i društva koje uči, restrukturiranja gospodarstva na načelima znanjem intenzivnih sektora i sl. dalekosežne su posljedice procesa endogenizacije tehnološke promjene, tj. nastojanja da se shvati i demistificira nastanak novih tehnologija kao i utjecaj tehnologija na ponašanje poduzeća i društva u cjelini.

SOCIJALNA KONSTRUKCIJA TEHNOLOGIJE I UPRAVLJANJE TEHNOLOŠKOM PROMJENOM

Paradigma socijalnoga konstruktivizma

Daljnji razvoj Hrvatske ovisi o njezinoj sposobnosti apsorbiranja globalnih strukturnih promjena, odnosno o prilagodbi svih struktura i organizacija novoj tehnološkoj paradigmi zasnovanoj na tehnološkoj promjeni i inovacijama. Moguće je identificirati dva aspekta prilagodbe Hrvatske: tehnološki i organizacijski. Tehnološki aspekt odnosi se na potrebu Hrvatske da ostvari tehnološku obnovu u smislu fizičkoga kapitala i investicija te stvori proizvode takve inovativne i tehnološke razine koji će joj omogućiti približavanje razvijenima i uključivanje u svjetsku podjelu rada. Drugim riječima prijelaz Hrvatske u inovativno društvo ovisit će o njezinoj sposobnosti upravljanja tehnološkom promjenom, odnosno o njezinoj sposobnosti da uz sadašnje proizvodne sposobnosti (u Pavittovu smislu) razvije tehnološku sposobnost potrebnu za inoviranje (proizvođenje novih) ili transfer stranih tehnologija (*catch up*).

Međutim, “tehnološka promjena je, u svojem razvoju i primjeni, fundamentalno društveni proces koji je oblikovan određenim povijesnim, političkim i kulturnim faktorima. Tehnološka promjena i inovacija ovise o društvenim procesima kao što su oblici organizacije i upravljanja poduzećima, načini poslovne suradnje i ugovaranja, ulaganja u ljudske resurse, kvaliteta javnog komuniciranja i sl.” (OECD, 1992.).

Smjer tehnološke promjene ili, prizemnije, tehnološka politika, ovisi ne samo o točnosti tehnološkog predviđanja (*technology foresight*) nego i o slici koju društvo gradi o sebi, svojim sposobnostima i svojoj budućnosti. Utoliko je tehnološki aspekt prilagodbe Hrvatske definitivno određen

organizacijskim odnosno društvenim aspektom. Društveni aspekt znači, u konačnici, formiranje takvog okruženja koje će stalno poticati stvaranje novih i/ili tehnoloških naprednih proizvoda i proizvodnih programa. Inovativno društvo je u svojoj biti kreativno društvo, koje je organizirano i strukturirano tako da u svakom svojem segmentu potiče inovacije, proizvodnju novog znanja i učenje te njihovu transformaciju u komercijalne proizvode. Ukratko, riječ je o izgradnji nacionalnog inovacijskog sustava kao načina organizacije i povezivanja svih elemenata potrebnih za inoviranje i poticanje tehnološke promjene (više o NIS-u vidi u, primjerice, Lundvall, 1992.).

Socijalni konstruktivizam i njegovi modeli konstruktivne procjene tehnologije, posebno u kombinaciji s metodama tehnološkog predviđanja, uvelike može pridonijeti izgradnji Hrvatske kao inovacijskog društva s učinkovitim nacionalnim inovacijskim sustavom. Teorija modernih inovacijskih društava kao i socijalni konstruktivizam imaju nekoliko zajedničkih teza, od kojih je najvažnija ona o karakteru tehnologije. Razumijevanje, pa i definicije tehnologije u oba pristupa polaze od prihvatanja teze o *endogenom karakteru tehnologije* (Dosi, 1988., Schoot, 1992.). Tretiranje tehnologije kao endogene varijable jedno je od osnovnih polazišta konstruktivističkog pristupa. Tehnologija se ne nalazi negdje izvan društva, ona je duboko ukorijenjena u društvenu matricu (Westrum, 1991.). Cilj jest razumijevanje tehnologije i njezina razvoja kao socijalnoga procesa (Pinch, Bijker, 1987., Bijker, Law, 1992.). Ovaj pristup istraživanja teži uvidu unutar tzv. "crne kutije" tehnologije. U tom kontekstu tehnologija se općenito definira kao pojam koji zahvaća najmanje tri različite razine značenja: 1. odnosi se na artefakte (materijalne i nematerijalne), 2. sustavno i implicitno znanje, 3. procese i aktivnosti. Iz ove definicije slijedi da se tehnologija tretira kao heterogena i kontingentna (Callon, 1987., Bijker, Law, 1992.). Heterogenost odbacuje tezu o čistoj tehnologiji, jer je uvijek u oblikovanje neke tehnologije uključen kompromis s nizom izvantehničkih faktora. Kontingentnost, kao druga karakteristika, proizlazi iz teze da tehnologija ne izvire iz nekog neutralnog izvora inovacija, već je proizvod postojeće strukture socijalnih i tehničkih odnosa. To znači da su tehnologije mogle biti i drukčije jer nisu nastale jedino pod pritiskom neke unutrašnje tehničke logike (MacKenzie, Wajcman, 1985.). Socijalno oblikovane, reproduciraju kompleksne međudnose profesionalnih, tehničkih, ekonomskih i političkih faktora.

Osim što upućuju na kontingentan karakter tehnološke promjene ovisan o mnogim socijalnim, ekonomskim

i političkim faktorima, teorije socijalnog oblikovanja tehnologije ključnim drže *relevantne aktere*. Ako su tehnološka rješenja oblikovana kompleksnim međudjelovanjem različitih aktera, a tehnologija evoluirala sa socijalnim sistemom, onda je legitimno razmišljanje kako se na razvoj tehnologije može utjecati pomoću instrumenata konstruktivne procjene tehnologije. To znači da se pokušava usmjeravati unutrašnji razvoj tehnologije, a ne samo baratati vanjskim efektima nekog tehnološkog rješenja. To karakteristično stajalište o nužnosti analize tehnologije iznutra podrazumijeva dobro poznavanje svake tehnologije o kojoj je riječ. Kako su mnoge studije pokazale, utjecaji nisu samo pasivni efekti tehnologije na okolinu već aktivno prihvaćeni ili odbijeni od različitih aktera (Cereso, Garcia, 1993.).

Akteri su suproizvođači utjecaja na tehnološku promjenu koji djeluju svojim povijesnim iskustvima i vizijama budućnosti. Upravljačke elite prepoznate su kao ključni akteri u procesu upravljanja tehnološkom promjenom. Institucije procjene tehnologije osnovni su element socijalne kontrole tehnologije. Važnost izbora određene konfiguracije unutar tehnoloških i znanstvenih opcija postaje središnjim pitanjem (Tatum, 1995.). Procjena tehnologija ne bi trebala biti samo monitoring mogućih negativnih posljedica određene tehnologije već sastavni dio procesa razvoja socijalno prihvatljive ekonomski isplative tehnologije. Procjena tehnologije postaje "dio oruđa za adaptaciju tehnologije u društvu" (Cronenberg, Sorensen, 1994.) i stoga relevantan instrument za upravljanje tehnološkom promjenom. Ovdje iznosimo jedan mogući model konstruktivne procjene tehnologije koji je nastao kao europska alternativa američkom modelu OTA na temelju novih teorija u sociologiji tehnologije.

Model konstruktivne procjene tehnologije

Konstruktivna procjena trebala bi se događati stalno, kao oblik neprestanog procesa procjene i povratne informacije, naravno uz definirane ciljeve i kriterije koji vode taj proces. Akteri imaju svoje konkretne ciljeve, interese i vrijednosti, ali procjena ne smije biti pristrana niti se identificirati s posebnim ciljevima i interesima bilo kojeg aktera, već u skladu sa specificiranim poželjnim kriterijima razvoja. Model konstruktivne socijalne promjene koji bi se mogao primjenjivati u Hrvatskoj zadržava osnovne karakteristike konstruktivne procjene kakva postoji u svijetu, ali s nekim modifikacijama koje model prilagođuju danom socijalnom kontekstu. Osnovni elementa modela navedeni su kako slijedi.

Identificiranje relevantnih aktera i uključivanje javnosti i tzv. pasivnih korisnika u taj krug. Budući da je jedna od osnovnih značajki ovog modela omogućavanje uključivanja javnosti u diskusije i procese donošenja odluka, on treba stimulirati diskusije i analize koje bi pridonijele socijalnoj debati i artikulaciji političkih stavova. Organizacija javnih diskusija poslužila bi kako bi se u proces formiranja političkog mišljenja uključila gledišta građana.

Konstruktivna procjena uzima u obzir više aktera od onih najvidljivijih. Općenito govorimo o trima vrstama aktera koji snose odgovornost za upravljanje tehnologijom i koje uključuje povratna informacija kao najveći neriješeni problem procjene. To su tehnološki akteri, socijalni i politički. Odgovornost je raspoređena između tih triju skupina aktera, a i narav odgovornosti za njih jest različita. Za naše prilike primjerena je tipologija aktera koju daju Čaldarović i Rogić (1997.). Oni razlikuju pet tipova aktera u ekološkoj javnosti: to su država, eksperti, investitor/graditelj, lokalna zajednica i javnost.

Poznavanje tehnologije iznutra. Drugi aspekt modela odnosi se na operacionalizaciju hipoteze o kontingentnu i heterogenu karakteru tehnologije u procesima socijetalnog učenja baratanja tehnologijom. Ona bi obuhvaćala *background* studije koje bi se bavile kontekstom tehnologije, a poslužile bi za identificiranje mogućnosti za konstruktivnu procjenu tehnologije. Eventualno bi se mogla uvesti preporuka o obveznom financiranju studija procjene tehnologije pri svakom tehnološkom projektu, po uzoru na nizozemski model, gdje je to 1% od programa stimulacija tehnoloških inovacija. Neka iskustva pokazala su kako je izvedivo i primjereno da oni koji izabiru ili razvijaju tehnologiju uđu u diskusiju s ostalim zainteresiranim stranama za vrijeme oblikovanja odnosno odabira. Na taj način procjena nije samo oruđe upravljanja već neka vrsta nove prakse oblikovanja u koju su od početka na interaktivan način uključeni anticipirani utjecaji, korisnici i drugi akteri. Nužnost analize tehnologije iznutra zahtijeva dobro poznavanje svake tehnologije o kojoj je riječ.

Određeni i specificirani poželjni kriteriji razvoja. Postojanje strategije tehnološkog razvoja. Od nekoliko već razvijenih metoda, primjerena našim prilikama bila bi metoda sociotehničkog ucrtavanja (Shot, Rip, 1997.), što znači da bi u svakoj studiji trebali biti "ucrtani" tehnološki razvoj, socijalna pitanja, stajališta i preferencije. Druga metoda naglašuje dijalog i artikulaciju potražnje i prihvatljivosti.

Procjena tehnologije treba biti objektivna. To znači da ne smije biti pristrana i identificirati se s nekim od posebnih ciljeva i interesima aktera. Ona djeluje u skladu s definira-

nim i specificiranim poželjnim kriterijima. Da bi se to postiglo, potrebno je anticipirati što se događa u konkretnom slučaju, a druge dvije metode su učenje i refleksivnost. Učenje se odnosi kako na ono u kojem se poboljšava rad s obzirom na zadane ciljeve tako i na učenje vrijednosti. Refleksivnost znači omogućivanje dobivanja i uzimanja u obzir povratne informacije, što najteže funkcionira u praksi.

Konstruktivna procjena trebala bi razviti generičku strategiju koju svaki akter primjenjuje u skladu sa svojim mogućnostima i ograničenjima. Tri su takve strategije: 1) forsiranje tehnologije, 2) upravljanje strateškom nišom, 3) stimulacija ili omogućavanje preorijentacije. *Forsiranje tehnologije* jest namjerni efekt vladine zakonske regulacije. *Željeni učinci* su uvjetovani (npr. razina zagađivanja u motornim vozilima), a tehnološki akteri trebaju ponuditi tehnologiju koja će te uvjete zadovoljiti. To je dobra opcija za povezivanje tehnologije sa socijalnim ciljevima. *Upravljanje strateškom nišom* znači korištenje vladinih agencija za razvijanje poželjne ili alternativne tehnologije (npr. korištenje solarne energije). Problem ove strategije jest da se takva tehnološka rješenja zaštićuju od djelovanja tržišta i subvencioniraju, što na kraju može završiti ponudom drugorazrednih tehnoloških rješenja. *Preorijentacija* kao strategija usredotočena je na interakcije same, za razliku od prvih dviju strategija koje moduliraju dinamiku tehnologije i društva potražnjom i ponudom, odnosno društvom ili tehnologijom. Ova strategija iskorištava prilike kao što su dijaloške radionice i konsenzus konferencije u razvoju novih proizvoda koji bi bili prihvatljivi (npr. uvođenje ekoloških kriterija u dizajn).

Problemi u funkcioniranju modela za procjenu tehnologije

Osnovna ideja koncepta konstruktivne procjene tehnologije jest u demokratizaciji procesa donošenja odluka o tehnologiji na temelju teorije socijalne konstrukcije tehnologije. Logično je stajalište da se tehnologije mogu socijalnim mehanizmima usmjerivati ako su socijalno oblikovane. Suvremeno demokratsko načelo uvećava postojanje legitimnih tehnoloških pitanja i zahtjeva od znanosti, raznih institucija i javnosti. Međutim, stvarnost tehnološke politike daleko je od postavljenog standarda (Westrum, 1991., La Porte, 1997.). Domenom ponude tehnoloških rješenja na postavljane probleme monopolistički vladaju tehnološki akteri. Možemo govoriti o dominaciji ideologije *“technology fix”*, što znači rješavanje tehnoloških problema jedino tehnologijom.

Sljedeći problem sastoji se u tome da ako i postoje različite opcije koje je ponudila procjena tehnologije, one

moraju biti transparentne i dostupne da bi promijenile stajališta donositelja odluka. Relevantni akteri imaju slabu bazu informiranja, preuski su kriteriji koji se uzimaju u obzir, a javnost je premalo angažirana. Našu situaciju dodatno opterećuje i karakteristika djelovanja države u tranzicijskim uvjetima. Država ne djeluje dovoljno kao socijalni činitelj zbog neelastičnosti institucija i opsesije uspostavom moći nad što širim područjem života (Čaldarović, Rogić, 1997.).

Još jedan relevantan problem proizlazi iz problema razlika u procjenama između eksperata i (laičke) javnosti, koji nije samo naša specifičnost (Čaldarović, 1994.). Procjena tehnologije kao sučelja znanosti i politike dijeli i probleme obiju sfera djelovanja. Uspjeh neke procjene tehnologije ovisi o ugledu koji nositelji procjene imaju. Problem je u tome kako istodobno biti ponuđenim analizama relevantan politici i znanstveno validan.

Konstruktivna procjena tehnologije teško će funkcionirati u uvjetima odvojenosti tehnoloških inovacija u znanstvenim laboratorijima i institutima od institucija političke regulacije tehnologije, koja je zakonski ograničena na kontrolu dokazano hazardnih posljedica tehnologije. Velika većina socijalnih analitičara tehnoloških politika (Westrum, 1991., Lopez Cerezo, 1993., Shot, Rip, 1997., Eijndhoven, 1997.) ističe kako uspjeh institucija procjene tehnologije ovisi o razvoju društva, razvoju prostora za pregovaranje, poštivanju javnosti i razvoju svijesti o potrebi angažiranja svih zainteresiranih strana, kao i o postojanju instrumenata javne kontrole tehnologije.

Upravljačke elite kao relevantni akter inovacijskog društva

Konstruktivistički pristup u proučavanju tehnologije vraća nas društvu i njegovim akterima, mrežama njihovih odnosa i interesa. Međutim, ovaj put to nije konstatacija kako tehnološka moć upravlja ljudskim akcijama i kako smo abdicirali od pozicije kontrole tehnologije, već pokušaj pronalaženja modela koji će vratiti mehanizme kontrole u ljudske ruke kao rezultat svjesne odluke o tome koje je tehnološko rješenje prihvatljivo. Da bismo bili u stanju kontrolirati takve procese, traženje efikasnog modela za zemlju koja ima malo tehnologija u fazi nastajanja i invencije ključ je u otkrivanju relevantnih socijalnih procesa, njihovih nositelja i njihovih vrijednosnih sustava.

Neka istraživanja socijalne konstrukcije tehnologije uvela su koncept tzv. "heterogenih inženjera" (Law, 1989.), koji se odnosio na inovativne inženjere koji su uvodeći inovacije djelovali ne samo nudeći neko tehnoznanstveno rje-

šenje već i radikalnu promjenu društvene strukture i vrijednosti u društvu. Socijalne i tehničke komponente povezane su u "bešavnu mrežu" socijalnih i tehničkih, heterogenih odnosa koje je nemoguće potpuno razdvojiti. Heterogenost označuje karakter mreže u koju je povezano niz heterogenih elemenata kao što su teorije, sredstva, ljudi, političke institucije i tehnološki artefakti. Upravljačka elita trebala bi imati karakteristike heterogenih inženjera koji su svjesni kako je njihovo djelovanje ključno za funkcioniranje takvih "bešavnih mreža" tehničkih i socijalnih odnosa. Istraživanje socijalne strukture, socijalnih procesa, vrijednosti i relevantnih činitelja promjene nužno je da bismo mogli ustanoviti kakav je totalni socio-kulturalno-ekološki sustav kroz koji se prelama tehnološka promjena, proizvedeći socijalnu promjenu koja iz toga slijedi (Lažnjak, 1998.).

Važnost upravljača kao relevantnog aktera jest neprijeporna. Iz istraživanja formiranja poduzetničke elite u Hrvatskoj (Sekulić, Šporer, 2000.) slijedi da se ta klasa formira iz: a) bivših privatnika, b) bivše političko-menadžerske elite i, c) drugih grupacija koje konvertiraju znanje, veze i poznanstva iz prijašnjeg sustava u sadašnju poziciju. Novostvoreni privatni sektor (onaj nastao privatiziranjem starog društvenog sektora) kvantitativno je značajniji od starog privatnog sektora. Utjecaj države na taj sektor ostao je značajniji od vlasnika, što neki autori interpretiraju kao ulazak u fazu menadžerskog kapitalizma. Iako autori istraživanja pokazuju kako se ove dvije vrste elita, menadžersko-direktorska i nova privatno-poduzetnička razlikuju, to ništa ne govori o budućem smjeru razvoja cijelog sustava. Međutim takvi rezultati jedan su od vrijednih izvora podataka za analizu stanja, a uz istraživanje još nekih karakteristika upravljačke elite, kao što su dominantan vrijednosni sustav i sl., može se steći bolji uvid u mogućnosti provođenja određene tehnološke politike.

U mjeri u kojoj upravljačke elite u Hrvatskoj percipiraju da je potrebno izvršiti strukturne prilagodbe našega gospodarstva i društva u cjelini novoj tehno-ekonomskoj paradigmi koju bitno obilježava pojava ekonomijâ znanja, Hrvatska će biti u stanju izvršiti restrukturiranje gospodarstva prema tehnološki kompleksnijim načinima proizvodnje. Kompleksnije tehnologije redovito doprinose višoj kvaliteti življenja (ekološki čistije tehnologije) i pod većom su kontrolom javnoga mnijenja (npr. genetski inženjering) nego klasične tehnologije masovne proizvodnje. Drugim riječima, unutarnji društveno politički, endogeni faktori imaju potencijalno više utjecaja na njihovo oblikovanje, što znači i mogućnost da se viša kvaliteta življenja i napredne tehnologije podržavaju u pozitivnom smislu.

Kako prema suvremenim teorijama inovacija razvitak društva ovisi o interakciji triju ključnih faktora – industrijskom privatnom sektoru (koji tehnologije stvara i primjenjuje), znanstvenoistraživačkom javnom sektoru (koji stvara temeljne “inpute” za nove tehnologije) i državnoj administraciji (koja ove procese koordinira i usmjeruje) (Etzkowitz, 1996.), do endogene promjene tehnologije (u željenu smjeru strukturnog prilagođivanja) može doći samo ako upravljačke elite u sva tri sektora međusobno surađuju i budu na istim pozicijama.

Hrvatska je tipičan primjer tranzicijske zemlje u kojoj je u razdoblju tranzicije došlo do posvemašnjeg odvajanja ovih sustava i njihova adekvatnog slabljenja. Hrvatska je u tipičnoj poziciji istočnoeuropskih zemalja koje su, prema nekim autorima (Družić, 1998.), iscrpile u 1980-ima razlog svoga postojanja jer su se “pokazale potpuno nesposobnima za apsorpiranje globalnih strukturnih promjena, pa se stagnacija prometnula u kolaps, i napokon u propast”. Jedini je izlaz izgradnja upravljačkih elita u svim trima ključnim sektorima na jedinstvenim premisama.

Teorija socijalne konstrukcije tehnologije pokazuje nam kako je određeno tehnološko rješenje rezultat uspješnog nametanja jedne koncepcije jedne grupe aktera. Ako su dominantne vrijednosti takve da na globalnoj društvenoj razini (socijetalnom nivou) pružaju potporu starim tehnološkim paradigmama, strategija tehnološke promjene treba se prilagoditi takvoj socijalnoj situaciji stvarajući strukture koje omogućuju stvarnu dominaciju vrijednosti koje smo deklarativno već usvojili.

BILJEŠKE

¹ “Ekonomija informacija temeljena na znanju” (“knowledge-based information economy”) jest termin koji je skovao švedski teoretičar Gunnar Eliasson kako bi pokazao da korištenje resursa u naprednim industrijskim ekonomijama ovisi o različitim oblicima informacija i komunikacija i da je većina znanja koja se koristi u proizvodnji nematerijalnog (tacit) i nekomunikativnog oblika (Eliasson, G. 1997.).

² MIT – Massachusetts Institute of Technology.

³ Tehnološka promjena dovodi, zapravo, do “tehničkog progresa” koji se manifestira kroz povećanje proizvodnosti i smanjivanje troška po jedinici proizvodnje za dane ulazne veličine. Više o tehnološkom progresu vidi npr. u Vujković, T., 1972.

⁴ R&D – Research and Development (istraživanje i razvoj).

⁵ Prema definiciji, nove ekonomije karakterizira: /1/ intenzivno ugrađivanje novih tehnologija te, posljedično, novih proizvoda i usluga na globalnim tržištima, /2/ brz i visok povrat od ulaganja na globalnim tržištima od prodaje proizvoda i usluga baziranih na tehnološkim inovacijama, informacijskim tehnologijama, globalnom marketingu, fleksibilnoj organizaciji i poslovanju te menadžmentu projekata, /3/ strateško restrukturiranje tradicionalnih industrijskih sektora, koje se

reflektira proizvodnom vođenim novim marketinškim strategijama, u vođenju poslovnih i upravljačkih funkcija te, posljedično, u fleksibilnosti poslovnih sustava i njihovoj sposobnosti prilagodbe promjenjivu poslovnom okruženju, /4/ promjene u financijskom tržištu i tržištu kapitala kroz globalizaciju i univerzalizaciju financijskih usluga, uvođenja netradicionalnih oblika financijskih usluga u financijska tržišta te povezivanje davatelja i korisnika financijskih usluga (Končina, 2001.).

⁶ Preciznije, u osnovne pokretače rasta uključuju se: fizički kapital, međunarodna tehnološka prelijevanja, eksternalije, učenje kroz rad, razvoj ljudskoga kapitala, ulaganja u R&D. Ovi faktori obično se podvode pod zajednički termin: "na znanju utemeljeni" izvori rasta (Harris, 1996.,119).

⁷ "Prema nekim analizama, krajem 1980-ih godina, industrijske investicije u nematerijalni kapital nadvisile su investiranje u fizički kapital u Njemačkoj, Švedskoj i Velikoj Britaniji" (Miller, 1996.).

- Abramovitz, M. (1989.), *Thinking about Growth*, Cambridge University Press, New York, pp. 14-15.
- Bell, M. i Pavitt, K. (1993.), Technological Accumulation and Industrial Growth: Contrasts between Developed and Developing Countries, *Industrial and Corporate Change*, Vol. 2, No. 2.
- Bijker, W. E., Hughes, Th., Pinch, T., (1989.), *The Social Construction of Technological Systems*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Bijker, W. E. (1993.), Do Not Despair: There is Life After Constructivism, *Science, Technology, and Human Values*, Vol 18, No 1:113-138.
- Bimer, B., Guston, D. H. (1997.), The End of OTA and The Future of Technology Assessment, *Technological Forecasting and Social Change*, 54:125-130.
- Božičević, J. (2000.), *Hrvatska razvojna politika za gospodarstvo znanja*, Predgovor, Akademija tehničkih znanosti Hrvatske, Zagreb.
- Cifrić, I. (1994.), *Napredak i opstanak. Moderno mišljenje u postmodernom kontekstu*, Hrvatsko sociološko društvo, Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb.
- Čaldarović, O., Rogić, I. (1992.), Model djelovanja javnog poduzeća za pohranjivanje opasnog otpada, *Društvena istraživanja*, Vol. 1. No 1: 315-333.
- Čaldarović, O. (1995.), *Socijalna teorija i hazardni život. Rizici i suvremeno društvo*, Hrvatsko sociološko društvo, Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb.
- Čaldarović, O., Rogić, I., Subašić, D. (1997.), *Kako živjeti s tehničkim rizikom*, Apo- Agencija za posebni otpad, Zagreb.
- Drucker, P. F. (1994.), The Theory of Business, *Harvard Business Review*, September - October, 1994, 95-104.
- Družić, I. (1998.), Oskudnost ljudskog kapitala, *Ekonomski pregled*, 49 (4-5), 304-322.
- Eijndhoven, J. van (1997.), Technology Assessment: Product or Process?, *Technological Forecasting and Social Change*, 54:269-286.
- Eliasson, G. (1997.), Competence Blocs and Industrial Policy in the Knowledge-Based Economy, *OECD Science, Technology Industry Review*, No. 22, 1997, 210-238.

LITERATURA

- Etzkowitz, H. (1996.), From Knowledge Flows to the Triple Helix: The Transformation of Academic- Industry Relations in the USA, *Industry and Higher Education*, December, 1996, 337-342.
- Freeman, C. and Perez, K. (1988.), Structural Crisis of Adjustment, Business Cycles and Investment Behaviour, in *Technical Change and Economic Theory*, edited by Dosi, G. at al., Pinter Publisher Limited, London, pp. 38-66.
- Guellec, D. (1996.), Knowledge, Skills and Growth: Some Economics Issues, *STI Review*, No. 18, OECD, Paris, pp. 1-18.
- Hamlin, Ch. (1992.), Reflexivity in Technology Studies: Toward a Technology of Technology (and Science)?, *Social Studies of Science*, Vol. 22:511-544.
- Harris, R. (1996.), Evidence and Debate on Economic Integration and Economic Growth, u: *The Implications of Knowledge-Based Growth for Micro-Economic Policies*, ed. Peter Howitt, The University of Calgary Press, pp. 119-1162.
- Končina, M. (2001.), The New Economy and its Role in the Process of Restructuring, Development and Entrepreneurial Growth, *GEA College 2nd International Conference Proceedings on: Dynamic Entrepreneurship for the New Economy* (ed. J. Vadnja), 16 February 2001, Portorož, Slovenia, pp. 30-48.
- La Porte, T. M. (1997.), New Opportunities for Technology Assessment, *Technological Forecasting and Social Change*, 54:199-214.
- Lažnjak, J. (1998.), Je li Hrvatska osuđena na tehnološki determinizam? Neki problemi društvene procjene tehnologije., u: D. Polšek (ur.), *Vidljiva i nevidljiva akademija*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb.
- Lucas, R. E. (1988.), On the Mechanics of Economic Development, *Journal of Monetary Economics*, 22, 33-42.
- Lundvall, B. A. (1992.), *National System of Innovations. Towards Theory of Innovation and Interactive Learning*, Pinter Publishers, London.
- Miller, R. (1996.), Towards the Knowledge Economy: New Institutions for Human Capital Accounting, in: *OECD Documents: Employment and Growth in the Knowledge-Based Economy*, Paris, pp. 69-80.
- OECD (1992.), *Technology and Economy*, Paris.
- Pastuović, N. (2000.), Odgoj i obrazovanje, projektni zadatak u sklopu *Strategije razvitka Republike Hrvatske - "Hrvatska u 21. stoljeću"* IDIS, Zagreb.
- Petit, P. (1995.), Employment and Technical change, u: *Handbook of the Economics of Innovation and Technical Change*, ed. by Paul Stoneman, Blackwell, pp. 367-407.
- Radošević, S. (1994.), Strategic Technology Policy for Eastern Europe, *Economic Systems*, Vol. 18., No. 2.
- Romer, M. P. (1986.), Increasing Returns and Long-Run Growth, *Journal of Political Economy*, Vol. 94, No. 5, pp. 1002-37.
- Romer, M. P. (1990.), Endogenous Technical Change, *Journal of Political Economy*, Vol. 98, No. 5, pp. S71-S102.
- Salamon, D. (1999.), Gospodarska politika, bankarski sustav i poduzetništvo, u: *Zbornik radova*, Neum, Hrvatska zajednica Bosna i Hercegovina, Centar za transfer tehnologija, str. 141-182.
- Salamon, D. (1998.), *Javno financiranje unapređenja i pokretanja novih proizvodnji na temelju novih tehnologija*, Poslovno-inovacijski centar Hrvatske - BICRO, Zagreb.

- Shinn, T. (1998.), The Impact of Research and Education on Industry: A Comparative analysis of the Relationship of Education and Research Systems to Industrial Progress in Six Countries, *Industry & Higher Education*, October 1998.
- Schot, J. (1992.), Constructive Technology Assessment and Technology Dynamics: The Case of Clean Technologies, *Science, Technology, and Human Values*, Vol 17, No 1:36-56.
- Schot, J., Rip, A. (1997.), The Past and Future of Constructive Technology Assessment, *Technological Forecasting and Social Change*, 54: 251-268.
- Sekulić, D., Šporer, Ž. (2000.), Formiranje poduzetničke elite u Hrvatskoj, *Revija za sociologiju*, Vol 31, No 1-2:1-20.
- Shrader-Frechette, K. S. (1985.), Technology Assessment, Expert Disagreement, and Democratic Procedures, *Research in Philosophy & Technology*, Vol 8:103-129.
- Smits, R. (1990.), State of the Art of Technology Assessment in Europe, *A Report to the 2nd European Congress of Technology Assessment*, Mainland (14.-16. November 1990).
- Solow, M. R. (1957.), Technical Change and the Aggregate Production Function, *Review of Economics and Statistics*, 39:312-320.
- Tatum, J. S. (1995.), Science, Technology, and Government: Re-examing the Relationship, *Technology in Society*, 17(1):85-102.
- Tatum, J. S. (1996.), Technology and Liberty: Enriching the Conversation, *Technology in Society*, 18(1):41-59.
- Trbojević-Gobac, S. (1987.), *Tehnologija proizvodnih procesa*, Informator, Zagreb.
- Vig, N. J. (1992.), Parliamentary Technology Assessment in Europe: Comparative Evolution, *Impact Assessment Bulletin*, 10(4):3-24.
- Vujković, T. (1972.), *Kvantitativna analiza tehničkog progressa*, Informator, Zagreb.
- Westrum, R. M. (1991.), *Technologies & Society. The Shaping of People and Things*, Wadsworth, Belmont, California.
- Županov, J. (1995.), *Poslije potopa*, Globus, Zagreb.

Vedrana
SPAJIĆ-VRKAŠ

POKUŠAJ
REDEFINIRANJA
NAOBRAZBE ELITA I
MODERNIZACIJE
ŠKOLOVANJA U
KONTEKSTU
EUROPSKIH
INTEGRACIJA

Pojmove “elite” i “modernizacije” možemo definirati na brojne načine, kao što i narav njihova odnosa možemo doživjeti iz različitih teorijskih i praktičkih (pragmatičkih) perspektiva. *U ovome ćemo radu, promatrajući pojmove “elite” i “modernizacija” kao dio “kolonijalnog mentaliteta” bitno povezanog s mehanizmima reprodukcije društvene nejednakosti, pokušati nešto više reći o naobrazbi elita i modernizaciji školovanja u kontekstu nadolazećih europskih integracija.* Prvo ćemo dati pregled teorija kojima se pokušava objasniti kako je modernizacija preokrenula prosvjetiteljske vizije i obrazovanje podredila interesima dominantnih društvenih grupa. U tom kontekstu razmatraju se najnovije promjene u europskom prostoru i pokušava naznačiti kako one redefini- raju ulogu obrazovanja u razvoju pojedinca i društva.

U konačnici htjeli bismo posebno istaknuti tezu da položaj osiromašenih tranzicijskih zemalja, pa i Hrvatske, u izgradnji zajedničke Europe bitno ovisi o što bržem i učinkovitijem osiguranju održivih uvjeta za razvoj i primjereno korištenje svih njihovih ljudskih potencijala, tj. o promicanju ideje elitne naobrazbe za sve.

DVOJNOST MODERNIZACIJE

Shvaćena kao opća oznaka za intenzivan znanstveno-tehnološki, industrijski i urbani razvoj, koji, oslonjen na racionalnost “očišćenu” od intuicije, afekata i primordijalnih sentimenata, treba čovjeka izvesti iz stanja neimaštine i “primitivizma” u stanje trajnog blagostanja i sreće, modernizacija se nametnula kao jedini pouzdan referentni okvir za tumačenje promjena u idejama, metodama i tehnikama osiguranja ljudskog života, dosljedno obezvređujući i suzbijajući svaki alternativni pristup. Iako su i stari Babilonci, Egipćani, Kinezi i Grci nedvojbeno bili modernizirani, iako je i “mračni” srednji vijek prolazio dinamične procese osuvremenjivanja kojima su pripremani renesansni zaokreti, iako su i velike afričke i srednjoame-

ričke kulture prije susreta s Europom sigurno u jednom drugom civilizacijskom kontekstu bile moderne po svojim idejama, vrijednostima i praksama, ono što danas općenito prepoznajemo pod pojmom modernoga i modernizacije reducirano je na proces složenih gospodarskih, društvenih, političkih i kulturnih promjena koje započinju u postre-sansnoj Europi i postupno se šire na ostali svijet.

Ta, prema Habermasu, “racionalna organizacija svakodnevnog života”, bitno utemeljena na ideji slobode, kreacije i inovacije, od samog je početka opažana ne kao puka razlika ili promjena, nego kao motor ljudskog razvoja i napretka, što je zapadnoj Europi osiguralo središnje mjesto u izboru strategija, argumentaciji i kontroli smjerova globalnih promjena. Biti moderan značilo je prije svega biti europski, a biti europski bilo je isto što i biti razvijen i progresivan, dakle superioran svima drugima. U skladu s tim koriste se dva pojmovna oblika: “modernitet” (*modernity*), u smislu posebnog načina života karakterističnog za zapadnoeuropska društva, i modernizacija (*modernization*), u smislu procesa promjena koji vode takvom životu, što se danas najčešće dovodi u vezu sa smjerom razvoja zemalja “drugog” i “trećeg” svijeta, koje su s vremenom od “primitivnih” i “zaostalih” preko “nerazvijenih” postale “zemlje u razvoju”.

Ideja o superiornosti zapadnoeuropskog modela razvoja izrasla je na četiri čvrsta temelja.

a) *Na evolucionističkom učenju o jednolinearnom razvoju ljudskog roda koji završava civilizacijom zapadnoeuropskog tipa*, zbog čega se od “nižih” kultura očekivalo da prihvate moderne stečevine Zapada, a od zapadnih “viših” kultura da “pomognu” razvoj “nerazvijenih”, priskrbljujući “višima” prijeko potrebna racionalna načela za opravdanje ekspanzije, kolonijalizma/imperijalizma, eksploatacije, rasizma i rasne diskriminacije; b) *Na socijal-darvinizmu, koji evolucionističku tezu o prirodnoj selekciji jačega primjenjuje na objašnjenje društvenih odnosa*, držeći da samo tehnološki i znanstveni razvoj, industrijalizacija i racionalno političko djelovanje mogu čovjeka osloboditi ovisnosti o tradiciji i tiraniji; c) *Na nedodirljivosti pozitivizma i scijentizma u objašnjenju prirodnog i društvenog svijeta*, što se ogleda u neutpitoj i općoj vjeri u “velike” teorijske naracije i istinu znanstvene provenijencije, osobito onu koja je rezultat rigidnog metodološkog postupka i matematičkih operacija nad “golom činjenicom”, za koju se olako vjeruje da je oslobođena vrijednosnog odnosa, uključujući stajališta i očekivanja istraživača te socio-kulturni kontekst u kojemu se proizvode, diseminiraju, primjenjuju i vrednuju nove spoznaje; d) *Na poistovjećivanju modernizacije s ekonomskim*

rastom koji je omogućen razvojem određenih tehnologija zapadnoeuropske provenijencije.

Modernizacija je bez sumnje stubokom promijenila obrasce ljudskog života. Znanstveni i tehnološki razvoj potaknuo je industrijsku proizvodnju, dinamizirao tržište rada, zadobio materijalnu sigurnost, omogućio ublaživanje, a u nekim dijelovima i iskorjenjivanje gladi i bolesti te produljio ljudski život, proširio granice vremena i prostora, potaknuo razvoj gradova i doveo do naglog razvoja informacijsko-komunikacijskih sustava koji su iz temelja promijenili naše doba. Istodobno je bitno utjecao na porast individualnosti, omogućio masovno prosvječivanje te doveo do krupnih političkih promjena, uključujući osnivanje nacionalnih država, jačanje liberalnih demokracija te priznanje i zaštitu ljudskih prava i građanskih sloboda. Stoga nije čudno da je jedna od središnjih postavki moderniteta oduvijek bila da on nije samo različit nego i superioran svemu što mu prethodi.

S druge strane, modernizacija je potaknula nesmiljeno trošenje neobnovljivih resursa i poremetila prirodnu ravnotežu planeta. Industrijska proizvodnja razmrvila je i obesmisllila cjelinu radnog procesa, što će se postupno prenijeti i u područje međuljudskih odnosa. Nagli rast gradova i masovne migracije ruralnog stanovništva uzrokovali su raspad malih lokalnih zajednica, označili početak nastajanja "masovnog društva" i doveli do prenapučenosti. Mobilnost, iskorjenjivanje, izoliranost i samoća pojedinca postale su sastavnice novog načina života u kojemu "svaka sigurnost postaje nesigurna", pa će takvo stanje P. L. Berger i suradnici (1973., 184) nazvati "modernim beskućništvom". Jačanje država ispreplelo je život građana u mrežu birokratskih institucija, procesa i uprave, dovelo do proliferacije političkih stranaka koje počinju monopolizirati život građana te uzrokovalo sveopću rezignaciju, nepovjerenje i nezainteresiranost za politička zbivanja. Kompetitivni model razvoja udružen s progresivističkom retorikom o neograničenim mogućnostima u situaciji stvarnih prirodnih i strukturalnih ograničenja stimulirao je konformizam, šutnju većine i potaknuo nerealna očekivanja mnogih, što je Durkheim prepoznao kao "bolest neograničenih aspiracija". U međunarodnim okvirima takav je model doveo do napetosti među državama, poslužio za opravdanje kolonijalizma i neokolonijalizma, uveo blokovske podjele, potaknuo utrku u naoružanju te proširio područja nejednakosti, ovisnosti i siromaštva u svijetu.

Promašaje modernističke paradigme zadnjih nekoliko desetljeća katalogizira velik broj istraživača i analitičara, neki uglavnom s namjerom da upozore na potrebe korek-

cije u samom procesu i njegovoj ideologiji, a drugi s namjerom da se uvedu druge i drugačije vizije ljudskog razvoja. Među najglasnijima su postmoderni kritičari koji modernizam ocjenjuju u terminima represije, hegemonije i totalitarne dominacije s epistemološkim, seksualnim, političkim i kulturnim dimenzijama (Kellner, 1988., 31) te ističu da je on doveo do “erozije povjerenja u vodeće konceptualizacije onoga što čini znanje i istinu” (McLaren, 1988., 53). S. Aronowitz i H. A. Giroux (1991., 114) će na istom tragu tvrditi da je postmodernizam uzdrmao niz ključnih pretpostavki modernističkog diskursa, osobito oslanjanje na metafizički pojam subjekta, uzimanje znanosti, tehnologije i racionalnosti kao polazišta za izjednačivanje promjene s napretkom, etnocentričko svođenje povijesti na uspjehe europske civilizacije i nametanje stajališta da industrijalizirane zapadne države predstavljaju “legitimni centar” uspostavljanja kontrole i definiranja hijerarhijskih odnosa u svijetu.

Njihova kritika obrušit će se na limitiranost, uskrinjenost i kanonizaciju “visoke” kulture, ali i na elitizam konzervativnog modela naobrazbe kojim se, preko dominacije “velikih” knjiga, složenih sposobnosti pisanja i artefakata “visoke” kulture te isključivanja svakog drugačijeg modela mišljenja, osigurava *status quo* društvene nejednakosti i nepravde. Stoga će radikalni predstavnici postmodernizma zagovarati zaokret prema jednom potpuno novom društvu, dok će umjereniji govoriti o promjenama modernističke paradigme s osloncem na “postmodernu znanje” ili “postmodernu situaciju”, uključujući rušenje ograda između “visoke” i “niske” (masovne, popularne) kulture, dekonstrukciju znanja, proširivanje pojmova čitanja, pisanja i teksta do razine tzv. postmodernog populizma, naglašavanje vrijednosti pojedinačnog, neracionalnog i tjelesnog te slavljenje kulturne fragmentiranosti i pluralnosti. Protivnici postmodernizma, osobito oni koji ostaju u okvirima modernističkog mišljenja, osporit će njihova nastojanja tvrdeći da ona dovode do dramatičnog opadanja racionalne argumentacije, analitičkog mišljenja, pismenosti i kritičkog javnog diskursa.

MODERNIZACIJA I NAOBRAZBA

Iako je prosvjetiteljska dimenzija od početka utkana u ideju modernizacije, poticanje promjena u naobrazbi uvijek je zaostajalo za promjenama u drugim područjima o kojima je ovisio uspjeh modernističkog projekta. Ekspanzija i diferencijacija naobrazbe krajem prošlog i početkom ovog stoljeća nisu bili posljedica vjere u oslobađajuću ulogu školskog

znanja, nego jednostranih potreba industrijsko-tehnološkog razvoja kojim se mijenja struktura radnog procesa, znatno proširuje tržište radne snage i uvode nova znanja i vještine. Postojanje dvojnog modela stjecanja znanja i vještina, jednoga koji opslužuje elite i drugoga koji zadovoljava nastavne potrebe nepriviligiranih masa, nije zabrinjavao ideologe modernističkog progresivizma. Oslonjen na socijal-darvinizam, koji legitimira “prirodno” pravo jačega, ali i na funkcionalizam, koji, naglašavajući važnost ravnoteže i integracije, društvenu nejednakost vidi kao važan dio postojećeg poretka, modernistički progresivizam nije bio u stanju drugačije sagledati školu nego kao instrument prijenosa onih znanja, vrijednosti i uzora ponašanja kojima se mora osigurati reprodukcija postojećih društvenih uloga i statusa shvaćenih kao danosti. Uostalom, na naobrazbu se još ne gleda kao na bitan čimbenik društvenog razvoja i blagostanja. Društveni statusi za većinu građana još su se pripisivali naslijeđem, a nisu postizani na temelju stvarnih sposobnosti pojedinca, pa su se i zagovornici egalitarne ideologije u tradiciji demokratskog diskursa, za razliku od marksista, mogli uspješno kretati u kontekstu postojećih hijerarhijskih društvenih odnosa, vjerujući da osiguranje masovnog osnovnog školovanja predstavlja značajan napredak modernizma.

Promjene u naobrazbi do kojih dolazi nakon Drugog svjetskog rata potaknute su dvjema skupinama čimbenika. Jedna je u svezi s nadmetanjem u proizvodnji, a druga u svezi s jačanjem demokratske stabilnosti zapadnih društava. Nadmetanje u proizvodnji s jedne je strane uzrokovano pogoršanjem odnosa između SAD-a i SSSR-a, što kulminira hladnim ratom koji u obje zemlje dovodi do snažnog znanstveno-tehnološkog razvoja u službi utrke u naoružanju i osvajanja svemira, a s druge strane internacionalizacijom gospodarstva i konkurencijom na svjetskom tržištu. Jačanje stabilnosti zapadnih demokracija, pak, potaknuto je borbom za građanska prava, odnosno zahtjevom obespravljenih grupa da država poštuje načela na kojima je uređena, osobito načelo zaštite prava i sloboda te jednakosti svih građana.

U oba slučaja rješenje se traži u modernizaciji naobrazbe, kako u smislu produljenja obveznog školovanja i poboljšanja kvalitete naobrazbe, tako i u smislu demokratizacije nastavnog sustava. Ističe se da centralizacija i hegemonija u proizvodnji i distribuciji znanja i vještina predstavljaju kočnicu društvenom razvoju bitno ovisnom o industrijskom rastu te da bi stoga naobrazbu trebalo bolje prilagoditi novim potrebama.

Pitanje učinkovitosti naobrazbe u SAD-u se, primjerice, dobro nadovezalo na već donekle institucionaliziranu

brigu o resursima u posebnim talentima, ali i na kritiku socijalista o klasnoj, odnosno etničkoj i spolnoj nejednakosti u obrazovanju. Krajem četrdesetih godina s tom je svrhom u SAD-u osnovana nacionalna Komisija za ljudske resurse i dodatnu naobrazbu, a društvenim je znanostima, osobito sociolozima i antropolozima naobrazbe povjereno da odgovore na pitanje uloge i moći naobrazbe u razvoju ljudskih resursa, čime je samo naizgled došlo do spoja između progresivističkih i egalitarnih ideologija.

No kako su sljedeće godine pokazale da unatoč konstitutivnim pretpostavkama neke kategorije građana, osobito pripadnici nižih klasa, nekih rasnih i etničkih grupa, ali i žene, i dalje ne uživaju jednake šanse, sve veći broj istraživača nastoji odgovoriti na pitanje kako društvo koje proklamira jednakost svih svojih građana reproducira nejednakost, ili “kako djeca iz radničkih obitelji završavaju u radničkim zanimanjima, a djeca iz elitnih obitelji u elitnim zanimanjima” te koju ulogu u tome ima škola.

Proces traženja odgovora na taj fundamentalni uvjet razvoja demokracije traje do danas. Rješenja koja se od pedesetih godina 20. stoljeća nude najčešće ovise o izboru određene “velike teorije” koja istraživaču postavlja “okvire za gledanje”, zbog čega proces razotkrivanja donekle podsjeća na “ljuštenje glavice luka” između makro- i mikropriступа (Mehan, 1992.), pozitivističkog nasuprot humanističkom, modernističkog nasuprot postmodernističkom, kvantitativnog nasuprot kvalitativnom. Oslanjajući se na funkcionalizam, makroanalitičari ispituju snage koje djeluju na društvenoj razini, uključujući ograničenja u sustavu proizvodnje, dok se mikroanalitičari oslanjaju na humanističku paradigmu, pa veću pozornost poklanjaju na istraživanju akcije pojedinca ili grupa. Početkom devedesetih godina javlja se potreba za cjelovitijim pristupima koji se oslanjaju na pojmove kulturne medijacije, društvenog aktera i konstitutivne akcije.¹

Teorije društvenog ekvilibrija

Pod utjecajem *struktural-funkcionalizma* T. Parsonsa, koji prevladava u većini zapadnih zemalja nakon Drugog svjetskog rata, naobrazba se istražuje u kontekstu nesmetanog funkcioniranja tehnološki razvijenog društva kao cjeline. Naglašavanje poretka, integracije i konsenzusa, odnosno ekvilibrija kao preduvjeta društvene ravnoteže sprečava funkcionaliste da društvenu nejednakost povežu s postojanjem strukturnih prepreka napredovanju, zbog čega škole ostaju oslobođene svake odgovornosti u kreiranju “društvenih anomalija”, a sva krivica se prebacuje na pojedin-

ca, bilo da se ističu njegovi urođeni nedostaci, siromaštvo, lijenost, nemotiviranost bilo neke druge slabosti u načinu života njegove obitelji i lokalne zajednice, čime je znanost potvrdila već postojeću društvenu praksu okrivljivanja žrtve.

Takvim tumačenjima se u Velikoj Britaniji protive tzv. *politički aritmetičari* (Floud et al., 1956.), a u SAD-u *metodološki empiričari* (Blau i Duncan, 1967.; Coleman et al., 1966.). Ispitujući utjecaj obiteljskog podrijetla i školovanja na društveni status, i jedni i drugi kritiziraju funkcionalizam, držeći da je naglašavanje društvene ravnoteže temeljene na zajedničkim vrijednostima neprimjereno za visoko-industrijalizirana društva, razvoj kojih ovisi o inovaciji i promjeni. Oslanjajući se na teoriju društvene prohodnosti i reformističku varijantu teorije tehnološkog društva u kojoj se jednakost građana povezuje s razvojem tehnologije i unapređenjem školovanja, oni istražuju slabosti društvenoga, gospodarskog i nastavnog sustava koje su odgovorne za nejednak razvoj ljudskih resursa.

U SAD-u Coleman sa suradnicima (1966.) nudi tezu da na profesionalno postignuće pojedinca presudan utjecaj ima njegova obitelj a ne škola, čime je potvrđena inače problematična teorija kulturne deprivacije. Istodobno, P. Blau i O. D. Duncan (1967.) ispituju međugeneracijsko prenošenje nejednakosti i pronalaze da socio-ekonomski status obitelji utječe na profesionalni status samo preko varijable naobrazbe, što je značilo da se dominantan društveni položaj više ne osigurava samo obiteljskim bogatstvom nego i superiornim obrazovanjem.

Iako su rezultati tih istraživanja potaknuli izradu tzv. programa afirmativne akcije za nepriviligirane u Velikoj Britaniji i SAD, njihova kritika nejednakosti u naobrazbi bila je manje potaknuta shvaćanjem da je takvo stanje nepravedno, a više da je ono neučinkovito, na čemu su pak ustrajavali lijevo orijentirani kritičari (Karabel i Halsey, 1977.).

Teorije reprodukcije

Krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina primat u istraživanju odnosa između obrazovanja i društvene nejednakosti u SAD-u preuzimaju lijevo orijentirani autori koji svoje teze izvode iz *teorije konflikta*, s osloncem na učenja K. Marxa ili M. Webera. Naglašavanje konflikta dovelo ih je do pitanja politike naobrazbe i angažiranosti znanstvenog istraživača u društvenoj akciji, zbog čega su se dodatno sukobili sa struktural-funkcionalistima i metodološkim empiričarima, koji su zagovarali neutralnost i od-

bacivali mogućnost znanstvenikova društvenog angažmana. U isto vrijeme u Velikoj Britaniji popularnost stječe tzv. “nova sociologija naobrazbe”, kojoj će se u SAD-u naknadno pridružiti predstavnici *interpretativnog pristupa*. Ti su pristupi znatno promijenili prijašnje eksplikatorne obrasce uvodeći pojam reprodukcije društvene nejednakosti i razotkrivajući presudnu ulogu škole u tom procesu. Predstavnici teorije konflikta pri tome će svoju analizu zadržati na makrorazini, propitujući odnose među klasama, a naknadno i među etničkim, odnosno rodним grupama, dok će se predstavnici interpretativnog pristupa usmjeriti na mikrorazinu, nastojeći ispitati kako unutrašnji život škole utječe na društvenu prohodnost. Ta su istraživanja dokumentirala sveobuhvatnost modela transmisije društvene nejednakosti, pa se s pravom postavilo pitanje može li naobrazba uopće biti čimbenikom društvenih promjena, kako su priželjkivali progresivisti.

Oslanjajući se na Weberovu tezu da dominantne društvene grupe svoju moć ostvaruju univerzalizacijom svojih partikularnih interesa, R. Collins (1971.) je tvrdio da škole ne odražavaju toliko rastuće tehnološke potrebe, kako se prije tvrdilo, koliko statusne kulture dominantnih grupa. Glavna funkcija škola nije pripremanje učenika za društvo jednakih šansi i time posredno utjecanje na poboljšanje životnih uvjeta svih, nego reprodukcija “statusnih kultura”, što se postiže diferenciranim pristupom znanjima i vještinama koje trebaju *insideri* (elite), za razliku od onih koje trebaju *outsideri* (niži društveni slojevi). Stoga sukob oko obrazovnih standarda nije ništa drugo, tvrdi autor, doli sukob između dominantnih grupa koje u uvjetima društveno proklamirane jednakosti nastoje osigurati trajan monopol nad društvenim resursima (moć, bogatstvo i prestiž) i subordiniranih grupa koje drže da ti resursi i privilegije jednako pripadaju i njima, pa od škole traže da odgovori njihovim legitimnim zahtjevima.

Zamjenjujući pojam statusa pojmom klase, S. Bowles i H. Gintis (1976.) će utvrditi da nastavni sustav odražava klasnu strukturu industrijski razvijenih zapadnih društava i da je stoga ključni čimbenik održanja klasne hijerarhije. Vrijednosti srednje klase upravo se preko škole diseminiraju, legitimiraju i internaliziraju od svih, čak i onih protiv kojih su izravno uperene. Autori odbacuju tada općeprihvaćenu tezu da su društvene nejednakosti posljedica razlika u mentalnim sposobnostima, što je trebalo značiti da su niže klase biološki osuđene na “prokletstvo siromaštva”, na isti način na koji su više klase biološki predodređene za “blagoslov bogatstva”. Suprotno tome, oni reprodukciju društvenih nejednakosti izvode iz načela kore-

spondencije između škole i kapitalističkog načina proizvodnje koji u svojim temeljima ima ugrađenu društvenu hijerarhiju. Tvrdnjom da škola, slijedeći model diferenciranog pristupa učenicima različitog klasnog podrijetla, proizvodi klasne razlike i u osobnim obilježjima učenika, Bowles i Gintis će se približiti interpretativističkoj teoriji samoispunjajućeg proročanstva koja će razotkriti skrivene mehanizme društvene neprohodnosti.

Nova sociologija naobrazbe u Velikoj Britaniji (Bernstein, 1973.), P. Bourdieu (1977.) u Francuskoj i interpretativizam u SAD-u (McDermott, 1977.) pojavljuju se kao alternativa teoriji konflikta, kako zbog njihove veće povezanosti s kontrakulturnim pokretom, tako i zbog naglaska na analizu unutrašnjeg života škole, uključujući sadržaje naobrazbe, skriveni kurikulum, modele selekcije i diferencijacije u naobrazbi (*tracking*), interakciju između učitelja i učenika u razredu, posebno utjecaj očekivanja učitelja od školskog uspjeha učenika (samoispunjajuće proročanstvo), te odnose između škole i obitelji ili lokalne zajednice. Britanski smjer djeluje u tradiciji sociologije znanja, dok se američki oslanja na tradiciju čikaške sociološke škole, fenomenologiju A. Schutza, teoriju društvene konstrukcije realnosti P. L. Bergera i T. Luckmanna, etnometodologiju A. V. Cicourela i H. Garfinkela te na sociolingvističke i simboličko-interakcionističke studije. Novi pojmovi koje uvode jesu, "simbolička konstrukcija realnosti", "definicija situacije" i "pregovori nad značenjem". Njihova istraživanja potvrdila su postojanje skrivenih mehanizama reprodukcije društvene nejednakosti u školi, kojima se djeca iz obitelji nižeg socio-ekonomskog statusa uspješno socijaliziraju ne samo za subordinirane društvene pozicije nego i za prihvaćanje ideologije dominantne grupe.

Iako neki autori interpretativne studije određuju kao ultrarelativističke i sentimentalno-egalitarne, ukazujući na njihovu zaokupljenost interakcijom na mikrorazini, kojom se gotovo sugerira da nepravedne društvene strukture postoje samo u glavama ljudi, interpretativni pristupi pridonijeli su istraživanjima u ovom području time što su prvi put otvorili "crnu kutiju" škole, potvrdili ulogu kulture u reprodukciji nejednakosti i uveli pojam društvenog aktera u teorijski diskurs.

Za razliku od autora koji svoja istraživanja zadržavaju na mikrorazini zanemarujući strukturne temelje nejednakosti, B. Bernstein (1973.) u Velikoj Britaniji i P. Bourdieu (Bourdieu i Passeron, 1977.) u Francuskoj nastoje integrirati strukturu i sadržaj naobrazbe kako bi odgovorili na pitanje odnosa između distribucije društvene moći i distribucije znanja. Bernstein je utvrdio da su komunikacijski

ili lingvistički kodovi koje promiču same klase odgovorni za reprodukciju njihovih društvenih pozicija. On razlikuje restriktivni kod, koji je lokalno kontekstualno ovisan, i partikularistički od elaboriranog koda koji je kontekstualno neovisan i univerzalistički. Prvi je karakterističan za radničke obitelji i sredine u kojima su društveni odnosi uređeni na kolektivnim identifikacijama, očekivanjima i pretpostavkama, što znači da proizlaze iz položajnih, a ne kvaliteta osobnosti. Drugi je pak karakterističan za obitelji srednje klase koje naglašavaju individualnost i otvorenost. Odsutnost elaboriranoga koda koji je karakterističan i za komunikaciju u školi, stavlja djecu iz radničkih obitelji u podređen položaj, pa Bernstein njihov školski neuspjeh objašnjava u terminima “kulturno inducirane zaostalosti transmitirane lingvističkim procesom”, što se dobrim dijelom poklapa sa starijom teorijom kulturne deprivacije.

P. Bourdieu dolazi do sličnih zaključaka preko kulturnog kapitala u značenju sofisticiranih znanja, jezičnih kodova, vrijednosti i uzoraka ponašanja koji su karakteristični za dominantne društvene grupe. Oni svoju kulturnu, simboličku, političku i gospodarsku moć ne obnavljaju samo uspostavljajući monopol nad proizvodnjom novih znanja i vrijednosti nego i prenošenjem tih znanja i vrijednosti na društvo u cjelini pomoću medija i formalnog obrazovanja. Bourdieu razlikuje kulturni kapital od školskoga kapitala. Prvi proizvodi “objektivne” norme, a drugi poučava kako ih slijediti. Instrumentalna veza u tom odnosu je tzv. “karizmatička ideologija” koja podupire i opravdava prenošenje društvene nejednakosti naobrazbe. U takvim okolnostima načelo jednakosti i univerzalnosti znanja postaje snažan instrument društvene reprodukcije, budući da se škola obraća samo onim učenicima koji obiteljski “nasljeđuju” kulturni kapital, dok neuspjeh drugih objašnjava razlikama u darovitosti.

Teorije otpora

Na presudnu ulogu kulture u reprodukciji društvenih nejednakosti upozorio je i P. Willis (1977.), primjenjujući etnografsku metodu na istraživanje razlika u životnim aspiracijama između dvije grupe srednjoškolaca (*ear'lesi* i *ladsi*). Rezultati njegove studije doveli su u pitanje neke od najznačajnijih zaključaka teorije reprodukcije shvaćanjem da subordinirane društvene pozicije nisu jednostrano nametnute djeci radničke klase nego da ih oni sami aktivno reproduciraju prihvaćanjem tzv. strategije otpora prema pravomoćnoj društvenoj ideologiji, pri čemu otpor shvaćaju kao akt oslobođenja, neovisnosti i izbora. U skladu s tim Willis je zaključio da u zapadnim društvima postoji ugra-

đen mehanizam “samoprokletstva (*self-damnation*) u preuzimanju subordiniranih uloga”. *Ear'olesi* su pripadnici srednje klase koji se identificiraju s dominantnom kulturom, više-manje slijede zahtjeve škole i svijeta rada, dok su *lads*i pripadnici niže klase koji pružaju otpor svim dominantnim vrijednostima. *Lads*i tako odbijaju ideologiju uspjeha, a manualne poslove drže superiornim i “muškim” za razliku od “knjiških” i više “ženskih” poslova prema kojima teže njihovi bogati vršnjaci.

Odbacujući prijašnju tezu o pasivnoj akomodaciji, Willis ponašanje *lads*a objašnjava u terminima davanja prioriteta klasnoj solidarnosti nad individualnim interesima, što dijelom proizlazi iz poznavanja ustupaka koje niže klase moraju učiniti kako bi došle do viših pozicija, ali i iz kulturno determinirane rodne hijerarhije zanimanja, zbog čega se manualni rad opaža kao privilegija muškarca. To je Willisa navelo na zaključak da su pripadnici nižih klasa aktivni prenositelji društvene nejednakosti upravo zbog toga što svojim otporom prema dominantnim vrijednostima sami sebi osporavaju mogućnosti društvene promocije.

Unatoč tome što je Willisova studija utvrdila dinamičan odnos između mehanizama akomodacije i otpora u reprodukciji društvenih odnosa, smještajući cjelokupni problem u područje kulture koja postaje relativno neovisan medijator između društvene strukture i individualne akcije, ona se nije znatnije udaljila od ranijih determinističko-reprodukcijских pokušaja. Umjesto prevlasti strukturnih snaga kojima se pojedinac pasivno prilagođava socijalizacijom, ovdje je ponuđena teza da njegov društveni položaj ovisi o njegovu osobnom izboru između mogućih alternativa i njegovoj akciji, zbog čega su strukturni utjecaji, uključujući školu i dominantnu ideologiju, još jednom oslobođeni odgovornosti za reprodukciju društvenih nejednakosti i nepravde.

Cjelovitiji pristup pojavi otpora u naobrazbi ponudio je J. U. Ogbu (Ogbu, 1985.; Fordham i Ogbu, 1986.) istražujući uzroke školskog neuspjeha crnačke djece u SAD-u. Opredjeljujući se za *kulturno-ekološki pristup* i s osloncem na teoriju kulturnog diskontinuiteta, pronašao je da pripadništvo manjinskoj grupi samo po sebi ne objašnjava otpor prema dominantnim školskim vrijednostima koje dovode do neuspjeha u školi, što se osamdesetih godina moglo čuti među autorima koji umjesto pojmova statusa i klase počinju koristiti pojam manjine u značenju “društveno diskriminirana grupa”. On razlikuje dobrovoljne od nedobrovoljnih ili kastolikičkih manjina. Pripadnici prvih dolaze u SAD u potrazi za boljim načinom života, pa strukturne prepreke doživljavaju kao osobni izazov.

Suprotno njima, pripadnici nedobrovoljnih manjina u američko su društvo inkorporirani kroz instituciju ropstva. Iskustvo potlačenosti u njih je pokrenulo “proces kulturne inverzije”, tj. uspostavljanje tzv. sekundarnih kulturnih razlika, koje karakterizira aktivan otpor prema svim vrijednostima dominantne kulture, uključujući školski uspjeh, budući da im on ne osigurava one društvene nagrade koje uživaju pripadnici dominantnih grupa. Diskontinuitet između kulture škole i kulture lokalne crnačke zajednice stoga nije puka razlika u vrijednostima, koja se premošćuje postupnom adaptacijom. Prije je riječ o fiksiranim opozicijskim identitetima i opozicijskim referentnim kulturnim okvirima koji crnačkoj populaciji služe kao mehanizmi zaštite kolektivnog identiteta, pa se dobar uspjeh u školi skrojenoj prema mjeri dominantne kulture doživljava kao “prodaja bijelcima” i kao “izdaja zajedničke stvari”.

Nastojeći premostiti jaz između strukture i društvenih aktera uveden teorijama reprodukcije, ali i nedostatke kulturoloških teorija, H. A. Giroux (1981.) je na tragu P. Willisa oblikovao posebnu verziju teorije otpora koja ujedinjuje dimenzije ideologije, svijesti pojedinca i kulturnoga konteksta. Cilj mu je bio naglasiti dijalektički odnos između društvenog aktera i strukture kako bi se primjerenije objasnio njegov odnos prema snagama dominacije i ograničenjima koji na njega djeluju u svakodnevnom životu. Naglašavajući važnost individualne autonomije i kritike, on drži da se otpor prema nastavnom sustavu u pojedinca javlja kao posljedica “moralnog i političkog gađenja”, a ne njegovih psiholoških nedostataka. Studentske kontrakulture nose u sebi “radikalno značenje”, upravo zbog toga što proizlaze iz kritike društveno konstruiranih ideologija i odnosa dominacije koji se odražavaju u organizaciji školskog života i sadržaju kurikuluma. Stoga su za Girouxa opozicijske kulture u mnogim svojim dimenzijama kreativne i potencijalno društveno transformativne.

Teorija konstitutivne akcije

Za razliku od teorije reprodukcije, koja ljudsku akciju izravno povezuje s utjecajem ekonomske strukture, i teorije otpora koja u taj odnos uvodi kulturu kao prijenosnika, H. Mehan (1992.) uvodi teoriju konstitutivne akcije. On objašnjava da je ljudsko djelovanje ovisno o razvijenom sustavu kulturnih konvencija, institucionaliziranih praksi i konstitutivnih pravila koja određuju prava i odgovornosti nositelja akcije. Konstitutivna pravila temelj su rada škole. Uspjeh učenika u nekom predmetu procjenjuje se na temelju određenih “općih” kriterija ili pravila. Poznavanje

tih pravila daje učitelju pravo da svakog učenika smjesti u određenu grupu, tj. da ga legitimno “konstituirá” prema znanju i sposobnostima koje pokaže u ispitnoj situaciji. Mehan ističe razliku između teorije otpora, po kojoj je izbor društvenih aktera ovisan o mogućnostima koje donekle sami kreiraju, i teorije konstitutivne akcije, po kojoj oni mogu vršiti svoje izbore samo u sklopu predeterminiranih mogućnosti. On također tvrdi da teorija konstitutivne akcije nadopunjuje teorije reprodukcije društvenih nejednakosti unoseći u nju pojam konstitutivne prakse o kojoj ovisi položaj učenika u sustavu naobrazbe i njegov školski uspjeh.

Konstitutivna praksa je, primjerice, odgovorna za grupiranje učenika u razredu na dobre, osrednje ili lošije u matematici ili fizici, ili pak za smještanje učenika koji pripadaju drugačijim jezičnim ili kulturnim tradicijama u posebne škole ili razrede s posebnim potrebama i sl. Budući da “konstituiranje” proizlazi iz općeprihvaćenih profesionalnih i drugih standarda, jednom uspostavljen “konstitutivni” status učenika teško se mijenja. To znači da konstitutivna akcija može dovesti do fenomena “samoispunjavajućeg proročanstva”, zbog čega ova teorija postaje bliska teoriji etiketiranja.

Kritičke teorije

Kritičke teorije naobrazbe posljednjih tridesetak godina obuhvaćaju pristupe koji se razlikuju i po svom metodološkom fokusu i po svojim ideološkim orijentacijama. U najvećoj mjeri oslanjaju se na kritičke teorije društva, osobito radove frankfurtske škole. Na tragu Weberovih uvida o odnosu između nekontrolirane racionalizacije i birokratizirane dominacije, Horkheimer i Adorno su četrdesetih godina pisali o totalitarnim i mitološkim tendencijama prosvjetiteljskog razuma koji uklanja sve konkurentne moduse mišljenja i tako postaje moćno oruđe opresivnih društvenih snaga, omogućujući im da društvenu racionalizaciju koriste za osiguranje svojih dominantnih pozicija na temelju pretpostavke da vlast posjeduje racionalnost, superiorno znanje i razum (Best i Kellner, 1992.).

Za S. Aronowitza i H. A. Girouxa (1991.) hegemonija je sveopća i ukorijenjena kako u značenjima i simbolima kojima se legitimiraju dominantni interesi, tako i u praksama kojima se strukturiraju dnevna iskustva i potvrđuju institucionalizirani mehanizmi prijenosa “tihih ideologija”. Ona djeluje preko značenja sadržanih u nastavnim tekstovima i drugim referentnim materijalima, kao i u stručnim i znanstvenim radovima koji učiteljima govore što,

kako i zašto poučavati. Mogućnost oslobođanja oni vide u prihvaćanju tzv. granične pedagogije kojom se ujedinjuje modernistički pojam emancipacije i postmodernistički pojam otpora, na kojemu je Giroux već izgradio svoju teoriju odnosa između ljudskog aktera i društvene strukture.

Granična pedagogija predstavlja radikalnu varijantu kritičke pedagogije, koja je u svom najslabijem obliku reducirana na modernističko naglašavanje tehnika i procedura, odnosno na liberalno naglašavanje neproblematičnog učenikova iskustva, zbog čega zanemaruje emancipacijski potencijal znanja i "kolabira u banalnoj primjerenosti". U svojem najboljem obliku kritička pedagogija predstavlja oblik angažirane prakse koja učenike priprema za demokratsku akciju, a učitelje učvršćuje kao angažirane i transformativne intelektualce, zbog čega autori za nju i koriste naziv "granična pedagogija postmodernog otpora". Ona se utemeljuje na pojmu dekonstrukcije i decentriranja moći i ograda koju uspostavljaju strukture dominacije, kao i na pojmu angažirane društvene akcije, što znači da učenicima omogućuje korištenje i kritičko čitanje alternativnih kulturnih kodova, iskustava i glasova, uključujući razumijevanje reprezentacija i praksi kojima se marginalizira i isključuje kulturni kapital subordiniranih grupa. Te mogućnosti kritičke pedagogije D. Kellner (1988.) će dovesti u vezu s dekonstrukcijom konzervativnog pojma pismenosti utemeljenog na "velikim tekstovima" i potrebom uvođenja kritičke medijske pismenosti kojom se "raspakiravaju" sadržaji i ideološke pozadine medijskih poruka.

EUROPSKA INTEGRACIJA I NAOBRAZBA

Pristanemo li proces modernizacije promatrati kao kompleksan sklop društvenih, gospodarskih, političkih i kulturnih promjena bitno ovisnih o znanstvenom i tehnološkom razvoju koji traje do danas, pri čemu mu je postmoderna kritika omogućila svojevrsno "pospremanje" i korekciju, ili se pak odlučimo dati povjerenje radikalnim predstavnicima postmodernizma koji tvrde da je modernizam mrtav i da su na snazi nove društvene vizije i prakse, empirijski dokazi o permanentnoj reprodukciji društvenih nejednakosti odgojem i obrazovanjem i dalje ostaju najveći izazov suvremenim znanstvenim i političkim progresivističko-egalitarnim diskursima.

U vrijeme u kojemu je, s jedne strane, proizvodnja novih znanja postala najvažnijim kapitalom, u kojemu se sustav spoznaja o prirodi, društvu i čovjeku mijenja svakih nekoliko godina i ponajviše širi ovisno o brzini razvoja komunikacijsko-informacijskih tehnologija umjesto klasič-

nih institucija odgoja i naobrazbe i u kojemu se, s druge strane, slavi neotuđivost i nedjeljivost općih ljudskih prava i sloboda, jednakost i dostojanstvo pojedinca, osnažuje pluralizam i zagovara vladavina prava, a demokracija i pravedan međunarodni poredak postavljaju kao jedino istinski učinkovito rješenje krucijalnih pitanja ljudske egzistencije, segregacijski i diskriminacijski uzorci koje servilno opslužuju sustavi odgoja i naobrazbe nisu samo benigne društvene anomalije koje svoje korijene imaju u “nedostacima” pojedinca nego maligni strukturni nedostaci koji društvo i svijet u cjelini osuđuju na stagnaciju i regresiju. Taj “kolonijalni” mentalitet koji je još do prije tridesetak godina bio tako sigurno ukotvijen u modernističkim vizijama blagostanja, koje su politike naobrazbe svodile na invarijantnu paradigmu visokospecijaliziranih centara dominacije i slabo obrazovanih periferija ovisnosti, bez obzira na to je li bila riječ o odnosima unutar jedne države ili o odnosima između država, postao je ozbiljna smetnja održivom razvoju suvremenog svijeta.

Od časa kad je postalo nedvojbeno da je ideja napretka pod protektoratom ekonomije i tehnologije ugrozila ljudski život, podigla visoke ograde između onih koji imaju i znaju i onih koji, u takvim uvjetima, nemaju šanse za razvoj, čime je, dugoročno gledano, dovedeno u pitanje uspostavljanje društvene ravnoteže, sigurnosti i stabilnosti na svim razinama, krenulo se u potragu za “novim ključem” društvenog blagostanja. Godine 1990. na Svjetskom skupu u Jomtien, “ključ” se pronalazi u “naobrazbi za sve” i potvrđuje prihvaćanjem ambiciozne “Svjetske deklaracije o naobrazbi za sve”, kojom se ostvarivanje prava svih na naobrazbu povezuje s preživljavanjem, razvojem svih čovjekovih potencijala, životom i radom u dostojanstvu, ravnopravnim sudjelovanjem u društvenom razvoju i cjeloživotnim učenjem.

Godine 2000. ta su opredjeljenja još jednom potvrđena u “Dakarskom okviru za djelovanje”, koji je znakovito naslovljen “Odgoj i naobrazba za sve: Ispunjavanje naših kolektivnih obveza” (2000.). U oba dokumenta se visoki predstavnici zemalja sudionica obvezuju poduzeti akcije u suzbijanju svakog isključivanja, izoliranosti i diskriminacije, a radi ostvarivanja načela jednakih šansi, postupaka i rezultata u naobrazbi za sve svoje građane.

Cilj međunarodne zajednice jest osigurati visoku kvalitetu osnovne naobrazbe za sve, kako bi se smanjio galopirajući jaz između zemalja “bogatih informacijama” i onih koje u izobilju jedino imaju neimaštinu i glad, između “društava temeljenih na znanju” i “društava temeljenih na praznovjerju”, između “zajednica koje uče” i onih

koje pritišće problem masovne nepismenosti. O tome hoće li se i kako nejednakost u znanju među društvenim grupama, narodima i državama riješiti na načelu jednakosti, pravde i solidarnosti, ne ovisi samo budućnost siromašnih nego, moguće još više, održiv razvoj bogatih. No, kako stoji u "World Education Report" iz 1998., da bi naobrazba mogla pomoći siromašnim zemljama da se oslobode bijede, najprije je potrebna naobrazba da bi se iz nje izvukli, a to se ne osigurava samo smanjenjem jaza u pismenosti i povećanjem broja godina provedenih u školi, kako se do sada vjerovalo, nego, prije svega, smanjenjem jaza u količini i kvaliteti izbora naobrazbe, kao i smanjenjem jaza u proizvodnji znanstvenih otkrića i korištenju znanosti za potrebe društvenog razvoja i blagostanja, na što siromašni još dugo neće moći računati.

Budući da je poticanje i usklađivanje gospodarskog, društvenog, političkog i kulturnog razvoja postavljeno kao središnji cilj europskog ujedinjenja najavljenog osnivanjem Vijeća Europe 1949. godine i Schumanovom deklaracijom iz 1950., zanimljivo je pogledati kako se u donedavno politički razjedinjenoj, društveno i gospodarski neujednačenoj te kulturno krajnje raznolikoj Europi nastoje riješiti problemi nejednakosti na regionalnoj i nacionalnim razinama te koju ulogu u tom procesu ima naobrazba.

Naime, od kraja osamdesetih godina 20. stoljeća projekt izgradnje Europe kao "prostranog područja demokratske sigurnosti i stabilnosti" odvija se u novim uvjetima omogućenima raspadom komunizma i rušenjem ograda između dviju krajnje suprotstavljenih Europa koje su sigurnost suživota desetljećima branile u terminima ravnoteže naoružanja i induciranog straha. "Mirovna dividenda" otvorila je prostor za novu kvalitetu dogovaranja i suradnje u dva ključna područja: a) osiguranje prosperiteta svih građana, što se razumijeva u terminima održivog razvoja koji ujedinjuje gospodarske, društvene, ekološke i kulturne aspekte promjena u kontekstu osiguranja zajedničkog tržišta i b) jačanje pluralističke i parlamentarne demokracije te zaštita univerzalnosti i nedjeljivosti ljudskih prava, vladavine prava i zajedničke kulturne baštine obogaćene raznolikošću.

Da bi u tome uspjela, Europa mora odgovoriti na dva velika izazova. Jedan se odnosi na učvršćivanje demokratskih institucija i procesa u Europskoj uniji, organizaciji koja danas okuplja petnaest gospodarski najrazvijenijih zemalja, što bi trebalo, osim osiguranja konkurencije na svjetskom tržištu, dovesti do pune primjene načela jednakosti i nediskriminacije u svim područjima života i rada. Drugi izazov se odnosi na zaustavljanje procesa osiromaše-

nja i/ili na poticanje brzoga gospodarskog i demokratskog razvoja “one druge Europe”, koju čine postkomunističke zemlje, kako bi one u dogledno vrijeme mogle ispuniti visoke kriterije za priključenje “onoj prvoj Europi” i time uspješno okončati proces ujedinjenja cijele regije.

Smjernice Vijeća Europe

Mjere koje s ciljem demokratskog razvoja poduzima Vijeće Europe proizlaze iz njegova Statuta, odredbi “Europske konvencije o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda” te niza drugih pravno obvezujućih dokumenata kojima se potvrđuje načelo da su prava i slobode građana temelj pravde i mira u kulturno pluralnoj zajednici te da se ona najbolje štite u sustavu parlamentarne demokracije. U skladu s tim, programi Vijeća “pokrivaju” sve bitne aspekte demokratskog razvoja, uključujući promicanje prava i sloboda građana, unapređenje zakonodavstva, učvršćivanje socijalne pravde, zaštitu manjina, jačanje lokalne i regionalne vlasti, slobodu medija, zaštitu okoliša, razvoj informacijsko-komunikacijskih tehnologija, bioetike i genetike, zaštitu zajedničke kulturne baštine te promjene naobrazbe prema potrebama slobodnog tržišta i razvoja demokratske zajednice.

Naobrazba zauzima jedno od najvažnijih mjesta u politici Vijeća Europe. Programi koji se u tom području provode već pola stoljeća uglavnom su usmjereni na pripremu mladeži za svijet stalnih i naglih promjena, uz uključivanje europske dimenzije u nacionalne sustave naobrazbe. Početkom osamdesetih veća pozornost posvećuje se suzbijanju predrasuda, ksenofobije, rasizma te nacionalne i vjerske netrpeljivosti, a naobrazba za međukulturno razumijevanje proglašava se jednim od najvažnijih koraka u jačanju europske sigurnosti i stabilnosti. U tom kontekstu, Vijeće Europe pokreće projekte senzibiliziranja europske javnosti na nastavne i kulturne potrebe druge generacije migranata. Dio tih projekata su i programi interkulturalne naobrazbe koji se postupno uvode u osnovne i srednje škole, izvannastavne aktivnosti i dodiplomsku izobrazbu učitelja. U preporukama Odbora ministara Vijeća Europe o interkulturalnoj izobrazbi učitelja ističe se važnost razumijevanja migrantskih kultura za smanjenje ksenofobije i uspostavljanje suradnje između migranata i pripadnika većinskih naroda. Sredinom osamdesetih u središte pozornosti dolaze ljudska prava i slobode. Slijedom “Preporuke Odbora ministara o poučavanju i učenju o ljudskim pravima u školama”, načelo interkulturalnosti smješta se u kontekst promicanja i zaštite ljudskih prava i sloboda, a zemlje članice obvezuju

se uvesti sadržaje o ljudskim pravima u formalne i neformalne sustave obrazovanja.

Jačanje demokratske stabilnosti u Europi još jednom je kao zajednički cilj potvrđeno godine 1993. na Prvom *summitu* poglavara država i vlada svih europskih zemalja. U “Bečkoj deklaraciji” i “Planu djelovanja” koji su tada prihvaćeni, daljnji razvoj Europe stavljen je u kontekst reforme mehanizama nadzora nad primjenom Europske konvencije o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda, zaštite nacionalnih manjina i suzbijanja pojava rasizma, ksenofobije, antisemitizma i nesnošljivosti. Četiri godine kasnije održan je i Drugi *summit* na kojemu su dogovorena četiri prioritetna područja europske politike: a) demokracija i zaštita ljudskih prava, uključujući osnivanje jedinstvenog Europskog suda za ljudska prava te poticanje država članica na ispunjenje svojih obveza; b) društvena kohezija, uključujući povećanje Fonda za socijalni razvoj; c) sigurnost građana, uključujući borbu protiv terorizma, korupcije i organiziranog kriminala; i d) demokratske vrijednosti i različitost kultura, u sklopu čega se naglasak stavlja na promicanje naobrazbe za demokratsko građanstvo i razvoj novih informacijsko-komunikacijskih tehnologija. Jedinstvo europskih vizija i interesa Odbor ministara Vijeća Europe još će jednom potvrditi 1999. prihvaćanjem “Budimpeštanske deklaracije za proširenu Europu bez granica razdvajanja”.

Slijedom preporuka Drugog sastanka na vrhu, Vijeće Europe je iste godine pokrenulo projekt “Naobrazba za demokratsko građanstvo” kako bi se odredili temeljni pojmovi i strategije učenja i poučavanja primjereni zajedničkoj viziji europskog razvoja (Birzea, 2000.; Duerr et al., 2000.). Uvođenjem pojma demokratskog građanstva želi se naglasiti razlika između participativne demokracije, koja se oslanja na ideju aktivnog i odgovornog sudjelovanja građana svih dobi u donošenju odluka, od predstavničke demokracije, u kojoj odluke ovise o birokratskom ustroju izabrane vlasti. U skladu s tim, naobrazba za demokratsko građanstvo utemeljuje se na ideji prava i odgovornosti građanina te određuje kao interdisciplinarni i multiperspektivni pristup cjeloživotnom učenju i poučavanju kojemu je svrha osposobljavanje pojedinca za stručnjačko, aktivno i odgovorno sudjelovanje u demokratskim promjenama, kao pretpostavci kohezije i stabilnosti europskih kulturno pluralnih društava. Ono se provodi u različitim nastavnim kontekstima, od obitelji i nastavnih ustanova, preko radnog mjesta i profesionalnih organizacija, do nevladinih udruga i medija. Osim što teži osnaživanju pojedinca za upravljanje vlastitom sudbinom, naobrazba za de-

mokratsko građanstvo smjera promicanju suradnje, uzajamnog razumijevanja i solidarnosti. Ideja je 1999. potvrđena usvajanjem "Deklaracije i programa obrazovanja za demokratsko građanstvo, temeljeno na pravima i odgovornostima građana".

Smjernice Europske unije

Iako u jednom širem smislu proces europske integracije obuhvaća i djelatnost Vijeća Europe, ono na što se pojam neposredno odnosi jest proces ujedinjenja gospodarski najrazvijenijih zemalja zapadne Europe, koji je započeo 1950. prihvaćanjem Schumanove deklaracije, u kojoj se osiguranje mira u Europi povezalo s ujedinjenjem temeljenim na gospodarskom razvoju i uzajamnoj solidarnosti europskih država, primarno Francuske i Njemačke (Cram, 1997.). Dokument je bio podloga za potpisivanje niza sporazuma: "Pariškog sporazuma" 1951. između Francuske, Njemačke, Belgije, Nizozemske, Luksemburga i Italije, kojim je uspostavljena Europska zajednica za ugljen i čelik; "Rimskog sporazuma" 1957., kojim su uspostavljene Europska ekonomska zajednica i Europska zajednica za atomsku energiju te njihova ujedinjenja u Europsku zajednicu 1965. godine. Europska zajednica se 1973. proširuje na Dansku, Irsku i Veliku Britaniju, 1981. na Grčku, 1986. na Španjolsku i Portugal, a 1995. na Austriju, Finsku i Švedsku. Tijekom tih godina uspostavljeno je zajedničko tržište, pripremljen plan za uspostavu ekonomske i monetarne unije te zajedničke vanjske politike. Godine 1986. prihvaćen je "Jedinstveni europski zakon", a 1992. "Maastrichtskim ugovorom" Europska zajednica mijenja naziv u Europska unija. Schengenskim sporazumom iz 1995. uklanjaju se granični prijelazi na prostoru unije, "Amsterdamskim ugovorom" iz 1997. učvršćuje se ekonomsko i monetarno ujedinjenje, a 1999. službeno se uvodi euro kao zajednička novčana jedinica.

Po stupnju integriranosti gospodarstva, društvenih institucija i politike, Europska unija je jedinstvena organizacija u svijetu. Njezini glavni ciljevi jesu: a) promicanje društvenog, gospodarskog i demokratskog razvoja zemalja članica; b) učvršćivanje zajedničkog identiteta u međunarodnim odnosima; c) uvođenje jedinstvenog europskog građanstva komplementarnog nacionalnim; d) osiguranje širokog područja slobode, sigurnosti i pravde proširenjem tržišta i promicanjem tzv. četiri slobode kretanja: ljudi, novca, roba i usluga; te e) unapređivanje pravnih temelja jedinstva unije.

U skladu s tim ciljevima planiraju se i provode promjene u području naobrazbe i stručne izobrazbe. Prema iz-

vješću Europske komisije (Accomplishing Europe through Education and Training, 1997.), njima nisu obuhvaćene samo institucije formalnog obrazovanja nego i svi oblici neformalnog učenja i poučavanja, uključujući medije i aktere civilnog društva. Najvažnije nastavne promjene u svezi su sa sljedećim zadacima.

Stvaranje europskoga građanstva i održanje društvene kohezije. Naobrazba se drži ključnim instrumentom razvoja europskoga građanstva koji u sebi sjedinjuje stvarnost različitosti i viziju zajedništva na podlozi razvijene demokratske kulture. Pojam se stoga određuje pomoću pet dimenzija: a) emancipirano građanstvo (poštivanje dostojanstva ljudske osobe); b) socijalno građanstvo (prihvatanje socijalnih prava i odgovornosti; borba protiv isključivanja); c) egalitarno građanstvo (otpor protiv predrasuda i diskriminacije temeljenih na rodnoj i etničkoj pripadnosti; prihvaćanje jednakosti kao društvene vrijednosti); d) interkulturalno građanstvo (prihvatanje pluralne perspektive i kulturne različitosti demokratskih društava); e) ekološko građanstvo (aktivna zaštita okoliša kao preduvjet društvenog blagostanja).

Europsko građanstvo je istodobno i normativna ideja, usko povezana s idejom civilnog društva, i društvena praksa oslonjena na dijalog, kompromis i zajedničke europske vrijednosti, koje osim već spomenutih obuhvaćaju još vladavinu prava, mir i nenasilje, solidarnost, etiku činjenica i dokaza te osobnu odgovornost. Od naobrazbe se očekuje da u mladeži učvrsti osjećaj za te vrijednosti i pripremi je za aktivno sudjelovanje u daljnjoj izgradnji europskoga građanstva. Za tu svrhu predviđa se prikupljanje i analiza primjera najbolje prakse u građanskom obrazovanju i pokretanje projekata kojima bi se provjeravala učinkovitost različitih nastavnih sadržaja, pristupa i metoda.

Osiguranje europske konkurentnosti na svjetskom tržištu i suzbijanje nezaposlenosti. Zahtjev za proširenjem europskog tržišta u uvjetima sve veće i brojnije konkurencije od naobrazbe traži prilagođivanje potrebama proizvodnje, što prije svega znači stvaranje dinamičnih i učinkovitih obrazovnih sustava u kojima se "filtriraju najbolji mozgovi". Osim podizanja razine i kvalitete školovanosti svih građana, proširenja nastavnih ponuda te boljeg povezivanja osnovnog i srednjeg obrazovanja, pozornost se posvećuje razvoju tzv. transverzalnih kompetencija u kontekstu cjeloživotnog učenja, koje pojedincu trebaju olakšati prijelaz s jednog radnog mjesta na drugo, ali i interkulturalnih kompetencija, uključujući poznavanje više jezika, koje je prijeko potrebno za rad u međunarodnom okruženju. Sastavni dio toga jest poticanje samostalnosti i kreativnosti te razvoj vještina rješavanja proble-

ma, timskog rada, demokratskog vođenja, nenasilnog rješavanja sukoba, interkulturalne osjetljivosti i sl.

U izvješćima OECD-a, organizacije koja okuplja 29 gospodarski najrazvijenijih demokratskih zemalja svijeta, od kojih se 25 nalazi u Europi te Sjevernoj i Srednjoj Americi, jasno se daje do znanja da su izmjene u nacionalnim sustavima naobrazbe i uopće u pristupima naobrazbi, posljedica, s jedne strane, potrebe za povećanjem kompetitivnosti koja je postala ključnim obilježjem otvorenog sustava međunarodne proizvodnje, trgovine i distribucije dobara i usluga i, s druge strane, potrebe za rješavanjem nagomilanih društvenih problema koji prijete društvenoj koheziji. Ništa manji problem ne predstavljaju ni najnoviji izazovi kao što su širenje "društva znanja" potaknutog novim informacijsko-komunikacijskim tehnologijama, mobilnost građana, produženje životnog vijeka i sve veća prosječna starost stanovništva. Stoga nastavne politike, teorije i prakse u tim zemljama nastoje poticati razvoj onih spoznaja, vještina i obrazaca ponašanja koji proizlaze iz zahtjeva tržišta, ali i iz potreba civilnog društva, što uključuje pitanje jednakih mogućnosti, individualnih izbora i kontinuiranog učenja (Skilbeck, 2000.).

Shvaćanje da je blagostanje funkcija gospodarskog i društvenog razvoja te da jedno i drugo bitno ovisi o solidnu obrazovanju cjelokupnog stanovništva i visokokompetentnim stručnjacima, obnovilo je interes za teoriju ljudskoga kapitala iz šezdesetih godina, kojom su izdvajanja za naobrazbu smještena u kategoriju investicija, a ne potrošnje. Ljudski kapital se određuje u terminima "znanja, vještina, kompetencija i drugih obilježja pojedinca koje su bitne za razvoj gospodarstva", zajedničkim imenom nazvanih "indikatorima ljudskog kapitala". Među najvažnijima spominju se tzv. visoke intelektualne i socijalne kompetencije, uključujući proceduralna i aplikativna znanja i vještine, fleksibilnost mišljenja, preuzimanje inicijative, neovisnost u odlučivanju, sposobnost procesiranja informacija, organizacijske sposobnosti i sposobnosti demokratskog upravljanja, kompjuterska pismenost, vještine timskog rada i rješavanja problema te privrženosti načelu održivoga gospodarskog razvoja.

Zahtjevi koji se, u skladu s tim, postavljaju naobrazbi u suprotnosti su sa shvaćanjem da se gospodarski razvoj i društvena kohezija najbolje osiguravaju dvojnim sustavom školovanja, koji, s jedne strane, kontinuitetom kvalitetne opće i visokospecijalističke naobrazbe opslužuje upravljačke elite i, s druge strane, razmrvljenošću nekvalitetne opće i uskostrukovne naobrazbe zadovoljava potrebe masa. Umjesto toga sredinom devedesetih godina uvodi se pojam na-

obrazbe za sve u perspektivi cjeloživotnog učenja. Samo koju godinu kasnije novo usmjerenje nastavnih politika gospodarski najrazvijenijih zemalja odredit će se kao *inkluzivno, kontinuirano i koordinirano cjeloživotno obrazovanje za sve, temeljeno na partnerstvu javnog i privatnog sektora*.

Ono obuhvaća proces učenja koji počinje u ranom djetinjstvu, nastavlja se u osnovnoj i srednjoj školi te u višim školama i fakultetima, uključujući naobrazbu odraslih. Na nižim razinama naglasak je na solidnom razvoju temeljnih intelektualnih i socijalnih kompetencija kao pretpostavke sudjelovanja u društvu znanja i prihvaćanja kulture cjeloživotnog učenja, dok se na višim razinama pozornost posvećuje fleksibilnijim oblicima specijalističkog učenja kombinacijom redovitog i skraćenog studiranja s kontinuiranim i diskontinuiranim fazama. Istodobno će se izraz "investiranje u naobrazbu" zamijeniti izrazom "investiranje u kompetencije za sve", a uz pojam ljudskoga kapitala ravnopravno će se pojaviti pojmovi kulturnog i socijalnoga kapitala uz tvrdnju da o odnosu među njima ovisi održiv gospodarski i društveni razvoj (Investing in Competencies for All, 2001.).

Ukratko, nastavne politike gospodarski najrazvijenijih zemalja određene su sljedećim ciljevima: a) *prosperitet* – daljnje poticanje ekonomskog rasta i razvoja jačanjem kompetencija potrebnih dinamičkom tržištu; b) *poboljšanje kvalitete učenja i više naobrazbe za sve* – proširivanje nastavnih mogućnosti korištenjem suvremenih informacijsko-komunikacijskih tehnologija, poticanje cjeloživotnog učenja; čvršće povezivanje svih razina i oblika naobrazbe; permanentno inoviranje sadržaja i metoda učenja i poučavanja; određivanje postignuća učenika prema međunarodnim indikatorima; veća transparentnost postupaka i rezultata učenja; c) *uključivanje* – osiguranje uvjeta za jednak pristup, tretman i rezultate učenja za sve; d) *pomoć onima kojima je najpotrebnija* – izrada posebnih shema obrazovne potpore za one kojima nedostaje motivacije i resursa za nastavak školovanja ili općenito za učenje, uključujući nezaposlenu mladež i učenike s posebnim potrebama; e) *učinkovito korištenje resursa* – pronalaženje novih mogućnosti ulaganja uz povećanje udjela privatnog sektora, uključujući obitelj; veća uloga lokalnih vlasti u nadzoru nad trošenjem sredstava radi osiguranja njihove pravedne i korisne raspodjele; osiguranje pouzdanog izvješćivanja i naglašavanje odgovornosti; f) *prijenos ovlasti i partnerstvo* – podjela odgovornosti i uloga između različitih subjekata: dijelova ministarstva, različitih ministarstava, institucija lokalne vlasti, organizacija civilnog društva i privatnog sektora; poticanje partnerstva među njima u izradi i provođenju prosvjetne

politike te nadzoru nad kvalitetom obrazovanja; g) istraživanje i razvoj – veća ulaganja u istraživanje i razvoj naobrazbe, uključujući poboljšanje nastavne statistike i komparativnih analiza kurikuluma, udžbenika i postignuća učenika.

Vedrana Spajić-Vrkaš
**Pokušaj redefiniranja
naobrazbe elita i
modernizacije školovanja
u kontekstu europskih
integracija**

UMJESTO ZAKLJUČKA: “PRVA” I “DRUGA” EUROPA KAO LEKCIJA ZA HRVATSKU?

Uvođenje perspektive kontinuirane i koordinirane cjeloživotne naobrazbe za sve, kojim gospodarski najrazvijenije zemlje svijeta nastoje učinkovito iskoristiti sve svoje ljudske resurse u kontekstu društva znanja temeljenog na novim informacijsko-komunikacijskim tehnologijama.

Država	BND po stanovniku u US\$ *	Izdvajanje za naobrazbu iz BND-a (u %)**
Albanija	760	...
Austrija	27.920	5,4
Belgija	26.730	3,1
Bjelorusija	2.150	5,9
Bosna i Hercegovina
Bugarska	1.170	3,2
Češka	5.240	5,1
Danska	34.890	8,1
Estonija	3.360	7,3
Finska	24.790	7,5
Francuska	26.300	6,0
Grčka	11.640	...
Hrvatska	4.060	...
Irska	17.790	6,0
Italija	20.170	4,9
Jugoslavija
Latvija	2.430	6,3
Litva	2.260	5,5
Mađarska	4.510	4,6
Makedonija	1.100	5,1
Malta	9.330	...
Moldavija	460	...
Nizozemska	25.830	5,1
Norveška	36.100	7,4

Tablica 1.
BND po stanovniku i
izdvajanja za naobrazbu

Njemačka	28.280	4,8
Poljska	3.590	7,5
Portugal	11.010	5,8
Rumunjska	1.410	3,6
Ruska Federacija	2.680	...
Slovačka	3.680	5,0
Slovenija	9.840	
Švedska	26.210	5,4
Švicarska	43.060	
Španjolska	14.490	5,0
Ukrajina	1.040	
Velika Britanija	20.870	

Tablica 1.
(nastavak)

Izvor: World Education Indicators, Institut za statistiku, 1999., UNESCO.

* Podatci se odnose na 1997.; **Podatci se odnose na 1996.

Time se prekida dvojnost u sustavu naobrazbe, predstavlja iznimno velik problem onoj “drugoj” Europi, tj. osiromašenim tranzicijskim zemljama koje s pravom izlaz iz teškog stanja vide u što bržem priključenju “prvoj” Europi.

Iako zemljama članicama Europske unije ostaje još niz problema koje treba riješiti, uključujući 38 milijuna siromašnih i oko 9 milijuna nepismenih, poboljšanje zaštite migranata i nacionalnih manjina te društvenog položaja žena i mladeži, vraćanje povjerenja građana u političke institucije te jačanje uloge pojedinoga građanina i civilnog društva u procesu odlučivanja, riječ je o zemljama koje uglavnom i raspolazu resursima za ostvarenje naznačenih promjena, što najvećem broju tranzicijskih zemalja sasvim nedostaje.

Tablica 2.
Procjene ulaganja u naobrazbu
u 1997. godini

Europa	Procjene ulaganja u milijardama US\$	Postotak od BND-a
Europa (bez tranzicijskih zemalja)	452,2	5,3
Europske tranzicijske zemlje	45,5	4,8

Izvor: World Education Indicators, Institut za statistiku, 1999., UNESCO.

Ovdje nije samo riječ o golemim razlikama u bruto nacionalnom dohotku po glavi stanovnika (tablica 1) i razlikama u izdvajanju za naobrazbu (tablica 2) nego, prije

svega, o izrazito velikom jazu u izdvajanju za istraživanje i razvoj, osobito o trendu smanjenja broja istraživača i novca namijenjenog tom području, što je karakteristično za tranzicijske zemlje, za razliku od zapadnoeuropskih u kojima je taj trend obrnut.

Položaj tranzicijskih zemalja u izgradnji Europe kao “prostranog područja demokratske stabilnosti”, u budućnosti će sve više ovisiti o tome jesu li one u stanju brzo i učinkovito osigurati održive uvjete za razvoj i primjereno korištenje svih svojih ljudskih potencijala. Taj izazov je nepojiv s dvojnim pristupom naobrazbi. Premošćivanje jaza što se i u naobrazbi otvorio između “prve” i “druge” Europe, može se premostiti samo odlučnim promicanjem ideje elitne naobrazbe za sve, kojoj se sve više okreću gospodarski najrazvijenije zemlje svijeta. U tom smislu i Hrvatskoj tek predstoji ozbiljno suočavanje njezine političke, znanstvene i kulturne elite s izazovima modernizacije naobrazbe i naobrazbe za moderno društvo, kojemu – unatoč svih njegovih nedostatak – težimo.

¹ Pri izradi pregleda teorija o povezanosti naobrazbe i društvenih nejednakosti, dijelom smo se služili pregledima u sljedećim radovima: Spindler (1974.), Karabel i Halsey (1977.), Apple i Weis (1983.), MacLeod (1987.), Ogbu (1989.) i Mehan (1992.).

BILJEŠKA

- Apple, M. W. i Weis, L. (ur) (1983.), *Ideology and Practice in Schooling*. Philadelphia: Temple University Press.
- Aronovitz, S. and Giroux, H. (1985.), *Education under Siege: The Conservative, Liberal, and Radical Debate over Schooling*. Massachusetts: Bergin and Garvey Publishers.
- Aronowitz, S. i Giroux, H. A. (1991.), *Postmodern Education: Politics, Culture and Social Criticism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Berger, P. L.; Berger, B. i Kellner, H. (1973.), *The Homeless' Mind: Modernisation and Consciousness*. New York: Vintage Books.
- Bernstein, B. (1973.), *Class, Codes and Control: Vol. 3. Toward a Theory of Educational Transmission*. London: Routledge, Kegan Paul.
- Best, S. i Kellner, D. (1994.), *Postmodern Theory: Critical Interrogation*. London: Macmillan.
- Birzea, C. (2000.), *Education for Democratic Citizenship: A Lifelong Perspective*. Strasbourg: Council of Europe, 2000 DGIV/EDU/CIT, 21.
- Blau, P. i Duncan, O. D. (1967.), *The American Occupational Structure*. New York: John Wiley and Sons.
- Bourdieu, P. i Passeron, J.-C. (1977.), *Reproduction in Education, Society and Culture*. London: SAGE Publications.
- Bowles, S. i Gintis, H. (1976.), *Schooling in Capitalist America: Educational Reform and the Contradictions of Economic Life*, New York: Basic Books.

LITERATURA

- Cohen, A. (1981.), *The Politics of Elite Culture: Explorations in the Dramaturgy of Power in a Modern African Society*. Berkeley: University of California Press.
- Coleman, J.; Campbell, E.; Hobson, C.; McPartland, J.; Mood, A.; Weinfeld, F.; York, R. (1966.), *Equality of Educational Opportunity*. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office.
- Collins, R. (1971.), Functional and conflict theories of educational stratification, *American Sociological Review*: 36, 1971, 1002-1019.
- Cram, L. (1997.), *Policy-Making in the European Union: Conceptual Lenses and the Integration Process*. Routledge.
- Duerr, K.; Spajic-Vrkas, V. i Ferreira-Martins, I. (2000.), *Strategies for Learning Democratic Citizenship*, Strasbourg: Council of Europe, 2000 (DECS/EDU/CIT (2000) 16).
- European Commission, Study Group on Education and Training (1997.), *Accomplishing Europe through Education and Training: Report*. Bruxelles.
- Floud, J.; Halsey, A. H. i Martin, F. M. (1956.), *Social Class and Educational Opportunity*. London: Heineman.
- Fordham, S. and Ogbu, J. U. (1986.), Black Students' School success: Coping with the "Burden of Acting White". *The Urban Review*: 18, 1986, 3, 176-206.
- Giroux, H. A. (1981.), *Ideology, Culture and the Process of Schooling*. Philadelphia: Temple University Press.
- Habermas, J. (1987.), *The Philosophical Discourse of Modernity*. Cambridge: MIT Press.
- *** (2001.), *Investing in Competencies for All: Communiqué*. Meeting of the OECD Education Ministers. Paris, 3.-4. travnja, 2001 PAC/COM/NEWS (2001) 32.
- Karabel, J. i Halsey, A. H. (ur.) (1977.), *Power and Ideology in Education*. New York: Oxford University Press.
- Kellner, D. (1988.), Reading Images Critically: Toward a Postmodern Pedagogy, *Journal of Education*: 170, 1988, 3, 31-52.
- MacLeod, J. (1987.), *Ain't No Makin' It*. Boulder, CO: Westview Press.
- McDermott, R. P. (1977.), Social Relations as Context for Learning, *Harvard Education Review*: 47, 1977, 198-213.
- McLaren, P. (1988.), Schooling the Postmodern Body: Critical Pedagogy and the Politics of Enfleshment, *Journal of Education*: 170, 1988, 3, 53-69.
- Mehan, H. (1992.), Understanding Inequality in Schools: The Contribution of Interpretive Studies, *Sociology of Education*: 65, 1992, 1, 1-20.
- OECD (2001.), *Thematic Review of National Policies for Education: Croatia*. Draft Report. Paris: (CCNM/DEELSA (CROATIA) 01.
- Ogbu, J. U. (1985.), Cultural Discontinuities and Schooling, *Anthropology and Education Quarterly*: 13, 1985, 290-307.
- Ogbu, J. U. (1989.), *Pedagoška antropologija*. Školska knjiga: Zagreb.
- Skilbeck, M. (2000.), *Education for All: Trends and Issues from an OECD Perspective: Western Europe and North America*, Paris.
- Spindler, G. D. (ur.) (1974.), *Education and Cultural Process: Toward an Anthropology of Education*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- UNESCO (2000.), *The Dakar Framework for Action*. Pariz.
- Willis, P. (1977.), *Learning to Labour: How Working Class Kids Get Working Class Jobs*. New York: Columbia University Press.

Vladimir
LAY

ODRŽIVI RAZVOJ I
EKOLOŠKA
(NE)OSVIJEŠTENOST
POLITIČKIH I
PODUZETNIČKIH
ELITA HRVATSKE

Suvremeni razvoj svih društava planetarne civilizacije zbiva se u globalnoj i rastućoj napetosti između samorazumljive, imperativne potrebe društava za porastom materijalne proizvodnje i kvalitete života te sve šire i dublje ugroze prirodnih osnova života na planetarnoj razini i u lokalnom okolišu. Država (i njezine elite) koja nema porast nacionalnog dohotka navodno je neuspješna. Na izborima izabrani predstavnici koji nakon nekog vremena ne otvore procese porasta materijalnog blagostanja kao najvažnije komponente kvalitete života birača, nužno gube vlast na nekim idućim izborima. Poduzetnička tvrtka koja ne proizvede i ne proda više negoli prošle godine, također se u poslovnoj i široj javnosti ne smatra uspješnom. Imperativ materijalnog rasta i porasta blagostanja uz prateće pritiske i rizike za okoliš i održivost prirodnih osnova života redovita je konstanta modernoga civilizacijskog razvoja.

S druge strane, zaštita okoliša i biosfere, bioraznolikosti i voda, tla, zraka češće je deklarativno opredjeljenje modernih političara i poduzetnika negoli zrela i učinkovita politička volja i državna ili poduzetnička investicija na djelu. Količina i kvaliteta investicija u zaštitu okoliša i prirode, u održivost i održive razvojne solucije, premda u porastu, još je marginalna u usporedbi s investicijama u rast. Investiranje u sanaciju narušene prirodne baštine, kao i investiranje u čiste i nove tehnologije, koje bi radikalno štatile i štedjele prirodne resurse i sl., još su marginalna pojava u ukupnom spektru investicija. Na nove investicijske poteze tjera nužda. Skupi i dijelom politički i poduzetnički riskantni eventualni potezi ne nastaju iz hira. Postojeća situacija pogoršanja kvalitete planetarnog okoliša (ozonski omotač i zatopljivanje), dramatična i stalna ugroza staništa i niza drugih aspekata reprodukcije živog svijeta, širenje pustinja, uništavanje tropskih šuma, onečišćenje voda i slični negativni procesi u prirodnoj potki života na planetu Zemlji još se uglavnom ne interpretiraju kao razlog za uzbuđu, za temeljitiju promjenu ponašanja. Nevolja još ni-

je dovoljno velika, nije dovoljno prodrla u mozak i pod kožu. Percepcije da su ugrožene i današnje generacije, a ne samo buduće – još nema! Barem ne u glavama i dušama upravljača i vlasnika dobara, novaca, zemljišta, tvrtki, masovnih medija u modernom svijetu. Izgleda da i ovdje vrijedi ona narodna: “vrč ide na vodu dok se ne razbije.”

Istodobno, kakav je plan kolektivnog uma zemlje za upravljanjem prirodnim obiljem, tj. neizgrađenim prirodnim sredinama, prirodnim resursima (voda, kamen, tlo, šume i sl.), krajolicima i ambijentima, okolišem, bioraznolikošću, klimom, kao temeljnim elementima prirodnih osnova života i budućnosti jedne zemlje? Kako stojimo s razvojem te osmišljenom i sustavnom potporom takvim oblicima gospodarskih aktivnosti koje bi po sebi imale karakter proekoloških i održivih razvojnih solucija, kao što su razvoj decentraliziranih sustava obnovljivih izvora energije; turizma prijateljskog prema okolišu ili ekoturizma, ekološke poljoprivrede i slično? Još uvijek nisu dominantna pojava, makar su u stalnom porastu. Novo je rizik. Novo izaziva otpor. A i zašto bi se išlo na nešto novo ako staro funkcionira? Zašto bi se tražio oslonac na drugim izvorima energije kada nafta još obilato curi? Zašto bi se ekološki uzgajala hrana ako masovna kemijska poljoprivreda proizvodi dovoljno hrane od koje ipak ne umiremo. Barem ne odmah. Najkraće, profit “sada i ovdje” jest glavno božanstvo.

Postavljamo ovdje nekoliko pitanja: kakav je profil upravljačkih elita, kako političkih tako i poduzetničkih, u svijetu i u Hrvatskoj glede afirmiranja inovativnih održivih razvojnih solucija? Kakva je “okolišna” pismenost (engl. *environmental literacy*) ovih elita? Kakva je njihova pismenost održivog razvoja (engl. *sustainable development literacy*)? To je, dakako, pitanje od važnosti budući da upravljači velikim dijelom odlučuju o smjerovima razvoja, o investicijama, o prvacima potrošnje socijalne energije i masovne organizacije motivacije ljudi? Što pak u svijetu i u Hrvatskoj rade elite spoznaje i znanja, posebno one koje se bave održivim razvojem? Kakav je njihov utjecaj na državnu upravu i poduzetništvo glede zaštite okoliša i prirode te na traganje za novim održivim solucijama razvoja u nizu konkretnih gospodarskih djelatnosti kao i djelatnosti koje se tiču organizacije svakodnevnoga društvenog života?

Ovaj članak ne nudi kompletne odgovore. Tek ih naznačuje kroz sljedeća tri poglavlja. U prvom se definiraju osnovni pojmovi. U drugom se poglavlju razmatra uloga suvremenih elita u afirmaciji koncepta vrednote i cilja održivosti te koncepta održivog razvoja. Ovdje skiciramo ključnu proturječnost uloga i interesa upravljačkih elita na razmeđu osiguravanja pretpostavke i rasta, s jedne strane, i

održivosti, s druge. Klasični društveni mehanizmi reprodukcije i moći političkih i poduzetničkih elita, takvi kakvi jesu, kako ćemo pokušati pokazati, objektivno doprinose da se održivost kao razvojni kriterij teško afirmira u praksi. Politički izbori i tržište kao mehanizmi direktno ne obvezuju na održivost, koja je još uvijek više projekt budućnosti nego li pitanje praktičnih potreba ljudi današnjice.

U trećem poglavlju skiciramo stanje ekološke osviještenosti, odnosno *“pismenosti za održivost”* upravljačkih elita u Hrvatskoj. Neosvijestene i nepismene elite, recimo jednostavno neinformirane i neupućene, zastarijevajuće elite, ne mogu mnogo napraviti, kao što to ne mogu niti neupućeni i nepismeni građani na razini lokalnoga i svakodnevnog života. Pri ovoj se posljednjoj analizi nažalost ne služimo empirijskim istraživačkim podacima jer takvih naprosto u Hrvatskoj nema.

RAZUMIJEVANJE NEKIH OSNOVNIH POJMOVA

Držimo nužnim pružiti *kratka određenja osnovnih pojmova kojima se u okviru ovako kompleksne i sofisticirane problematike koristimo. To se odnosi na pojmove “održivi razvoj”, “ekološka osviještenost” te “pismenost za održivost.”*

Za pojam *socijalne elite*, koje su subjekt ovoga članka, nismo smatrali potrebnim davati posebna određenja. Elite su, barem teorijski, najsposobnije društvene grupe koje djeluju u određenom području društvenih aktivnosti. One su vodeće (liderske) i/ili upravljačke (glavni donositelji odluka) socijalne grupe u jednom društvu. Najkraće, razlikujemo elite moći (političari), poduzetničke elite (gospodarstvenici i biznismeni) te elite znanja (znanstveni i pedagoški kadrovi koji istražuju i poučavaju). Drugim riječima, možemo govoriti o elitama moći, novca i znanja. U ostvarenju održivog razvoja kao dugoročne ravnoteže između materijalnog rasta i očuvanja prirodnih osnova života, dogovor i sretan sinergijski spoj kvalitetnih učinaka svih ovih triju elita je presudan. Vodeće i upravljačke socijalne grupe nalaze se i u ostalim područjima ljudskog djelovanja (elite podzemlja, elite šou-biznisa (zabave), sportske elite i slično), ali one nemaju gotovo nikakvu ulogu u afirmaciji održivosti i održivog razvoja.

Što je održivi razvoj?

Pogledajmo ovdje zbog jasnijeg praćenja daljnjeg tijeka članka *ukratko što bi bio održivi razvoj?* Što se pod ovim terminom sadržajno podrazumijeva? Koncept s kojim su se na relaciji Sjever – Jug kompromisno suglasile i političke i

poduzetničke elite još krajem devedesetih (UN Bruntland izvještaj, *Naša zajednička budućnost*, 1987.) i prozvale ga konceptom *održivog razvoja*. *Održivi razvoj definira se kao onaj "koji izlazi ususret potrebama sadašnjih generacija, pri čemu se vodi računa da zadovoljavanje potreba sadašnjih generacija ne dovede u pitanje mogućnosti budućih generacija da zadovolje svoje potrebe."* U drugoj definiciji razvoj se shvaća kao *"proces unapređivanja kvalitete ljudskog života koji se odvija u okvirima tzv. kapaciteta održivih ekosustava."*

Postoje interpretacije ovog koncepta koje kreću od interesno uvjetovanog određenja održivog razvoja kao održivog rasta. Daljnji rast "da", ali za okoliš i biosferu nešto obzirniji nego do sada. Drugi pol interpretacije kreće radikalno – budući da se teži razvoju sposobnom za budućnost i omogućivanju zdravog života i idućim generacijama, mora se odmah pristupiti procesu iniciranja smanjivanja i obustavljanja štete za prirodne osnove života, koje uzrokuju procesi kao destrukcija ozonskog omotača, porast stakleničkih plinova i zatopljivanje, istrebljenje vrsta i drastično smanjenje bioraznolikosti, uništavanje šuma i širenje pustinja. Prva je tzv. "mekana" održivost, a druga tzv. "tvrda" održivost. *Održivi razvoj je projekt razvoja okrenut budućnosti, "razvoj sposoban za budućnost" i oslonjen duhovno na tradiciju organizacije uspješnog opstanka u dosluhu s prirodom kroz tisuće godina povijesti čovječanstva.* Potreban je stalan kreativan napor, kojemu stalno treba prethoditi obilje kompleksnih znanja, kako bi se održivost kao vrednota i opći cilj operacionalizirala i pretvorila u operativni kriterij u okviru niza konkretnih ljudskih djelatnosti, od onih strateških na vrhovnoj, državno-upravnoj razini, do onih lokalnih, svakodnevnih razina na kojima ljudi obitavaju i rade.

"Ekološka osviještenost" i "pismenost za održivost"

Ekološka svijest shvaća se kao određeni "pogled na svijet" ili svjetonazor. Ona je poželjna i korisna kao duhovni alat za opstanak i mudro uređenje odnosa između materijalnoga civilizacijskog rasta i dugoročne obrane prirodnih osnova živog svijeta. Pojmu "ekološke svijesti" na engleskom su jeziku – a to je korisno pogledati načas – korelativni pojmovi *environmental awareness* (osviještenost glede problema u okolišu, poznavanje ovih problema), *environmental concern* (briga za okoliš) te *environmental attitudes* (stavovi o okolišu). Osnovne dimenzije ekološke svijesti pomoću kojih se ona može i empirijski mjeriti jesu: a) osjetljivost na okoliš; b) informiranost i znanje o okolišu i procesima koji nasrću na prirodne osnove života; c) stavovi i vrijednosti te d. ponašanje, odnosno djelovanje. Visok stupanj ekološke

svijesti prisutan je kada su svi ovdje navedeni elementi, uključujući i ponašanje, empirijski zastupljeni i prisutni u kvalitetnoj mjeri i u širokom opsegu.

Na temelju empirijskih uvida u procese između okoliša i društvenih grupa u Hrvatskoj i u drugim europskim zemljama, skloni smo se zalagati za razlikovanje “deklarativne” svijesti i “djelatne” svijesti. Kod prve uočavamo tek verbalno zalaganje za rješavanje nekog problema iza kojeg ne slijedi nikakva ili barem ne primjerena socijalna akcija. U djelatne svijesti prepoznavamo osjetljivost, informiranost i stavove spram okoliša koji pokreću akciju te postižu određene učinke.

Elite moći, novca i znanja koje mogu biti uspješni lideri i upravljači održivim razvojem, koliko god to zvučalo naivno, moraju razvijati ekološku svijest ili, određenije – osjetljivost na problem održivog razvoja, povećavati vlastitu informiranost i znanja (koja zakonito nisu na visokom stupnju kada je riječ o inovativnim znanjima), postupno mijenjati vrednote i stavove koji su tradicionalni i dugoročno vode u neodrživost te inicirati ili barem podupirati djelovanja u smjeru održivog razvoja (političke odluke, potpore u materijalnim sredstvima iz proračuna, gospodarske i financijske investicije, razvijanje novih znanja i širenje u društvo).

Pismenost za održivost jest pojam koji izvodimo iz pojmova “ekološka pismenost” (engl. *ecological literacy*) ili “pismenost za okoliš” (engl. *environmental literacy*). Ovaj pojam još nije uobičajen, ali je logičan produkt socioloških razmatranja socijalnih aktera održivog razvoja i potrebnih osobina aktera koji bi ovakav razvoj u nekom društvu trebali nositi.

Pismenost je inače sposobnost čitanja i pisanja. Ekološka pismenost se određuje kao sposobnost uvida i procjene relativnog stanja okoline i poduzimanja odgovarajućih mjera i akcija radi njezina očuvanja, obnove i poboljšanja (Disinger, Roth, 1992.). Ova se pismenost sastoji od znanja, vještina, osjećaja i ponašanja. Pismenost za održivost također se, tako možemo reći, sastoji od ovih elemenata. Ovu pismenost možemo radno definirati kao sposobnost uvida i procjene ukupnog međuodnosa između povećanja materijalne proizvodnje i rasta, na jednoj strani i procesâ koji se odnose na kvalitetu biofizičkih, prirodnih osnova života, s druge strane, te sposobnost poduzimanja odgovarajućih mjera i akcija radi očuvanja ravnoteže između društva i prirode, između rasta i biofizičkih osnova života.

Elementi “pismenosti za održivost” jesu: a) opća i posebna, primijenjena znanja za održivost, koja socijalne ak-

tere orijentiraju kuda ići te što i kako raditi; b) vještine koje osposobljavaju aktere za praktično djelovanje za održivost (kako proizvoditi ekološku hranu, kako koristiti obnovljive izvore energije, kako zbrinjavati otpad i ponovno ga do maksimuma koristiti i sl.); c) osjećaji koji daju onu "toplinsku" emotivnu snagu, motivaciju i vjeru bez koje u bitkama za održivost i afirmaciju živog svijeta nema mnogo nade za uspjeh; d) ponašanje i djelovanje u znaku održivosti i konkretnih održivih solucija produkcije novih dobara i organizacije svakodnevnog života tako da isti imaju mogućnost biti trajnima i uravnoteženima s prirodnim osnovama života.

Zadaće pismenosti za održivost sažeto smo odredili na sljedeći način: a) treba nas osposobiti za šire razumijevanje odnosa ljudi i društva te ovih naspram prirodnih sustava; b) poučiti o strukturi i brzini globalne krize; c) osposobiti nas za razumijevanje dinamike i načina reproduciranja suvremenog svijeta i planetarne civilizacije; d) pomoći nam da shvatimo zašto su i kako ljudi i cijela društva postala destruktivna te e) pomoći nam razvijati visoku ekološku svijest, svjetlost u umu, duhu i duši modernih ljudskih bića kao temeljnu pretpostavku za obranu života i živog svijeta na Zemlji adekvatnim razvojnim koracima u idućim desetljećima.

Proces razvijanja "pismenosti za održivost" nazivamo *odgojem i školovanjem za održivi razvoj* (engl. *education for sustainable development*; kratica *ESD*). Odgoj i školovanje za održivi razvoj jesu procesi stvaranja i širenja novih vrednota i znanja, osjetljivosti i vještina u funkciji mijenjanja mišljenja i ponašanja ljudi prema povećanju održivosti i postizanju uravnoteženosti između rasta/povećanja materijalne proizvodnje i kvalitete biofizičkih temelja života. U procesu odgoja i školovanja razlikujemo edukatore i educirane. Podrazumijeva se da se elite iskažu kao educirani, kao oni koje se educira. Temeljni problem jest u tome što im visoki status (mi sve znamo, što nas tko ima učiti!) i nedostatak vremena (uvijek imamo nešto važnije!) ne dozvoljava da sjednu "u klupe". Ključ uspjeha jest promjena mišljenja i djelovanja elita prema povećanju orijentacije na održivost u pronalaženju novih metoda edukacije suvremenih elita.

Uloga suvremenih elita u održivom razvoju

Čini nam se smislenim sljedeća polazišna hipoteza: *Razvojni horizonti političkih i poduzetničkih elita svijeta, bilo u nacionalnim bilo u internacionalnim okvirima visoko su determinirani materijalnim rastom kao osnovnim ciljem reprodukcije*

društava, ali i kao pretpostavkom očuvanja i reprodukcije vlastitih položaja i moći. Održivi razvoj praktično (još) nije cilj aktivnosti "glavne struje" ovih elita, buduća održivost kao vrednota i interes naspram rasta i profita naprosto nije "pogonska sila" u tkivu vladajućeg društvenog odnosa.

Avangardni dijelovi elita, dakle one "male garde ispred glavnine vojske", one grupe upravljača koje su glede razvojnih horizonata iznimno osviještene, kako one u političkim elitama u međunarodnim organizacijama te onih u nacionalnim državama, tako i one u elitama suvremenog poduzetništva, bilo na razini transnacionalnih kompanija bilo "nacionalnih" tvrtki – krajem 20. i početkom 21. stoljeća, traže i već nalaze različita rješenja i izlaze za ovu temeljnu razvojnu proturječnost između potrebe za rastom količine materijalnih dobara i potrebe za očuvanjem prirodnih osnova života.

Komisija UN-a za održivi razvoj (CSD) i Svjetski poslovni savjet za održivi razvoj (World Business Council for Sustainable Development) idejno predvode ove elite. Pri tomu je na svjetskoj razini posebno zamjetna agilnost znanstvenih i istraživačkih krugova te jednog dijela poslovnih tvrtki i pojedinaca. Državne uprave, odnosno političari, čine se tromim i sporim glede afirmacije održivog razvoja u praksi. Oni stalno traže aritmetičke sredine između stavova i interesa socijalnih grupa sadašnjice. A na toj razini uopće nema problema! Njih kao da proždire sadašnjost i imperativ uspješne obrane mandata, ma od kojih se aktivnosti smisljeno i vrijednosno gledano ta "obrana" sastojala. Političari (više) nisu lideri, voditelji u sutra, oni su dnevni pragmatičari ili tek planeri slijedećega dana, tjedna ili mjeseca.

Održivi razvoj i potreba za socijalno inovativnim mišljenjem i ponašanjem upravljačkih elita

Ovakav održivi razvoj, pogotovo ako se radi o radikalnijoj interpretaciji, zahtijeva goleme sustavne psihološko-motivacijske, vrijednosno-ciljne, ekonomske, društveno-organizacijske, tehnologijske i ine društvene inovacije i promjene globalnih razmjera. A Einstein će reći "Nijedan se problem ne može riješiti iz onoga tipa svijesti iz kojega je stvoren. Radi se o tome da se svijet vidi na novi način."

Društvene inovacije pretpostavljaju socijalne aktere - nositelje procesa difuzije inovacija. Elite znanja prirodni su lideri ovih procesa. Njih pak generira nastavni sustav, bilo sustavni i institucionalni, bilo onaj alternativni i izvaninstitucionalni. Prva reakcija prosječnog uma i interesa na društvenu inovaciju jest oprez, otpor, želja da se održi status quo,

sloga oko obrane postojećega kao “carstva izvjesnosti”. Vladajući odnos kapitala i profita (bez obzira na ekološku cijenu) odličan je primjer za to. Njega se želi reproducirati jer donosi dobiti, a, uostalom, svijet je socio-antropološki, aksiološki i kulturalno ugođen na kapitalizam. Gubitci na ekološkoj, “okolišnoj”, razvojnoj razini ne sagledavaju se u punoj mjeri ili se ne sagledavaju uopće.

Ukoliko je preokretanje u inovativnom smjeru i moguće, nikada taj proces nije ni brz ni kratak, već korak po korak, polagan i sustavan. Danas je vidljivo da se inovacije u smjeru povećanja održivosti u kontekstu reprodukcije društva te niza konkretnih djelatnosti (industrija, energetika, graditeljstvo, zbrinjavanje otpada, poljoprivreda i sl.) događaju kapilarno i u malim lokalnim i regionalnim krugovima, a potom se šire na cijelo, globalno društvo.

Političke elite, reproducirane kroz političke stranke, povremene političke izbore i mandate, također se opiru prebrzim i neizvjesnim inovacijama. Političku dobit (na izborima, a i inače) donose sigurna rješenja, potezi koji zadovoljavaju većinu. Pragmatičnu političku dobit često ne donose društvene inovacije. S druge strane, ove iste elite se legitimiraju organizacijom opstanka, uključujući osiguravanje zdravog okoliša. U stalnoj napetosti između ta dva pola - elite, političke, a još više poslovne, zatiče nedostatna “okolišna” informiranost i znanje te nedostatna “okolišna” osviještenost. Ono što je globalno razvojno najdramatičnije, zatiče ih neadekvatnost razvojnih horizonata koji nisu dorasli izazovima pred kojima civilizacija u smislu očuvanja prirodnih osnova života iznenada stoji. Sva su protekla stoljeća i desetljeća u tom pogledu bila bezbrižna. Povijesne pripreme, dakle, za ovaj izazov nije bilo. No danas, početkom 21. stoljeća, postavlja se zahtjev elitama za empirijskim inoviranjem razvojnih horizonata i za “okolišnom” pismenošću (engl. *environmmetal literacy*), a moglo bi se reći i “pismenost za održivost” (engl. *literacy for sustainability*).

Upravljačke elite kao “evolucijski klin” moderne civilizacije?

Socijalne aktere, koji suodređuju ili čak presudno stvaraju ekološku budućnost čovječanstva i donose ključne “okolišno-razvojne” odabire i odluke, nazivamo “evolucijskim klinom”. Njega čine onih 5% (ili manje) čovječanstva, odnosno ljudi sposobnih i/ili sklonih voditi i upravljati socijalnim sustavima, od kojih je suvremeni okoliš, od regionalnoga preko kontinentalnog do planetarnog, nedvojbeno jedan od temeljnih. Osnovne društvene elite od čijeg tipa mišljenja i načina ponašanja/postupanja u konačnici

ovise i kvaliteta okoliša te odabiri glede ekoloških i održivih razvojnih solucija, jesu *političke elite*, s jedne, i *poduzetničke elite*, s druge strane. Određenu ulogu u proizvodnji znanja i spoznaja imaju nastavno-spoznajne elite, dakle vrhovi sustava naobrazbe i znanosti.

Političke elite se strukturiraju kroz sustav političkih stranaka, a stječu pravo vladanja i obnavljaju se preko izbora za zakonodavna tijela u određenoj zemlji. Poduzetničke elite se legitimiraju kroz konkurentsku borbu na tržištu, a u svezi s uspješnošću produkcije i produkata i usluga kojima se bave.

Političke elite se između ostalog legitimiraju organizacijom opstanka građana i društva u cjelini. Ukoliko razvoj u antropocentričnoj maniri definiramo kao unapređenje kvalitete života ljudi (blagostanja, sigurnosti, slobode i preduvjeta samorealizacije), može se ustvrditi da se političke elite legitimiraju organizacijom unapređenja kvalitete života. U okviru toga locirana je i dimenzija ekološke sigurnosti, te se može reći da ove elite stječu legitimitet i tako da građanima kroz splet djelovanja brojnih institucija osiguraju zdrav i čist zrak, vodu, tlo i druge prirodne pretpostavke života. Ako održivi razvoj definiramo kao reprodukciju društva koje ne narušava “nosive kapacitete” prirodnih sustava na temelju kojih se reproducira, onda se dugoročno gledano, mnogo duže od jednoga četverogodišnjeg mandata, političke elite legitimiraju organizacijom reprodukcije života koja se brine za ove “nosive kapacitete” prirodnih sustava u okviru državnog teritorija.

Pitanja koje ovdje pokrećemo odnose se na horizont/svijest, znanja, sposobnosti i vještine kojima političke elite u Hrvatskoj moraju raspolagati, odnosno prakse koje političke elite u kooperaciji s drugim socijalnim akterima (poduzetništvo, civilno društvo) moraju činiti da bi uspješno (pravodobno, adekvatno, demokratski i sl.) osigurale unapređenje kvalitete života ljudi (uključujući ekološke sigurnosti građana) te reprodukciju društva koja će respektirati prirodne osnove života i njihovo bogatstvo, a ne razgrađivati ih, razbolijevati i destruirati.

Poduzetničke elite ili “business sektor” koristi prirodne resurse u procesu proizvodnje roba i usluga. Troškovi zaštite okoliša najčešće se ili ne plaćaju uopće ili se ovi troškovi ne snose u cijelosti. Najmodernije poduzetničke elite u svijetu posljednjih godina prilaze inovacijama i investicijama koje se brinu za ekološku održivost samog procesa proizvodnje, ali i samih proizvoda te lokacije, regije u kojoj djeluju. To im je, naime, zalag poslovnoga (budućeg) uspjeha.

Način reprodukcije političkih elita kroz političke izbore a poduzetničkih kroz tržišnu, ne sadrže obvezno eko-

loške kriterije glede obilježja ljudi koji se biraju niti poduzetnika čija se roba kupuje. A drugih socijalnih mehanizama odabira i reproduciranja elita na socijalnoj razini nema. Civilno društvo u svojim njedrima stvara udruge građana i vladine organizacije koje se brinu i koje se bore za zdrav okoliš i ekološke razvojne solucije. Prvi sektor, država, i drugi sektor (poduzetništvo, gospodarstvo, biznis), ekološko-okolišna pitanja nemaju u fokusu. Treći sektor (civilno društvo) stoga najčešće organizira pritiske na prva dva sektora da u okviru svojih nadležnosti nešto učine. Moderni svijet i njegovi društveni mehanizmi su *de facto* primitivno i neadekvatno uređeni glede učinkovitih, brzih i kvalitetnih odgovora na suvremene "okolišne" izazove pred kojima se stoji. "Okolišni" planetarni negativni procesi se nastavljaju ili čak povećavaju.

Kako god nam postojeće stanje izgledalo teško promjenjivo, inertno i samodopadno ("Ovo je najbolji od svih svjetova!"), čini se nedvojbenim da su (samo)odgoj i (samo)naobrazba za održivi razvoj elita moći, novca, znanja kao i svih drugih aktera društva krajnje poželjni i potrebni. Idućih godina i desetljeća odgoj i školovanje za održivi razvoj, shvaćenih kao povećanje osjetljivosti aktera razvoja, razine i kvalitete informiranosti i znanja, sustavna i postupna mijena vrednota i stavova te djelovanje u smjeru i u prilog povećanja održivosti u tkivu reprodukcije društva te u svakodnevnom tkivu procesa zadovoljavanja ljudskih potreba, bit će djelatnost u koju će se u mnogim "mudrim" zemljama financijski i glede ljudskih resursa investirati i koja će se brzo i sustavno razvijati. Obrazovanje za održivi razvoj bit će vodeći čimbenik promjena, koji treba nuditi odgovor na izazove pred kojima moderna civilizacija stoji, a kojih će s vremenom biti sve više. To pokazuju iskustva proteklih godina u Nizozemskoj, Švicarskoj te skandinavskim i nekim drugim zemljama!

Iz perspektive Hrvatske 2001., zemlje u kojoj se mučimo s organizacijom opstanka (veliki dio društva je siromašan), artikuliranjem pravnih i političkih mehanizama globalne organizacije društvenog života, vlasničkom pretvorbom i sličnim "a-b-c-d" pitanjima, ovo je možda teško razumjeti. Ali ako se malo kognitivno potrudimo - moguće je! Posebno zato jer to ima dubokog smisla! I to stoga što su temeljne odlike prirodne sredine, krajolika i ambijenata, bioraznolikosti, klime i okoliša u Hrvatskoj takve da sustavnom i naglašenom afirmacijom održivog razvoja imamo što čuvati te tako očuvano u budućnosti u kontekstu Europe možemo kapitalizirati za dobrobit kvalitete života ljudi i zemlje u cjelini.

STANJE EKOLOŠKE OSVIJEŠTENOSTI I “PISMENOSTI ZA ODRŽIVOST” POLITIČKIH I PODUZETNIČKIH ELITA U HRVATSKOJ

Sve se češće u Hrvatskoj susrećemo, pretežno pod utjecajem stručnih i znanstvenih nalaza, ali i političkih poruka iz razvojnog avangardnih dijelova Europe (pogledajmo, primjerice, Skandinaviju), s pojmom “održivi razvoj” te kreiranjem razvojnih solucija u znaku toga koncepta razvoja.

Iz mnogih izvora, uključujući i osobnu višegodišnju autorovu opservaciju kao sociologa-istraživača te kao ekološkičkog “aktivista” u redovima civilnog društva u Hrvatskoj, stalno nam se nameće pitanje: znaju li uopće politički upravljači, poduzetnici, pa i brojni pripadnici intelektualne elite što bi to bio održivi razvoj? Znaju li sadržaj toga pojma i koncepta u smislu da ga kreativno umiju povezati s konkretnim granama djelatnosti i konkretnim pitanjima organizacije društvenog života u svojoj lokalnoj (gradskoj, općinskoj, županijskoj) sredini, u svojoj tvrtci, u svom profesionalnom djelovanju?

Naš nalaz je sljedeći: domaćim upravljačkim elitama, kako političkim tako i poduzetničkim, a u velikoj mjeri i elitama znanja (osim dakako ekolozima, dijelom sociolozima i ekonomistima te još nekim grupama) nisu uopće ili nisu dovoljno jasno i kvalitetno poznata polazišta i ciljevi koncepta održivog razvoja. Još im je manje jasno kako načela i kriterije održivosti artikulirati u konkretnim djelatnostima, u energetici, u građevinarstvu, u proizvodnji hrane, u zbrinjavanju otpada, u organizaciji prometa, u “ekologizaciji” turizma i slično. Najkraće, stupanj ekološke osviještenosti i pismenosti za održivost hrvatskih političkih i poduzetničkih elita, ali i elita znanja, vrlo je nizak. Broj ljudi za koje to ne bismo mogli reći, u cijeloj je Hrvatskoj, prema našim spoznajama, vrlo malen.

Ocjenjujemo da je već pitanje onečišćenja okoliša, a kamoli znatno kompleksnije pitanje primijenjene afirmacije održivosti osjetljivost, u prosjeku vrlo niska. Istraživanje koje smo tijekom zime 2000. proveli u 60 tvrtki (Lay, Sabol, 2001.) pokazalo je da samo manjina ima senzibilitet glede pitanja i problema onečišćenja vode, zraka i tla od djelovanja vlastite tvrtke. Manjina investira u zaštitu od onečišćenja. Argumenti većine za ovakvo ponašanje jesu nestašica novaca, slabo poslovanje tvrtki. *No nedvojbeno je da su informiranost i količina znanja - mali, a volja da se što učini dosta niska.*

Zanimljivo je da na deklarativnoj razini ekološka svijest još i nije tako niska, pismenost za održivost (najviše za ekološku poljoprivredu) se tu i tamo verbalno iskazuje.

Uostalom, ako ništa drugo, pripadnici elita moći, novca i znanja osramotili bi se, u smislu iskazivanja adekvatnog stupnja vlastite moderniziranosti, kada ne bi tako afirmativno govorili o potrebi zaštite okoliša i održivog razvoja. No, vidljivo je kako je to tek riječ. Dotle se, eto, ipak stiglo. Donedavno, utješimo se, nije bilo niti ove deklarativne razine. Investicije u znanje uopće, u znanost, u istraživanja, u zaštitu prirode i okoliša, u održive razvojne solucije vrlo su niske. Krediti ili subvencije za ekološki usmjerene aktivnosti i gospodarske djelatnosti još su uvijek vrlo, vrlo marginalne.

Ako održivi razvoj ocijenimo kao suvremeni koncept modernizacije i razvoja bez alternative (osim da prije uništenja života na vlastitom planetu koloniziramo druge planete podobne za život), moglo bi se reći da hrvatske elite moći, novca i većim dijelom i elite znanja iskazuju stanovitu modernizacijsku nesposobnost. Otpor prema inovaciji i nužnosti promjene mišljenja i ponašanja je očit. Oni koji su vodili razvoj na dugoročno neodrživ način ne mogu generirati razvoj u smjeru održivosti. Prisutna je u tom smislu i pojava zastarijevanja "rukovodećih kadrova" (termin u uporabi do 1990.), odnosno stagnacije upravljačkih elita glede osjetljivosti, znanja i tipa djelovanja. No, ima i iznimaka (pojedinci, tvrtke) koji govore da zastarijevanje, stagnacija i oglašivanje o potrebe inoviranja k održivosti nisu jedini razvojni put.

Mladi ljudi, posebno oni školovani, moderni i na budućnost orijentirani, uglavnom nemaju prilike sudjelovati u upravljačkim elitama, a niti u elitama znanja. Velik broj mladih školovanih ljudi napuštaju zemlju zbog nedostatka temeljne životne perspektive (stan, radno mjesto, prihodi dovoljni za pristojan život i sl.). Mnogi podatci pokazuju da je "odljev mozgova" (brain drain) iz Hrvatske surov tempom i razmjerima. Tako oni koji u okviru institucionalnog procesa školovanja možda i upiju nova znanja, uključivo i znanja o održivom razvoju u velikom broju odlaze te ta znanja nemaju prilike primijeniti u Hrvatskoj.

Investicije u sustavni odgoj i školovanje za održivi razvoj u Hrvatskoj gotovo su nikakve. Prosvjetne elite mahom ne znaju da bi takvi sadržaji hitno trebali postati sustavni i masovni predmet obrazovanja. Još uvijek smo na razini čišćenja okoliša škole od smeća ili smo na razini aktivnosti fakultativnih ekoloških sekcija koje dohvaćaju tek jednostavne teme onečišćenja okoliša, a rjeđe kompleksnija pitanja povezana s održivim razvojem. Intelektualne i stručne rasprave, djelatnosti konceptualizacije održivog razvoja Hrvatske vrlo su rijetke. Određene pomake postižu neke udruge za zaštitu okoliša i pojedini fakulteti.

Hrvatskim upravljačkim elitama predstoji proces modernizacije, dijelom kroz smjenu, dijelom kroz vlastito samoškolovanje. Utjecaji i iskustva iz razvijenijih sredina ovdje su dobrodošli. Domaće razvojne nevolje, nužnost traženja uporišta za domaći razvoj u komparativnim prirodnim prednostima, s jedne strane, te utjecaj iz razvijenijih sredina, s druge strane, glavni su "činitelji pritiska" na domaće elite da mijenjaju svoju osjetljivost i znanje te "dopunjuju" postojeći način mišljenja i ponašanja.

ZAKLJUČNA NAPOMENA

Zaključno, ekologijska legitimacija upravljačkih elita u suvremenim je zemljama neizostavan uvjet njihova opstanka. *Niti antiekološki usmjeren političar niti antiekološki poduzetnik ne mogu dugoročno opstati na političkom i robnom tržištu. To naprosto ne ide! Moglo bi se reći da će se uskoro sve više činiti logičnim da elite moraju sustavno osiguravati održivi razvoj zemlje, kako demografski, tako socijalno-kulturalno, a prije svega u smislu ravnoteže između prirode i društva, rasta i biofizičkih temelja života. Sve ovo unatoč ili baš zbog sve prisutnije globalizacije, kojoj je nanošenje šteta okolišu imanentna karakteristika.*

LITERATURA

- Agenda 21 (1992.), *Programme of Action for Sustainable Development*, UN Department of Public Information, New York.
- Brown, Lester R. (2001.), *State of the World 2001*, The Worldwatch Institute, W. W. Northon & Company, New York - London.
- Jacobs, Michael (ur.) (1997.), *Greening the Millennium? The New Politics of the Environment*, Blackwell Publishers, Oxford.
- Lay, Vladimir (1998.), *Održivi razvoj i obrazovanje* (doktorska disertacija), Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Lay, Vladimir, Sabol, Gabrijela (2001.), *Public Awareness Survey on Water Environment Preservation - Master Plan / The Study for Water Pollution Reduction on the Sava River Basin in the Republic Croatia*, Institute of Social Sciences Ivo Pilar, Zagreb.
- Orr, W. D. (1992.), *Earth on Mind; On Education, Environment and the Human Prospect*, Clovelo California: Island Press, Washington DC.

III.

ELITE I
PROBLEMI
UPRAVLJANJA
U SVIJETU
PODUZEĆA

Nevenka
ČUČKOVIĆ

UTJECAJ
POSTPRIVATIZACIJSKE
VLASNIČKE STRUKTURE
NA KVALITETU
KORPORACIJSKOG
UPRAVLJANJA U
HRVATSKOJ

U ovom radu analizirat će se učinci modela privatizacije na formiranje dominantne postprivatizacijske vlasničke strukture u Hrvatskoj te razmatrati kakav je utjecaj tako formirane vlasničke strukture na kvalitetu korporacijskog upravljanja privatiziranih poduzeća.

Polazna je pretpostavka da različiti oblici privatiziranog vlasništva različito djeluju na mehanizme korporacijskog upravljanja poduzeća (npr. disperzirano dioničarstvo, koncentrirani većinski udjeli, investicijski fondovi, banke, dominantni inozemni vlasnik, menadžeri i zaposleni kao dominantni vlasnici itd.). Među privatiziranim poduzećima u tranzicijskim zemljama postoje značajne razlike u uspješnosti, koje su u velikoj mjeri korelirane s postprivatizacijskom strukturom novih dominantnih vlasnika poduzeća, ali i s izgrađenosti institucionalnog okružja koje im omogućuje mehanizme nadzora upravljanja vlasništvom. Njihov utjecaj (izravan i neizravan) na menadžment poduzeća reflektira se i na vođenje poslovne politike, a time i na brigu menadžmenta o efikasnosti poduzeća. Empirijski uvidi u funkcioniranje i uspješnost privatiziranih poduzeća, ne samo u tranzicijskim zemljama već i u razvijenim industrijskim gospodarstvima, na uzorcima od nekoliko tisuća poduzeća, pokazuju kako određena vrsta vlasništva značajno utječe na način njihova upravljanja i ukupnu uspješnost poduzeća na tržištu (Frydman et al., 1998.; Megginson et al., 1994.; Hansmann, 1996.; Pohl et al., 1998.). Većina je ovih empirijskih istraživanja proistekla iz proučavanja učinaka privatizacijskog procesa.

Prema tome rad analizira s jedne strane dominantnu strukturu nastalog privatiziranog vlasništva u Hrvatskoj (zaposleni, menadžeri, HFP, mirovinski fondovi, PIF-ovi, vanjski investitori), a s druge razmatra njihov utjecaj na restrukturiranje poduzeća te mehanizme vlasničke kontrole i legislativni okvir za korporacijsko upravljanje. Također se razmatra na koji način je oblik vlasničke strukture i kvaliteta korporacijskog upravljanja utjecala na razinu efikasno-

sti poduzeća, proces tržišnog restrukturiranja i ukupno poslovanje poduzeća na tržištu s obzirom na tipologiju vlasništva. Naposljetku, pokušat ćemo utvrditi kakva je bila uloga institucija monitoringa i tržišta kapitala u razvoju nove upravljačke elite privatiziranih poduzeća te elaborirati specifičnosti dominantnog hrvatskog uzorka postprivatizacijskog korporacijskog upravljanja u odnosu na druge tranzicijske zemlje.

Osim toga, navest ćemo i neke od mjera koje bi omogućile pozitivniji učinak (mogućega) budućega procesa privatizacije na kvalitetu i kulturu korporacijskog upravljanja u Hrvatskoj. Iz te perspektive razvoj tržišta kapitala nameće se kao jedan od bitnih čimbenika u daljnjoj evoluciji i redizajnu inicijalne postprivatizacijske vlasničke strukture.

KORPORACIJSKO UPRAVLJANJE PRIVATIZIRANIM PODUZEĆIMA: OGLEDALO USPJEHA PRIVATIZACIJSKIH PROJEKATA U TRANZICIJSKIM ZEMLJAMA

Upravljanje privatiziranim poduzećima već je čitavo desetljeće u središtu pozornosti politike ekonomskog rasta tranzicijskih zemalja. Pod korporacijskim upravljanjem u ovom radu, kao i u većini sličnih istraživanja tržišnoga uspjeha privatiziranih poduzeća (Bornstein, 2000., 2), podrazumijevamo upravljanje ključnim poslovnim politikama poduzeća, kao što su politika proizvodnje, investicija, raspolaganja ostvarenom dobiti, zapošljavanja i slično, kao i selekciju, sustav motiviranja i vlasnički nadzor rukovodeće strukture poduzeća (*top management*) koji su zaduženi za provođenje ovih politika.

Krunski argument privatizacijskog procesa u tranzicijskim zemljama jest da privatno-vlasnički gospodarski sustav u značajnoj mjeri pridonosi podizanju razine poslovne efikasnosti poduzeća na tržištu. Cilj privatizacijskoga procesa nije samo promjena vlasništva nego prateća promjena sustava tržišnih poticaja za korporacijsko upravljanje, promjena ponašanja uprave prema ostvarivanju poslovnih ciljeva poduzeća i posljedično povećanje efikasnosti poduzeća (Hashi, 1999., 90). Analitičari u tom kontekstu osobito naglašuju važnost razvijenosti institucionalnog okružja koje regulira i definira transparentne mehanizme aktivnog utjecaja vlasnika na upravljanje poduzećima. U središtu institucionalnog uređenja tržišta (kako razvijenih tako i tranzicijskih) svakako jest *zaštita prava vlasništva i ugovornog odnosa ekonomskih aktera na tržištu*¹ te, općenito, *izgradnja povjerenja u ostale institucije tržišta* putem efikasnog bankarskog nadzora, financijske regulative, propisa tržišne konkurencije, odredbi o preuzimanju i spajanju ili osnivanju

poduzeća, stečajnih propisa, provođenje zakona i efikasna sudska zaštita i sl. Velik broj empirijskih istraživanja koja su nastala tijekom devedesetih godina potvrđuju tezu da tranzicijske zemlje sa slabije razvijenim tržišnim institucijama imaju veće transakcijske troškove (North, 1997.), i zbog toga rastu mnogo sporije, imaju velike zone sive ekonomije, imaju visoku razinu javne potrošnje, nemaju zadovoljavajuću razinu štednje i investicija i zbog toga ostvaruju niže razine životnog standarda svojih građana (Brunetti et al., 1997.).

Za razvoj kvalitetnog i efikasnog korporacijskog upravljanja privatiziranim je poduzećima, uz jasno definiranu vlasničku strukturu, potrebno postojanje dobro *razvijenih uvjeta tržišne konkurencije*, osobito na području faktorskih tržišta (rada, tehnologije i kapitala) i *čvrste tržišne regulativno-institucionalne strukture*, koju primarno obilježava vladavina prava a ne ljudi (*rule of law*). Naime, u institucionalnom okružju koje podupire konkurenciju i poduzetništvo, privatizacija donosi očekivane koristi, dok tamo gdje ne postoji takvo institucionalno okružje, vidljivi efekti u u sferi korporacijskog upravljanja i restrukturiranja poduzeća izostaju (Nellis, 1999., 4).

Izbor metoda i načina privatizacije u tranzicijskim zemljama u značajnoj je mjeri odredio ne samo vrstu novih vlasnika (vanjski, unutarnji)² već i način njihove kontrole nad privatiziranim poduzećem te također upravljačke mehanizme i vjerojatnost opsežnog restrukturiranja takvog poduzeća (Aghion i Blanchard, 1998.; Frydman et al., 1999.). Empirijski podaci ukazuju na *različite preferencije* novih vlasnika, koje značajno utječu na vođenje poslovne politike privatiziranih poduzeća te poticanje i discipliniranje njihovih uprava. U tom pogledu nije, naravno, isto ako su poslije privatizacije poduzeće preuzeli zaposleni, menadžeri unutar poduzeća, ulagatelji izvan poduzeća (osobito strani), privatni investicijski ili pak državni fondovi (mirovinski, zdravstveni). O njihovoj motivaciji, sredstvima i znanju da utječu na tijek poslovnih promjena u velikoj je mjeri ovisio budući uspjeh ili pak krah privatiziranog poduzeća na tržištu.

Ipak, unatoč tome što je ova pretpostavka bila poznata još u doba započinjanja velikih privatizacijskih projekata u postsocijalističkim zemljama Srednje i Istočne Europe, svaka od ovih zemalja morala je pri izboru dominantne metode privatizacije voditi računa o specifičnim naslijeđenim inicijalnim gospodarskim, političkim, povijesnim i kulturološkim uvjetima. Taj specifični *path dependancy*, koji je vrsno elaborirao nobelovac North (1990.), u značajnoj je mjeri određivao i izbor privatizacijske politike (Earle i

Estrin, 1996., 1-62). Tako su, primjerice, zemlje u kojima su radnici u bivšem sustavu imali značajnu ulogu u upravljanju i stvaranju kapitala poduzeća (npr. Slovenija, Hrvatska, Makedonija, Poljska, Rusija) morale respektirati tu činjenicu, pa su u privatizacijskim procedurama davale povoljnije uvjete zaposlenima i prije zaposlenima, zbog čega su ovi u naglašenijoj mjeri participirali u vlasničkoj strukturi privatiziranih poduzeća negoli u ostalim postsocijalističkim zemljama.³ Radničko i menadžersko dioničarstvo kao dominantna vrsta unutrašnjeg (*insiderskog*) oblika vlasništva postao je zbog toga specifičan izraz "narodnog kapitalizma", odnosno stvaranja široke vlasničke baze novog tržišnog sustava u ovim zemljama. U uvjetima nedostatka kapitala (domaćeg i inozemnog) davanje prednosti zaposlenima često je bio i jedini način da se ta poduzeća privatiziraju, a kreatori politike privatizacije nadali su se da će sekundarna tržišta dionica kasnije korigirati sve nesavršenosti takve inicijalne postprivatizacijske vlasničke strukture koja će kasnije evoluirati prema tržišno efikasnijim oblicima vlasništva (Frydman et al., 1999., 1158). Naime, loša alternativa tome jest zadržavanje poduzeća u državnom vlasništvu i odgađanje privatizacije, a u pravilu (kako pokazuju brojna, ali i hrvatska tranzicijska iskustva) to se pokazuje ekonomski neproduktivnim budući da vrijednost takvih poduzeća značajno erodira zbog lošeg upravljanja.

Dotatna mogućnost za stvaranje širokog sloja novih privatnih vlasnika u uvjetima nedostatka kapitala za otkup državnog vlasništva bila je besplatna podjela dionica stanovništvu, odnosno masovna privatizacija putem vaučera. Različita iskustva tranzicijskih zemalja pokazuju kako su poduzeća privatizirana kroz metode masovne privatizacije – zbog slabo razvijenoga financijskog tržišta i većinom pasivne uloge privatizacijskih investicijskih fondova (PIF) u njihovu upravljanju i restrukturiranju⁴ (a tamo gdje nisu posredovali PIF-ovi i zbog inicijalne disperziranosti tako nastale nove vlasničke strukture) – imala redovito više početnih teškoća u ostvarivanju efikasnog upravljanja, osobito u usporedbi s poduzećima s koncentriranom vlasničkom strukturom u kojima su dominantne udjele stekli strani ulagatelji, gdje su ti mehanizmi mnogo izravniji. Mnogi analitičari pokazuju kako je to bila posljedica nemogućnosti da se sa sigurnošću predvidi na koji će način očekivani mehanizmi korporacijskog upravljanja s dominantnim institucionalnim investitorima (PIF-ovima) funkcionirati u praksi u različitim institucionalnim okruženjima koja su tek u nastajanju i koja uglavnom stvaraju specifične hibridne anglosaske i njemačke regulativne uzorke (Cofee, 1996., 4; Hashi, 1999., 91; Čengić, 1998., 129-163).

Iz empirijskih istraživanja bogatih tranzicijskih iskustava (Frydman et al., 1999.; Landesmann, 2000.) uočljiva je značajna razlika i svojevrsna polarizacija u načinu postprivatizacijskog upravljanja i utvrđivanju prioritetnih poslovnih ciljeva u unutarnjih i vanjskih vlasnika. Tako poduzeća u kojima je dominantna postprivatizacijska struktura ona sastavljena od unutrašnjih korporacijskih vlasnika ili tzv. *insidersa* (zaposlenih i starog menadžmenta), često poduzimaju samo *površinska i tzv. obrambena restrukturiranja* kako bi opstala na tržištu, odnosno provode tzv. "strategiju preživljavanja" (poput traženja novih tržišta za stare proizvode kako bi zadržali isti opseg zaposlenosti). Zbog toga sama privatizacija nema značajniji učinak na tržišni uspjeh takvih poduzeća (Frydman et al., 1999., 1154). Većinski unutrašnji vlasnici vrlo se rijetko odlučuju za dramatično rezanje troškova kroz smanjivanje i reorientaciju proizvodnje i pad zaposlenosti, a kamoli za *dubinsko i proaktivno tržišno restrukturiranje* kroz novi menadžment, razvoj novih proizvoda, nove investicije, porast izvoza i ukupne prodaje, inovativnu reorganizaciju poduzeća, novu poslovnu strategiju i slično (Landesmann, 1998.). Takvi odlučni restrukturacijski zahvati mnogo su karakterističniji za poduzeća koja su dobila privatne vlasnike izvan poduzeća zainteresiranije za odlučnije rezove usmjerene prema podizanju profitabilnosti i dugoročniji uspjeh poduzeća na tržištu, a to su redovito ona u dominantnom stranom vlasništvu.

Iza njih slijede poduzeća koja su u tijeku privatizacije kupili domaći vlasnici izvan poduzeća, međutim sa slabijim rezultatima, jer su uglavnom bili opterećeni visokom razinom otplate kupljenog poduzeća, zbog čega često nisu imali dovoljno sredstava da bi poduzimali opsežnije restrukturiranje poduzeća uvođenjem suvremenije tehnologije i konkurentnije proizvodne strukture (Bornstein, 2000., 3).

Brojna empirijska istraživanja⁵ upućuju na zaključak o većoj uspješnosti, a katkad i tržišnoj superiornosti privatiziranih poduzeća čiji je dominantni vlasnik strateški strani investitor. To se često pripisuje upravo načinu upravljanja takvim poduzećima (Aghion i Blanchard, 1998.). Najčešći je slučaj da su strani ulagatelji preuzeli potpunu kontrolu nad upravljanjem takvim poduzećima, iako vrlo često nisu imali vlasništvo nad cijelim poduzećem. Strateški ulagatelj često donosi najveće inovacije u unapređivanju upravljanja poduzećem, uvodi novu kulturu korporacijskog ponašanja, nove poslovne i etičke norme, financijsku disciplinu i slično. Međutim najveći je napredak u preciznijem definiranju poslovne politike i vizije politike restrukturiranja, s vrlo jasnim idejama i planovima o

budućim investicijama, zapošljavanju, prodaji, izvozu, profitabilnosti i produktivnosti. U ovom slučaju najilustrativnije je iskustvo Mađarske, gdje su takva poduzeća najkonkurentnija i već sudjeluju s gotovo 80% u ukupnom mađarskom izvozu (Elteto, 1999.).

Kada procjenjujemo ukupne tržišne pomake u privatiziranim poduzećima u kojima je dominantni vlasnik strani strateški investitor, kakvih je u Hrvatskoj iznimno malo, ne treba zaboraviti i vrlo važan efekt prelijevanja (*spillover effect*), odnosno pozitivan utjecaj takvih poduzeća i njihovih standarda poslovanja na poslovanje ostalih poduzeća na tome tržištu. To je osobito važno za male zemlje poput Hrvatske, s neizgrađenom intitucionalnom tržišnom strukturom i slabo zaživjelim suvremenim normama korporacijskog ponašanja (financijska disciplina, transparentnost poslovanja prema javnosti i slično), koje uključuju i visokorazvijenu poslovnu etiku i nepisane uzuse poslovne kulture.

POSTPRIVATIZACIJSKA VLASNIČKA STRUKTURA PODUZEĆA U HRVATSKOJ I NOVA UPRAVLJAČKA ELITA

Kakvu je dominantnu vlasničku strukturu sektora poduzeća i upravljačku elitu stvorio proces privatizacije u Hrvatskoj i kakve su njezine specifičnosti? Kakva je bila njihova stručnost, motivacija, etičnost i razina odgovornosti za kvalitetno upravljanje privatiziranim poduzećima i na koji su način, i jesu li uopće, novi privatni vlasnici mogli na njih utjecati? Kao i u drugim tranzicijskim zemljama, postprivatizacijska vlasnička struktura koja je nastala u Hrvatskoj u značajnoj mjeri određuje kvalitetu upravljanja takvim poduzećima. Različiti dominantni oblici tako nastale vlasničke strukture (npr. zaposleni, menadžeri, vanjski investitori, investicijski fondovi, PIF-ovi, banke, HFP, mirovinski fond itd.) imaju na raspolaganju *različite vrste poticaja i pritisaka* za realizaciju svojih poslovnih ciljeva te *nadzora uspjeha* menadžmenta poduzeća, i tu postoji dosta hrvatskih specifičnosti. Ipak, kada se uspoređujemo s najnaprednijim tranzicijskim zemljama, nažalost može se konstatirati da hrvatsko postprivatizacijsko korporacijsko iskustvo u posljednjih 10 godina nije stvorilo prepoznatljiv pozitivan uzorak korporacijskog upravljanja⁶, već je ono u značajnoj mjeri zrcalilo sve manjkavosti provedbe odabranog privatizacijskog modela.

Temeljna prepreka koja postoji u preciznijem analiziranju nastale postprivatizacijske vlasničke strukture poduzeća jest nedostatak specifičnih javno dostupnih statističkih podataka o evoluciji te strukture. Sumarni agregatni prikaz

desetogodišnje privatizacijske bilance prema službenim podacima nalazi se u tablici 1. i 2., međutim u kasnijoj će se elaboraciji vidjeti da se iz njega ne može iščitati stvarna, nego samo nominalna vlasnička struktura privatiziranog portfelja, koja u mnogome proturječi realnosti.⁷

Okončan postupak	Broj društava	Temeljni kapital (milijuna kuna)	Privatizacija (milijuna kuna)	Udjela u temeljnom kapitalu (%)
	2.717	91.796	78.673	85,70
Mali dioničari			33.346	36,30
Ostali dioničari po javnom natječaju			1.170	1,20
Prijenos MIOR-u			14.813	16,13
Dodatno prodano			2.514	2,70
Prijenos po raznim osnovama:			12.286	13,78
• Besplatna podjela dionica invalidima domovinskog rata i obiteljima poginulih branitelja			1.272	
• Izvođačima radova u obnovi			2.385	
• Za sanaciju gospodarstva			6.570	
• Za podmirivanje dugova zdravstva			67	
• Ostalo			1.992	
Kuponska privatizacija			14.544	15,84
Uvećanja portfelja po raskidima ugovora			10.380	11,30
Portfelj u stečaju			7.160	7,79
Portfelj po knjigovodstvenoj vrijednosti			5.351	5,82

Izvor: Izvješće HFP-a vladi RH, 1999.

Prije analize navedene službene rezultante desetogodišnjeg privatizacijskog projekta u Hrvatskoj i osnovnih obilježja tako formirane vlasničke strukture možda je potrebno podsjetiti na temeljne odrednice privatizacijske politike tijekom devedesetih i na koje je kategorije budućih vlasnika ona ciljala. Ta je politika u tom pogledu obilovala značajnim kontradikcijama⁸ koje su proizlazile iz divergentnih i katkad nepomirljivih ciljeva privatizacije,⁹ što se po-

Tablica 1.
 Stanje portfelja HFP-a
 zaključno s 30. 9. 1999.

Tablica 2.
 Kretanje vrijednosti državnog
 portfelja, 1991.–2001.
 (u tisućama kn)

Siječanj 1992.	Prosinac 1998.	Svibanj 2000.	Lipanj 2000. (udruženi portfelj)	Studeni 2000.	Veljača 2001.
86.444,747	3.833,699	28.978,589	31.738,931	26.658,487	14.563,387

Izvor: Program i plan privatizacije državnog portfelja, HFP, veljača 2001., str. 2.

najbolje ogleda u tome tko je zauzeo dominantne pozicije u vlasničkoj strukturi nakon privatizacije. Kao što ćemo kasnije pokazati, dominantne su kategorije novih vlasnika privatiziranih poduzeća upravo nabujale na široko nereguliranom razmeđu (sivoj zoni) neizgrađenog institucionalnog okvira privatizacije i neprecizno definiranih skupina poželjnih vlasnika privatiziranih poduzeća.

Naime, iako se usvojeni privatizacijski model opredijelio za prodaju po načelu *slučaj-po-slučaj*, pa se moglo očekivati da će u otkupu većinskih udjela u poduzećima dominirati vanjski vlasnici s kapitalom, to se zbog više razloga nije ostvarilo (rat, visok politički rizik, visok institucionalni deficit itd.). Naprotiv, može se konstatirati da je zbog kontinuiranog omekšavanja uvjeta otkupa dionica zaposlenima i prije zaposlenima hrvatski koncept privatizacije, osobito u periodu 1991.–1996. godine, a i kasnije, više konvergirao podjeli negoli prodaji, iako je koncept ograničene podjele vlasništva inkorporiran u model tek novim zakonom iz 1996. godine (Čučković, 1998.). Naime, mali dioničari su nužno bili ciljana središnja vlasnička skupina hrvatskog modela privatizacije, pa su u prvo zakonsko rješenje ugrađeni povlašteni uvjeti prodaje sa supstancijalnim popustima koji su se kontinuirano povećavali s čestim korekcijama Zakona iz 1991. S obzirom na četrdesetogodišnje naslijeđe samoupravnog vlasničkog sustava, zakonodavac je težio osigurati masovnost participacije domaćeg stanovništva u procesu, a osobito radništva koje je najviše sudjelovalo u stvaranju bivšeg društvenoga kapitala. Time se modelu željela priskrbiti najšira javna potpora zbog uvažavanja načela socijalne pravednosti privatizacijskog modela. Empirijski podaci nažalost ne govore u prilog ostvarenju takve orijentacije, a brojni kasniji događaji demantiraju i iskrenost težnji zakonodavca i izvršne vlasti da se to ostvari.

Tko su onda pretežni vlasnici privatiziranih poduzeća i kako je formirana nova vlasnička elita u Hrvatskoj? Nove privatne elite vlasnika društvenih poduzeća prema kriteriju stjecanja najvećih vlasničkih udjela moguće je svrstati u nekoliko stiliziranih kategorija: a) uska privatna elita odnosno veliki dioničari (tzv. tajkuni); b) državni i paradržavni fondovi odnosno HFP i mirovinski fondovi; c)

menadžeri; d) mali dioničari; e) banke; f) privatizacijski investicijski fondovi (PIF); g) strani ulagatelji. Temeljna obilježja tako nastale vlasničke strukture koja ćemo nastojati elaborirati jesu sljedeća: relativno nizak udio malih dioničara, a trendom stalnog opadanja; polarizirana vlasnička struktura odnosno uzak sloj nove privatno-vlasničke elite s jedne, a s druge strane visok udio neprivatiziranog državnog portfelja; visok udio nekonsolidiranog ili osporavanog vlasništva, mali udio inozemnih ulagatelja u vlasničkoj strukturi te mali udio institucionalnih investitora, kao npr. privatizacijskih investicijskih fondova, te netransparentna i mimo financijskog tržišta vođena koncentracija inicijalne postprivatizacijske strukture.

Analizirajući strukturu vlasništva poduzeća koja je nastala procesom privatizacije, unatoč podatku iz tablice 1 da su mali dioničari (zaposleni i prije zaposleni) otkupili oko 36% nominalne vrijednosti portfelja koji je ušao u privatizaciju, možemo konstatirati da u Hrvatskoj nije prisutna široka disperziranost novih privatnih vlasnika (malih dioničara), čak niti u inicijalnoj postprivatizacijskoj fazi, odnosno prije procesa okrupnjivanja vlasničkih udjela. Naprotiv, empirijski uvidi¹⁰ u proces nastajanja nove vlasničke strukture govore u prilog tezi o stvaranju uskog sloja novih privatnih vlasnika u privatiziranim poduzećima, koji su stekli najveće vrijednosti privatiziranog kapitala. To pokazuje i nekoliko sljedećih službenih podataka. Oko 641.000 malih dioničara, koliko je inicijalno potpisalo ugovore o otplati, čini svega oko 14% ukupnog stanovništva.¹¹ Evoluciju broja dioničara tijekom 10 godina najbolje sumira podatak HFP-a iz studenoga 2000. godine, koji govori da je od toga potpuno otplaćeno svega 166.000 ugovora, a trenutačno je u otplati svega 96.041 ugovora, dok je samo tijekom posljednjih godina zbog neredovite otplate raskinuto 379.000 takvih ugovora.¹²

Projekt mini-vaučer privatizacije nastojao je značajno popraviti sliku o nezadovoljavajućoj participaciji stanovništva i niskoj socijalnoj pravednosti hrvatskoga koncepta privatizacije, te je pravo na besplatnu dodjelu dionica putem vaučera steklo još 227.882 posljednicama rata najugroženijih stanovnika. Međutim, pribroji li se čak i broj participanata u besplatnoj podjeli vlasništva, može se sa sigurnošću konstatirati da je ukupan udio stanovništva koji je sudjelovao u tom procesu relativno nizak, osobito u usporedbi s drugim tranzicijskim zemljama. Dakle od ambicioznog projekta s više od milijun malih dioničara (koji je osobito istican u doba usvajanja novog Zakona) u privatizaciji (1996.) – u stvarnosti – u najboljem slučaju, postoji svega oko tristotinjak tisuća malih dioničara.

Polarizacija najvećeg dijela postprivatizacijske vlasničke strukture na uski sloj nove privatne elite, s jedne strane, i zadržavanje značajnog udjela vlasništva u rukama države (HFP, HZMO, HZZO, DAB) stvorila je za vladavine HDZ-a dosta visok stupanj interesne koalicije (sprege) između političke i privatno-vlasničke elite u privatizacijskom procesu (tzv. tajkunskih poduzetničkih holdinga) te povoljan prostor za sve oblike rentijerskog ponašanja (*rent seeking*). U nedovoljno reguliranu i nezaštićenu vlasničkom prostoru koegzistirala je i relativno neutjecajna i raspršena kategorija malih dioničara privatiziranih poduzeća, koja je upravo zbog toga i postala “ugrožena” vlasnička vrsta, odnosno laka meta netransparentnih i neprijateljskih preuzimača i različitih insajderskih trgovanja njihovim udjelima, “torbarenja” i slično (Čučković, 1997.; Franičević, 1999.).

S ekonomskog bi aspekta postupna koncentracija vlasničkih udjela kroz transparentan otkup dionica putem financijskog tržišta i burzi svakako bila pozitivan proces, koji bi koristio svim sudionicima takvih transakcija. Međutim u Hrvatskoj to nije prethodilo stvaranju sloja dominantne privatno-vlasničke elite. Ona je do supstancijalnih ili dominantnih udjela u vlasništvu poduzeća u većini slučajeva došla bez kapitala, temeljem diskrecijske odluke moćne političke elite bivše vlasti, te putem netransparentnog i neregularnog (a često čak i kriminalnog) preuzimanja privatiziranih poduzeća.¹³

To je u Hrvatskoj bilo moguće budući da nisu postojala čvrsta regulativna i institucionalna ograničenja takvih spornih transakcija (podsjetimo da je, primjerice, Zakon o preuzimanju dioničkih društava usvojen tek 1997. godine),¹⁴ a niti efikasan mehanizam javne kontrole i sudske zaštite. On je bio iznimno važan budući da su se konačne odluke o tome što, kome i po kojoj cijeni prodati u velikom broju donosile arbitrarno i pod znatnim utjecajem političkih kriterija. U nereguliranu tržišnom okruženju s jedne strane, a s druge strane neomeđenu prostoru upletanja države i političke elite (Franičević, 1999.; Čučković, 1999.; Šonje i Vujčić, 2000., 14), privatizacijski je projekt stvorio povoljan prostor za djelovanje nove tajkunske privatno-vlasničke elite. Osim nekoliko časnih iznimaka, način i posljedice njihova upravljanja grupama privatiziranih poduzeća u njihovu većinsku vlasništvu daleko su od uspješnog, a nezakonite aktivnosti danas konačno dobivaju sudski epilog.

Na koji su način i jesu li uopće mali dioničari onda mogli značajnije utjecati na kvalitetu upravljanja privatiziranim poduzećima? Kao što pokazuju neka empirijska istraživanja (Čengić, 2000.a), njihovo je dosadašnje sudjelovanje

vanje u tijelima uprave poduzeća bilo marginalno, a tek se sada u novim legislativnim rješenjima razmišlja o obveznom uključivanju i malih dioničara i zaposlenika u nadzorne odbore dioničkih društava. Važan uzrok malog utjecaja dioničara na menadžment privatiziranih poduzeća, osobito onih s disperziranom dioničkom strukturom, jest i činjenica da se na Zagrebačkoj burzi intenzivnije trguje sa svega dvadesetak tvrtki, od čega su samo četiri tvrtke u prvoj kotaciji.¹⁵ To znači da ne postoji efikasan mehanizam pritiska putem kojeg bi promjena vlasnika dionica utjecala na izbor menadžmenta, kao što je to slučaj u anglosaskom korporacijskom tržišnom sustavu. Najpouzdaniju informaciju o zdravlju i vrijednosti pojedinog poduzeća ipak daje cijena dionice na burzi i ona signalizira realne parametre za donošenje racionalne odluke o vlasništvu, odnosno treba li u određenom času povećavati ili smanjivati dioničke portfelje.¹⁶ Osim toga, ako dionice poduzeća kotiraju na burzi, tada su vlasnicima dionica na redovitoj periodičnoj osnovi potpuno razvidni najvažniji podaci o poslovanju poduzeća.

Veoma važno obilježje postprivatizacijske vlasničke strukture u Hrvatskoj jest i činjenica da je i nakon deset godina privatizacijskog procesa rezidualni državni portfelj ostao razmjerno velik. Štoviše, zbog neuspjeha niza privatizacijskih projekata, on se koncem devedesetih počeo povećavati. Usporedimo li podatke iz tablice 1 s podacima o portfelju HFP-a iz svibnja 2000. godine, kada je učinjena prva temeljita inventura portfelja nakon smijene političke vlasti, onda se već površnim pogledom može ustanoviti da su podaci o rezidualnoj vrijednosti portfelja iz 1998. i 2000. godine u izrazito velikom nesrazmjeru. Naime, kako tijekom 1998. i 1999. dolazi do izrazite krize likvidnosti, koja je rezultirala stečajem niza lanaca privatiziranih poduzeća, osobito u sektoru trgovine (npr. Brodokomerc, Tisak, Nama, Diona), dolazi do povrata portfelja propalih poduzeća u vlasništvo Fonda, odnosno do renacionalizacije već privatiziranih portfelja (tablica 2).¹⁷ Takav razvoj događaja bio je moguć budući da su i veliki dioničari (tajkuni) prijašnjim vladinim odlukama dobili mogućnost otplate dionica na kredit, koji su naprosto prestali otplaćivati, a neotplaćeni portfelji vratili su se u državno vlasništvo. Tako je, primjerice, u svibnju 2000. godine portfelj HFP-a ponovno narastao na 33,5% nominalne vrijednosti inicijalnog portfelja.

No država se, kao supstancijalan vanjski vlasnik u strukturi poduzeća koja su ušla u privatizacijski proces, nije pokazala efikasnijom od novih privatnih vlasnika, što ukazuje na problem ponašanja države kao vlasnika i podu-

zetnika. Naprotiv, prema analizi portfelja HFP-a, odnosno rezidualnog udjela države u privatiziranim poduzećima, može se vidjeti da je država loše gospodarila svojim udjelima te bila *pasivan vlasnik*, čak i u onim poduzećima u kojima je imala većinsko vlasništvo, naime onima iznad 50% i u kojima je bila značajno zastupljena u upravnim i nadzornim tijelima (u 307 dioničkih društava HFP ima više od 50% vlasničkog udjela, a u njih 432 više od 25%). Od 1850 poduzeća iz udruženog rezidualnog portfelja države, njih 33% je prezaduženo, 46% insolventno, a 47% posluje s gubitkom (HFP, svibanj 2000.). To ne čudi, osobito kada se uzme u obzir dosadašnje marginalno sudjelovanje HFP-a u upravljanju i restrukturiranju poduzeća ili pak u nadzoru uprave takvih poduzeća. Dolaskom nove uprave HFP-a po prvi puta se postavlja pitanje odgovornosti uprava i nadzornih odbora takvih poduzeća.

To samo govori o klasičnom nedostatku pravih poticaja (nagrada i sankcija) kod državnih poduzeća kada je u pitanju ostvarenje utjecaja vlasnika na upravljanje poduzećima, kao i različite funkcije cilja od profitabilnosti poduzeća¹⁸ (Vickers and Yarrow, 1988.), a to je bio i jedan od krunskih razloga započinjanja procesa njihove privatizacije.

U Hrvatskoj, zbog malog opsega vaučerske (*voucher*) privatizacije, privatizacijski investicijski fondovi (PIF-ovi) ne igraju značajniju ulogu u ukupnoj postprivatizacijskoj vlasničkoj strukturi. Kuponska je privatizacija dovršena tek potkraj 1998. godine i u njoj je sudjelovalo oko 228.000 vlasnika vaučera i 471 poduzeće. Na taj način je privatiziran portfelj ukupne vrijednosti 3.657.960,495 kuna,¹⁹ a više od 90% vrijednosti portfelja završilo je u rukama 7 PIF-ova (Dom, Expandia, Pleter, Slavonski privatizacijski fond, Središnji nacionalni fond, Sunce i Velebit fond) koji su posredovali u otkupu dionica za vaučere i u značajnoj mjeri katalizirali koncentraciju vlasništva. Kakva je bila uloga i ponašanje privatizacijskih investicijskih fondova (PIF) u upravljanju poduzećima u kojima su tijekom vaučerske privatizacije stekli značajne vlasničke portfelje? Iako postoji relativno kratko iskustvo, zanimljivo je vidjeti kako su se hrvatski PIF-ovi snašli u toj ulozi i na koji su način valorizirali bogata iskustva iz ostalih tranzicijskih zemalja (osobito Češke, Poljske, Slovenije i Rusije).

Neka preliminarna empirijska istraživanja o tome (Čengiđ, 2000.a) sugeriraju sličan način ponašanja, odnosno pasivnost u upravljanju i veću sklonost što bržoj prodaji portfelja nekom većem investitoru, posebno stranom, negoli vlastiti aktivan angažman u restrukturiranju takvih poduzeća. Ta istraživanja sugeriraju dugoročnu "izlaznu strategiju", odnosno nezainteresiranost da PIF-ovi trajnije

ostanu u vlasničkoj strukturi privatiziranog poduzeća (Čengić, 2000.a, 10), zbog čega treba očekivati evoluciju vlasničke strukture prema vanjskim vlasnicima poduzeća koji su spremniji poduzeti restrukturacijske zahvate radi povećavanja uspjeha poduzeća na tržištu.

Sljedeće važno obilježje hrvatske postprivatizacijske vlasničke strukture jest vrlo nisko sudjelovanje stranih ulagatelja, osobito kada se uspoređujemo s najnaprednijim tranzicijskim zemljama. Neki od važnih razloga za to jesu visok politički rizik i nizak stupanj efikasne pravne zaštite ulaganja.²⁰ Postoji svega desetak poduzeća i banaka u kojima su stranci ostvarili dominantne vlasničke udjele (tablica 3). To se odražava na razinu ukupne korporacijske kulture u Hrvatskoj zbog nepostojanja tzv. efekta prelijevanja pozitivnih standarda (*spillover effect*) na poslovnu okolinu.

Tablica 3.
 Neka veća strana ulaganja u privatizaciji hrvatskih poduzeća i banaka

Strani ulagatelj	Sektor	Poduzeće	Vrijednost ulaganja
Deutsche Telekom, Njemačka	Telekomunikacije	Hrvatski telekom	850 mil. USD
Banco Commerciale Italiana, Italija	Bankarske i financijske usluge	Privredna banka	600 mil. USD
Ericsson, Švedska	Telekomunikacije	Tesla	48 mil. USD
Hofmann & Pankl Beteilligungsgasse, Austrija	Prerada minerala	Straža	39 mil. USD
Societe Suisse de Omment Portland, Švicarska	Cementna industrija	Tvornica cementa Koromačno	38 mil. USD
Interbrew, Belgija	Pivarska industrija	Zagrebačka pivovara	27 mil. USD
Coca-Cola Armatil, Austrija	Industrija osvježavajućih pića	Coca-Cola	20 mil. USD
Trioinvest, Švicarska	Cementna industrija	Dalmacija cement	17 mil. USD
Elektro-Goerrete, Švicarska	Industrija elektromaterijala	Elektrokontakt	10 mil. USD
Southern Breweries, Lihtenštajn	Pivarska industrija	Karlovačka pivovara	10 mil. USD

Izvor: Croatia Investment Climate Report 2000., US Embassy Zagreb, str. 15-16.

Prema istraživanju EBRD-a na uzorku od preko 3000 poduzeća u dvadeset zemalja Srednje i Istočne Europe (Transition Report, 1999.), bolja investicijska klima i veći broj stranih konkurenata imaju snažan motivacijski učinak za poboljšanje konkurentnosti i poslovnih performansi domaćih poduzeća.

U posljednjih dvije godine ipak dolazi do primjetnog porasta stranih ulaganja i jačanja njihovog utjecaja na upravljanje korporacijama, osobito nakon privatizacije 35% udjela Hrvatskih telekomunikacija koncem 1999. godine,

čime je započela privatizacija sektora javnih poduzeća u Hrvatskoj. Ovaj je sektor potencijalno najzanimljiviji stranim portfeljnim ulagateljima, osobito HT, INA, HEP, HŽ itd. Uz to, u posljednje dvije godine izrazit je interes stranaca za bankarski i osiguravateljski sektor. Tijekom 2000. godine dolazi do velikog porasta sudjelovanja stranih institucija u privatizaciji bankarskog sektora, zbog čega se danas više od 75% ukupnog vlasništva toga sektora nalazi u rukama stranih banaka (EBRD, 2000., 151). To bi uvelike moglo pridonijeti povećanju ukupne efikasnosti poslovanja bankarskog sektora, a također imati značajan učinak na standarde poslovanja u realnom sektoru (reduciranje nepovoljnih političkih utjecaja na kreditne odluke banaka, snižavanje kamata i cijena financijskog posredovanja i slično) te na daljnju evoluciju k efikasnijoj vlasničkoj strukturi sektora poduzeća.

LEGITIMITET I VJERODOSTOJNOST UPRAVLJAČKE ELITE NASTALE TIJEKOM PROCESA PRIVATIZACIJE U HRVATSKOJ

Primijenjeni model privatizacije u značajnoj je mjeri odgovoran ne samo za to na koji je način i kakva je nova poduzetničko-vlasnička elita stvorena tijekom procesa nego i za to kakav je njezin legitimitet u najširoj javnosti. Ovo se pitanje u Hrvatskoj pokazuje osobito važnim za nastavak daljnjeg procesa privatizacije. Tako je i u drugim tranzicijskim zemljama, gdje desetogodišnja iskustva pokazuju kako vjerodostojnost i legitimitet te potpora najšire javnosti može biti presudna za uspjeh privatizacijske politike (Nellis, 1999.).

Iako ćemo se u ovom dijelu usredotočiti na analizu obilježja upravljačkog sloja privatiziranih poduzeća, važan dio ukupnog legitimiteta novog privatno-poduzetničkog sloja stvara i stil upravljanja te učinkovitost menadžera i poduzetnika u potpuno novim (*de novo*) privatnim poduzećima. Temeljne osobine nove upravljačke elite nastale procesom privatizacije u Hrvatskoj i njihova percepcija u najširoj javnosti, koje su sondirane u nekoliko dobro fundiranih socioloških terenskih istraživanja na reprezentativnim nacionalnim uzorcima (Štulhofer, 1995.; Karajić, 1996.; Štulhofer, 1999.; Čengić, 1999.), prilično su obeshrabrujuće za daljnji napredak poduzetništva. Tako, primjerice, neka istraživanja pokazuju da su primarne osobine koje uspješni hrvatski poduzetnik mora posjedovati političke veze i poznanička umreženost; zatim nepoštenje i iskorištavanje drugih, dok sekundarnima postaju obilježja poput radišnosti, inteligencije, inovativnosti i težnje za unapređenjem poslovanja (Štulhofer, 1999., 102). Tako nisko

prihvatanje nove poduzetničke elite ima niz sociokulturnih razloga, međutim oni su utemeljeni u visokoj socijalnoj polarizaciji i velikom rastu nejednakosti tijekom tranzicijskog procesa (Franičević, 2000.). U takvim se uvjetima neprestano preispituje svrsishodnost i traži revidiranje, te čak i poništavanje nekih tranzicijskih politika, a osobito, primjerice, privatizacije, koja je ipak jedan od najsnažnijih instrumenata redistribucije ne samo društvenoga kapitala već s njime povezane društvene moći.

Na koji je način poduzetnička elite, stvorena procesom privatizacije, pridonijela tako rasprostranjenoj negativnoj percepciji poslovnog ponašanja i načina upravljanja privatnih poduzetnika? Temeljna poruka i signal koje je njihovo ponašanje snažno odašiljalo drugim poduzetnicima i najširoj javnosti bila je da najbrži poduzetnički učinak donose političke veze i lojalnost te ignoriranje, a ponegdje i otvoreno nepoštivanje, tržišnih pravila igre (*Ban-ka*, 2000., 68). To znači da su nagrade i poticaji poduzetnicima dolazili izvan institucionalnog korporacijskog sustava tržišta, a da su postojeći institucionalni deficit i nedostatak političke volje sve donedavno bili najvećim razlozima što nisu postojale nikakve sankcije – pa makar samo i javne moralne osude – za takav oblik netržišnog ponašanja novih privatno-vlasničkih elita.²¹

Javna percepcija novopečenih vlasnika poduzeća izrazito je obojena stavom javnosti o gubitnicima i dobitnicima privatizacijskog procesa u posljednjih deset godina.

Dobitnici		Gubitnici	
Članovi HDZ-a	89%	Seljaci	73%
Menadžeri privatiziranih poduzeća	87%	Radnici privatiziranih poduzeća	62%
Političari	80%	Stručnjaci	49%
Menadžeri državnih poduzeća	78%	Radnici u državnim poduzećima	34%

Izvor: Štulhofer, A. (1999.), Proces privatizacije u Hrvatskoj i hrvatska javnost 1996-1998: Povratak u budućnost?, u: Čengić, D i I. Rogić (ur): *Privatizacija i javnost*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 98.

Tablica 4.

Tko su najveći dobitnici i gubitnici u dosadašnjem procesu privatizacije?

Jedan od važnih čimbenika koji je pridonio prevladavajućoj negativnoj javnoj percepciji učinka procesa privatizacije izvire iz samog odabranog privatizacijskog modela. Naime, najšira javnost percipira odabrani model nepravednim jer nije omogućio sudjelovanje svih aktera procesa pod jednakim uvjetima, što pridonosi podrivanju ekonomske, socijalne i javne legitimacije odabranog modela te njegove ukupne društvene korisnosti (Čučković, 1999). Nai-

me, preferiranje nekih skupina kupaca na štetu drugih potencijalnih vlasnika bivše društvene imovine djelovalo je snažno na prevagu percepcije veće skupine “gubitnika” nad skupinom “dobitnika” u procesu. Štoviše, čak se i skupina zakonski preferiranih kupaca (zaposleni) često smatra gubitnicima (osobito radnici) kada se uspoređi s netransparentnom skupinom preferiranih velikih kupaca (tajkuna), što nije čudno jer su posljednji odabrani temeljem političke lojalnosti, čime su priskrbili povlaštene uvjete prodaje najkvalitetnijih dijelova bivše društvene imovine. Netransparentna i politički sponzorirana preuzimanja poduzeća, loše upravljanje, isisavanje i prisvajanje dobiti poduzeća, neprijateljska preuzimanja, namjerno dovođenje poduzeća u stečaj, otpuštanje zaposlenih i slične aktivnosti višestruko su se negativno odrazile na percepciju rezultata privatizacije i novih poduzetničkih elita u javnosti. Kako sociološka istraživanja pokazuju, upravo je ovakva percepcija rezultata politike privatizacije bila jednim od glavnih uzroka rastuće klime korupcije, cinizma i oportunitizma, koja ozbiljno ugrožava temelje budućeg zdravog gospodarskog rasta Hrvatske (Štulhofer, 2000.).

Početakom 2000. godine, kada su napravljene prve bilance desetogodišnjeg privatizacijskog projekta, bilo je moguće konstatirati kako su prateći negativni učinci procesa u značajnoj mjeri zasjenili i ugrozili ne samo njegovu ekonomsku i socijalnu korisnost već su izrazito narušili legitimitet i vjerodostojnost privatizacijske politike u najširem dijelu javnosti. O tome danas postoji svojevrсно suglasje ekonomskih analitičara, medija, političkih stranaka i najšire javnosti.

Hrvatska je zbog toga u drugo tranzicijsko desetljeće zakoračila s velikim socijalnim otporima daljnjoj privatizaciji. Ono što je važno istaknuti jest da ova činjenica kao nepovoljno naslijeđe opterećuje i legitimitet privatizacijske politike nove vlasti (Čengić, 2000.b, 514). Zbog predizbornih obećanja, vlada ima obavezu usvajanja Zakona o reviziji privatizacije radi sankcioniranja glavnih nosilaca kriminalnih privatizacijskih aktivnosti u proteklom razdoblju te njihova javnog i pravosudnog delegitimiranja. Ipak to će vjerojatno biti nedovoljno za neutralizaciju negativnih i distorziranih učinaka procesa iz prethodne faze, a, prema mišljenju nekih istaknutih analitičara (Bićanić, 2000.), zbog loše poruke investitorima i unošenja dodatne pravne nesigurnosti u vlasnički sustav, može imati i više štete nego koristi. Naime, vraćanje poljuljanog legitimiteta procesa privatizacije u javnosti može se postići samo kroz bolju institucionalnu organizaciju i transparentnost budućih privatizacijskih koraka, osobito pri privatizaciji javnih po-

dužeća i bankarskog sektora, dok je snažan demonstracijski učinak moguće postići i energičnim sankcioniranjem nelegalnih aktivnosti u privatizacijskom procesu i unutar postojećih zakona, uz uvjet efikasnijeg rada pravosuđa.

Nevenka Čučković
**Utjecaj postprivatizacijske
vlasničke strukture na
kvalitetu korporacijskog
upravljanja u Hrvatskoj**

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA ILI KAKO UNAPRIJEDITI RAZINU EFIKASNOSTI KORPORACIJSKOG UPRAVLJANJA PRIVATIZIRANIM PODUZEĆIMA U HRVATSKOJ?

Pretežni negativni utjecaji korporacijskog djelovanja jednog sloja politički moćne upravljačke elite, koja je iznjedrena iz procesa privatizacije tijekom devedesetih godina, značajno su vrijednosno erodirali na taj način oformljene vlasničke portfelje te nanijeli golemu štetu ukupnom legitimitetu procesa privatizacije i stvorili široko raširenu negativnu percepciju poduzetništva te ukupne gospodarske i socijalne svrsishodnosti privatizacije. Tzv. *tajkunizacija* gospodarstva, odnosno stvaranje uskoga sloja nove privatne elite izravno povezane s političkom elitom, rezultirala je nizom negativnih gospodarskih posljedica, a privatizacija je postala izvorom nezakonitosti, korupcije i sive ekonomije te simbolom svih negativnih socijalnih posljedica tranzicijskog procesa.

Empirijski uvidi (Čučković, 1997.; Štulhofer, 1999.; Čengić, 1999.) potvrđuju da je takva politički sponzorirana privatna elita, vođena dvojbenim poduzetničkim i korporacijskim vrijednosnim sustavom te predatorskim ponašanjem na tržištu, značajno narušila razvoj i formiranje zdrave korporacijske kulture u Hrvatskoj te osujetila stvaranje široke strukture efikasne tržišne upravljačke elite, čije ponašanje je utemeljeno na primjeni općeprihvaćenih suvremenih standarda i uzusa konkurentnog tržišnog ponašanja. Tome je svakako doprinijela relativno kasna izgradnja i neučinkovito djelovanje regulativnog i institucionalnog okruženja tržišta (npr. za vlasničko preuzimanje poduzeća) s čvrstim poticajima, smjericama i signalima za poželjne načine korporacijskog ponašanja.

Što je stoga nužno učiniti kako bi se neutralizirala dosadašnja nepovoljna iskustva i unaprijedila razina kvalitete korporacijskog upravljanja? Pozitivan korak u tom smjeru, koji pokazuje pojačan interes za to pitanje, jest i osnivanje Vijeća za korporacijsko upravljanje pri Hrvatskoj udruzi poslodavaca (HUP) u jesen 2000. Ovo konzultativno vijeće pokušava kroz intenzivan dijalog pronaći odgovore na neka od gorućih pitanja o načinu upravljanja korporacijama u Hrvatskoj te utjecati na pripremu novih legislativnih rješenja.

S druge strane, na razini države kreatorima gospodarske politike stoji na raspolaganju niz mjera kojima se može poboljšati opća korporacijska kultura te upravljanje i restrukturiranje poduzeća, kao što su primjerice:

a) uklanjanje svih prepreka većem sudjelovanju stranih ulagatelja, osobito strateških investitora, radi unapređenja konkurentnosti i efikasnosti poslovanja, transfera novih vještina upravljanja, kapitalizacije znanja, inovacija i vrhunskih tehnologija te promicanja nove kulture korporacijskog upravljanja i veće financijske discipline poduzeća;

b) usvajanje potrebnih izmjena Zakona o vlasništvu i drugim stvarnim pravima (1996.) te izmjena Zakona o zemljišnim knjigama (katastarskom registru), čime bi se dopustila i liberalizirala prodaja zemljišta i nekretnina stranim ulagateljima;

c) efikasna sudska zaštita vlasničkih prava i svih prava koja proistječu iz ugovorâ koji reguliraju različite ekonomske transakcije među akterima na tržištu;

d) jačanje legislativnih mehanizama izravnog utjecaja vlasnika na upravljanje i nadzor poduzeća, koji će jače poticati i omogućiti korjenito financijsko, organizacijsko, kadrovsko i marketinško restrukturiranje poduzeća, uključujući temeljit tržišni preustroj te, tamo gdje je nužno, smanjivanje broja zaposlenih i stečaj;

e) porast transparentnosti i obveze javnosti informacijâ o poslovanju poduzeća, čime bi se jačala informacijska podloga za donošenje pravilnih odluka o zadržavanju ili pak prodaji vlasničkih udjela i dionica, osobito tamo gdje postoji veći broj malih dioničara u poduzeću;

f) jačanje financijskih i tržišta kapitala, osobito burzi vrijednosnih papira, kao bitnog preduvjeta osiguranja efikasnog mehanizma upravljanja društvima kapitala i pritiska na upravu (izravno iskazivanje zadovoljstva ili pak nezadovoljstva performansama menadžera) korporacija sa širokom dioničarskom vlasničkom strukturom. U tom kontekstu nužna je izmjena zakona koji reguliraju izdavanje i trgovanje vrijednosnim papirima te rad institucija koje su zadužene za nadzor i primjenu ovih zakona. To je ujedno i vrlo bitan čimbenik daljnjeg razvoja postprivatizacijske vlasničke strukture;

g) olakšavanje legislativnih uvjeta izlaza poduzeća s tržišta (likvidacija i stečaj) u slučaju dugotrajne nelikvidnosti i gubitaka, energičnijom primjenom i nadopunjavanjem postojećeg Zakona o stečaju;

h) napuštanje prakse spašavanja poduzeća (osobito privatnih) na teret poreznih obveznika (izravnim proračunskim subvencijama, otpisom dugova državi omogućavanjem oprosta poreznih obveza te mirovinskih i zdravstve-

nih doprinosa), jer ona zapravo amnestira odgovornost uprava poduzeća;

i) umjesto trošenja proračunskih sredstava za nastavljanje spašavanja posrnutih privatiziranih poduzeća treba usvojiti sveobuhvatan paket socijalnih mjera za rješavanje problema povećane nezaposlenosti zbog stečaja poduzeća (otpremnine, prekvalifikacija, naknade za nezaposlenost i slično). Za ove mjere moguće je dobiti pomoć različitih međunarodnih institucija i organizacija (Svjetska banka, EBRD, Europska komisija), jer su te mjere usmjerene jačanju ukupne konkurentske sposobnosti sektora poduzeća u Hrvatskoj;

j) paralelna reforma pravosuđa, energično sankcioniranje korupcionaškog ponašanja, ogrešivanja o prava vlasništva i druge norme u procesu privatizacije te stvaranje uvjeta za eliminaciju cinizma i oportunitizma, jačanje poslovne i profesionalne etike, podizanje razine transparentnosti i javnosti rada državne uprave, jačanje individualnih i društvenih sociokulturnih potencijala te suradnje i povjerenja u institucionalnu organizaciju tržišta (Štulhofer, 2000., 176-177).

Prioritet među ovim mjerama trebaju svakako imati mjere za daljnji razvoj tržišta kapitala kao bitnog čimbenika u monitoringu, evoluciji i redizajnu postojeće postprivatizacijske vlasničke strukture. Utvrđivanje vrijednosti dionica i vlasničkih udjela, okrupnjavanje, preuzimanje i promjena vlasnika treba se odigravati u tržišno transparentnom okruženju. Tu je potrebno učiniti nekoliko supstancijalnih pomaka. Prije svega potrebno je obaviti nužne izmjene i nadopune legislativnog okvira koji izravno utječe na mehanizme korporacijskog upravljanja poduzećima. To se prije svega odnosi na Zakon o trgovačkim društvima (1993.), koji bi sada trebao adekvatnije odražavati povećane potrebe za kvalitetnijim korporacijskim upravljanjem i restrukturiranjem poduzeća. Kao što je poznato, on je rađen prema uzoru na njemački zakon, u kojem veću ulogu u upravljanju i kontroli menadžera poduzeća imaju banke i institucionalni investitori negoli tržišta kapitala odnosno burze. Prema tom uzoru razdvojene su uloge i funkcije upravnih i nadzornih odbora u poduzećima (odnosno izvršnih i vanjskih direktora), a prema tome i način sudjelovanje dioničara u radu tih vijeća. Radi omogućavanja kvalitetnog sudjelovanja dioničara u upravljanju te izravnijoj korporacijskoj kontroli, potrebno je krenuti u smjeru spajanja vijeća izvršnih i vanjskih direktora, a time bi se potaknuo i interes za ulaganje u dionice takvih poduzeća. Uz to, slično kao u razvijenim tržišnim gospodarstvima (Prabhaker, 1999.),²² potrebno je na primjeren način ri-

ješiti zastupanje i reprezentativnost interesa ostalih važnih interesnih skupina (*stakeholdera*) u upravljanju i određivanju poslovnih ciljeva korporacija (Čengić, 2000.a). Time bi se pojačala svojevrsna društvena i javna odgovornost pri upravljanju korporacijama, osobito onim velikim.

Isto tako treba usvojiti potrebne izmjene postojećih zakona koji reguliraju tržište vrijednosnica i rad Komisije za vrijednosne papire, u kojima se također odražava sukob između njemačkog i anglosaskog načina reguliranja tržišta kapitala (Zakon o izdavanju i prometu vrijednosnim papirima, Zakon o komisiji za vrijednosne papire). Također valja spomenuti da je potreban daljnji napor usmjeren podizanju obvezne transparentnosti dioničke vlasničke strukture poduzeća. Naime, kao što je poznato, od početka ne postoji cjelovit središnji registar izdanih dionica koji bi pružao elementarne podatke o promjeni vlasničke strukture dioničkih društava, a funkcioniranje Središnje depozitarne agencije kao ključne institucije još uvijek je u početnoj fazi. Daljnje unapređenje institucionalno regulativnog tržišnog okvira pojačat će zaštitu interesa svih dioničara, što bi moglo potaknuti dinamiziranje trgovanja dionicama na sekundarnom tržištu i time trasirati put za formiranje efikasnije postprivatizacijske vlasničke strukture i mehanizama korporacijskog upravljanja u Hrvatskoj. To će ubrzati i konsolidaciju postprivatizacijske vlasničke strukture te paralelan proces razvoja, redefiniranja i regrupiranja dominantnih upravljačkih elita. Ovi su procesi u Hrvatskoj još uvijek u značajnoj mjeri otvoreni i nedovršeni i zato će i dalje imati važan utjecaj na razinu poslovne efikasnosti privatiziranih poduzeća.

***Napomena:** Ovaj se rad temelji na istraživanju koje je potpomogla Fondacija Otvoreno društvo, Prag (Research Support Scheme of the Open Society Foundation, grant No. 1100/1999).*

BILJEŠKE

¹ Za korporacijsko upravljanje od primarne je važnosti ugovorni odnos između *principala* (vlasnika) i *agenta* (menadžera). Taj je odnos najizravniji kod privatnog vlasništva, jer su privatni vlasnici u mogućnosti diktirati takav ugovorni odnos koji najizravnije povezuje zahtjeve prema menadžmentu s razinom efikasnosti poduzeća. To je bio krunski argument za privatizaciju državnih poduzeća u tranzicijskim zemljama (Vickers and Yarrow, 1988., Pejovich, 1995.; Čučković, 1998.; Čengić, 1998.).

² Za odličan pregled tipologije potencijalnih vlasnika koji nastaju privatizacijskim procesom vidi Milanović, 1991.

³ Tako je npr. nakon vaučerske privatizacije u Rusiji: u više od 15.000 privatiziranih državnih poduzeća u prosjeku je oko 2/3 dioničkog kapitala pripalo menadžerima i radnicima (Nellis, 1999.: 7).

- ⁴ Većina je PIF-ova, prema istraživanju Kotrbe et al. (1999.), osobito u Češkoj, gdje je u početku postojao zakonski limit od 20% portfelja koji je takav fond mogao imati, zadržala ulogu samo pasivnih ulagatelja u portfeljima tako privatiziranih poduzeća, jer su zapravo bili više zainteresirani da ostvare kapitalne dobitke pri budućoj prodaji portfelja na sekundarnom tržištu kapitala. U većini slučajeva ta je situacija pogodovala slabom pritisku na ponašanje menadžmenta te odsutnost interesa da se inzistira na potrebnom restrukturiranju poduzeća (Mertlik, 1997.: 77-81).
- ⁵ Vidi primjerice Megginson (1998.); Megginson, Nash i Van Rensselaer (1994.); Young (1998.); Elteto (1998.); Pahl et al. (1997.); Frydman, Gray and Rapaczynski (1996.).
- ⁶ Naprotiv, pregledavajući domaće i strane medijske napise o privatizacijskom procesu u Hrvatskoj i upravljačkoj eliti koju je proces iznjedrilo, može se konstatirati da je stvoren prepoznatljiv negativan tzv. tajkunski predložak korporacijskog upravljanja privatiziranim poduzećima. Inače, analitičari su sve skloniji tvrdnji da u tranzicijskim zemljama nastaju specifični, hibridni *tranzicijski modeli korporacijskog upravljanja* veoma obojeni lokalnim uvjetima te specifičnim povijesnim, tradicijskim i kulturološkim obilježjima svake pojedine zemlje (World Bank, 1999.: 10).
- ⁷ To je prije svega stoga što u Hrvatskom fondu za privatizaciju nigdje ne postoji kronološki zapis mijenjanja vlasničke strukture dioničkih društava po pojedinim oblicima vlasništva (npr. *insideri*, broj dioničara, udjeli, vrijednosti), što bi bio temeljni preduvjet svake ozbiljnije analize evolucije te strukture. Nadalje, pouzdanost informacija o vrijednosti pojedinih privatiziranih dioničkih portfelja i udjela vrlo je niska, budući da su se metode kategoriziranja vlasnika i procjene vrijednosti često arbitrarno mijenjale. Daljnja nezgoda za analitičare jest i to što "čvrsti" podaci o strukturi vlasnika dioničkih društava ne postoje na jednom mjestu (osim u času registriranja društva pri Trgovačkom sudu). Iako je postojala ideja o središnjem registru izdanih dionica, on nikad nije profunkcionirao, a Središnja depozitarna agencija još je uvijek u inicijalnoj fazi djelovanja s ograničenim brojem članova.
- ⁸ Analitičari su često upozoravali na neke od najočitijih. Vidi primjerice Čučković (1995.); Čučković (1998.); Čengić (1999.); Čengić (2000.); Franičević (1997.); Franičević (1999.).
- ⁹ Vidi izlaganja prilikom saborskog predstavljanja Zakona o pretvorbi društvenih poduzeća (1991.) i Zakon o privatizaciji (1996.). Treba napomenuti da je nepomirljivost nekih ciljeva (npr. efikasnost i pravednost) bila prisutna u gotovo svim tranzicijskim zemljama, ali neke su mudrije uravnoteživale socijalne, političke i ekonomske ciljeve privatizacijskog procesa, što je bilo iznimno važno zbog nužne razine javne potpore procesu privatizacije, bez koje ga nije moguće operacionalizirati.
- ¹⁰ Nažalost većina je empirijskih istraživanja rađena na manjim kvotnim uzorcima poduzeća, pa su oni samo indikativni. Za dalekosežnije zaključke ostaje nepremostiv problem postojanja statistički relevantne baze podataka o promjeni vlasničke strukture.
- ¹¹ Za usporedbu, projekt izgradnje tzv. narodnog kapitalizma u drugim tranzicijskim zemljama kroz sheme masovne privatizacije obuhvaćao je redistribuciju državnog kapitala na prosječno 40-70% stanovništva. Mnoge su postsocijalističke zemlje pokretale projekte masovne privatizacije s tezom da stvaranjem široko disperzirane strukture pri-

vatnih vlasnika kreiraju temelje na kojima počiva stabilnost novoizgrađenog tržišta i demokratska konsolidacija političkog sustava.

¹² Podaci koje je medijima prezentirao Hrvoje Vojković, predsjednik HFP-a, *Jutarnji list*, 14. 11. 2000., str. 6.

¹³ Vidi opširnije u Franičević, 1999.; Čučković, 1999.; Čengić, 2000.; Bičanić, 2000.

¹⁴ Slično je i s nekim drugim važnim zakonima koji stvaraju regulativno-institucionalno okruženje za privatizaciju, primjerice Zakon o zaštiti tržišnog natjecanja (1996.), Zakon o privatizacijskim investicijskim fondovima (1998.), Zakon o izdavanju i prometu vrijednosnim papirima (1995.), Zakon o investicijskim fondovima (1995.), Zakon o Komisiji za vrijednosne papire (1996.) i slično. Kao posljedica kašnjenja važnih propisa, osobito na tržištu kapitala, privatizacija se odvijala "pod izravnim nadzorom države u potpuno nereguliranom okruženju" (Šonje, V. i B. Vujčić, 2001.), što je naravno otvorilo širok prostor za brojne neregularnosti u procesu privatizacije.

¹⁵ Prema podacima Zagrebačke burze, u prvoj kotaciji je do 29. 12. 2000. bilo 6 tvrtki, međutim zbog nezadovoljavanja strogih kriterija, one su premještene u manje zahtjevnju TN-kotaciju, u kojoj trenutno povremeno trguje 57 tvrtki.

¹⁶ Prosječna vrijednost dionica dvadesetak poduzeća s kojima se najviše trguje, a koja se nalaze u TN-kotaciji na Zagrebačkoj burzi, kreće se između 20 i 30% njihove nominalne knjigovodstvene vrijednosti.

¹⁷ Sličan se fenomen primjerice dešavao u Slovačkoj i Rusiji, gdje su propala tajkunska carstva zbog dugova ponovno vraćena u državni portfelj, a potom reprivatizirana (Nellis, 1999.).

¹⁸ Kod državnih se poduzeća isprepleću politički, socijalni i ekonomski ciljevi poduzeća, a restrukturiranje, povećavanje tržišnog udjela ili razine profitabilnosti rijetko je na listi njezinih prioritarnih poslovnih ciljeva. Ti ciljevi se uglavnom žrtvuju kako bi se zadržala postojeća razina zaposlenih ili socijalna zaštita nekih kategorija stanovništva (EBRD, 1999.).

¹⁹ Ili prosječno oko 30% ukupne vrijednosti temeljnog kapitala poduzeća (12.283.105.397 kn) koja su sudjelovala u kuponskoj privatizaciji (Ostović i Ljubunčić, 1998.).

²⁰ Iako postoji relativno liberalan investicijski zakon i izjednačenost domaćih i stranih investitora, neefikasnost pravosudnog sustava velik je problem i loše utječe na motivaciju stranih investitora. Uz politički rizik, to je drugi najvažniji razlog slabog interesa. Sljedeći razlog jest visoka razina korupcije, osobito u državnoj administraciji. Prema podacima Transparency Internationala, situacija se u Hrvatskoj počela poboljšavati tek od 2000. godine (smanjen je rang ukupne korumpiranosti sa 74. na 51. mjesto). Skorim usvajanjem paketa zakona o suzbijanju korupcije bit će postavljen potreban legislativni okvir za efikasniju borbu protiv korupcije.

²¹ U nedavnoj analizi Ministarstvo financija navodi da u periodu od 1993.-2000. nije procesirano oko 75% prijavljenih kaznenih dijela iz područja gospodarskog kriminala (*Banka*, ožujak 2001.: 14).

²² Iskustva vođenja korporacija u razvijenim tržišnim gospodarstvima ukazuju na svojevrsnu dihotomiju interesa između dioničara (*shareholders*) i drugih zainteresiranih društvenih skupina, poput zaposlenih, potrošača, drugih poduzeća i financijskih organizacija, lokalnih zajednica, općina, regija i slično (*stakeholders*). U interesu je svih strana da se ta dihotomija ublaži i prevlada (Prabhaker, 1999.: 119).

- Aghion, P. i Blanchard, O. (1998.), On Privatization Methods in Eastern Europe and Their Implications, *Economics of Transition*, 6(1): 87-99
- Aoki, M. i Kim, H. (1995.), *Corporate Governance in Transition Economies*, World Bank, Washington D.C.
- Banka* (2000.), br. 7-8, str. 68-73.
- Banka* (2001.), br. 3, str. 14-16.
- Bićanić, I. (2000.), Ne omanulo im se, *Banka*, br. 2, str. 18-19.
- Blair, M. i Roe, M. J. (1999.), *Employees and Corporate Governance*, Brookings Institution Press, Washington D.C.
- Bornstein, M. (2000.), *Post-Privatization Enterprise Restructuring*, University of Michigan, Ann Arbor.
- Brunetti, A.; Gregory K. i Weder, B. (1997.), Institutions in Transition: Reliability of Rules and Economic Performance in Former Socialist Countries, *World Bank Policy Research Working Paper*, No. 1809, August.
- Carlin, W. (1999.), Empirical Analysis of Corporate Governance in Transition, u: Rosenbaum, E., Boemker, F. i H. J. Wagener (ur.): *Privatisation, Corporate Governance and the Emergence of Markets*, Macmillan/Basingstoke, London.
- Carlin, W.; Fries, S.; Schaffer, M. i Seabright, P. (1999.), Competition, Soft Budget Constraints and Enterprise Performance in Transition Economies, rad predstavljen na konferenciji *Ten Years After: Transition and Growth in Post-Communist Countries*, 15-16 October 1999, CASE, Warsaw.
- Coffee, J. C. (1999.), Privatization and Corporate Governance: The Lessons from securities Market Failure, *Journal of Corporation Law*, 25 (1):1-39.
- *** *Croatia Investment Climate Report 2000*, US Embassy, Zagreb, September 2000.
- Čengić, D. (1998.), Vlasništvo i poduzeće: problem menadžerske kontrole, u: Rogić, I., Z. Zeman (ur): *Privatizacija i modernizacija*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb.
- Čengić, D. (1999.), Menadžeri i institucionalni vlasnici, u: Čengić, D., I. Rogić (ur), *Privatizacija i javnost*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb.
- Čengić, D. (2000.a), Neki problemi korporacijskog upravljanja u Hrvatskoj, rad predstavljen na okruglom stolu *Modernizacija i upravljanje*, Hrvatska udruga poslodavaca (HUP), Zagreb, 5. srpnja 2000.
- Čengić, D. (2000.b), Vladajuća elita i proces delegitimacije privatizacijskog projekta: ima li pouka za budućnost?, *Društvena istraživanja*, 9 (4-5):497-525.
- Čučković, N. (1996.), *Post-Privatization Restructuring and Business Performance of Privatized Enterprises: Comparison of the Czech and Croatian Experiences*, RSS Study, Open Society Institute, Prague, March.
- Čučković, N. (1997.) Neslužbeno gospodarstvo i proces privatizacije, *Financijska praksa*, 21(1-2):259-276.
- Čučković, N. (1999.), Privatizacija u tranzicijskim zemljama: namjere i stvarnost deset godina kasnije, u: Čengić, D. i I. Rogić (ur), *Privatizacija i javnost*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 11-46.
- Earle, J., Estrin, S. (1996.), Employee Ownership in Transition, u: Frydman, R.; Gray, C. W. i A. Rapaczynski (ur): *Corporate Governance in*

- Central Europe and Russia, Vol. 2: Insiders and the State*, CEU Press, Budapest.
- Elteto, A. (1998.), *The Economic Performance of Firms With Foreign Investment in Hungary*, Working Paper No. 94, Institute of World Economics, Budapest.
- Franičević, V. (1997.), Politička ekonomija neslužbenog gospodarstva – država i regulacija, *Financijska praksa*, 21(1-2):295-314.
- Franičević, V. (1999.), Privatization in Croatia: Legacies and Context, *Eastern European Economics*, 37(2):5-54.
- Frydman, R.; Hessel, M. i Rapaczynski, A. (1998.), Why Ownership Matters?: Entrepreneurship and the Restructuring of Enterprises in Central Europe, *Privatization Project*, New York, April.
- Frydman, R; Gray, C. W. i Rapaczynski, A. (ur.) (1996.), *Corporate Governance in Central Europe and Russia*, Vol 1: Banks, Funds and Foreign Investors, CEU Press, Budapest.
- Frydman, R.; Gray, C. W. i Rapaczynski, A. (1999.), When Does Privatisation Work?: The Impact of Private Ownership on Corporate Governance in the Transition Economies, *Quarterly Journal of Economics*, 114(4)1153-1192.
- Hansmann, H. (1996.), *The Ownership of Enterprise*, Harvard University Press, Cambridge.
- Hashi, I. (2000.), The Polish National Investment Fund Programme: Mass Privatization with a Difference?, *Comparative Economic Studies*, 42(1)87-134.
- Kotrba, J.; Kocenda, E. i Hanousek, J. (1999.), The Governance of Privatization Funds in the Czech Republic, u: Simonetti et al (ur): *The Governance of Privatization Funds: Experiences of the Czech Republic, Poland and Slovenia*, Edward Elgar, Cheltenham, UK.
- Kuznetsova, O i Kuznetsov, A. (1999.), The State as a Shareholder: Responsibilities and Objectives, *Europe-Asia Studies*, 51(3)433-446.
- Landesman, M. (2000.), Structural Change in the Transition Economies since 1989, *Economic Survey of Europe 2000*, No 2/3, UNECE, May.
- Meggison, W. L. (1998.), The Impact of Privatisation, *Economic Reform Today*, No. 1., CIPE, Washington.
- Meggison, W. L.; Nash, R. C.; Van Rendenburgh, M. (1994.), The Financial and Operating Performance of Newly Privatised Firms: An International Empirical Analysis, *Journal of Finance*, 48(2):403-452.
- Milanović, B. (1991.), Privatization in Post-Communist Societies, *Communist Economies and Economic Transformation*, 3(1):5-40.
- Nellis, J. (1999.), Time to Rethink Privatization in Transition Economies?, *IFC Discussion Paper* No. 38, The World Bank, Washington.
- North, D. (1990.), *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, Cambridge.
- North, D. (1997.), The Contribution of the New Institutional Economics to an Understanding of the Transition Problem, *WIDER Annual Lectures*, 1, UNU/WIDER, Helsinki, March.
- Ostović, D., Ljubunčić, S. (1998.), *Rezultati kuponske privatizacije u Republici Hrvatskoj*, Privatizacija – posebna naklada, Zagreb.
- Pohl, G.; Anderson, R. E.; Classens, S. i Djankov, S. (1997.); Privatization and Restructuring in Central and Eastern Europe, Technical Paper No. 368, The World Bank, Washington D.C.
- Prabhaker, R. (1999.), Governance and Stakeholding, *New Economy*, 6(2)119-123.

- Prašnikar, J., Gregorič, A. (2000.), Workers' Participation in Slovenian Enterprises - Ten Years Later, *Working Paper No. 96*, Faculty of Economics, Ljubljana. January.
- Prevalov, J., Gimadi, I. i Dobrodeji, V. (2000.), Does Privatisation Improve Performance of Industrial Enterprises? Empirical Evidence from Russia, *Post-Communist Economies*, 12(3):337-364.
- *** *Program i plan privatizacije državnog portfelja* (2001.), HFP, veljača.
- Simoneti, M.; Estrin, S. i Boehm, A. (1999.), *The Governance of Privatization Funds: Experiences of the Czech Republic, Poland and Slovenia*, Edward Elgar, Cheltenham, UK.
- Šonje, V. i Vujčić, B. (2000.), Liberalizam u vođenju ekonomske politike u Hrvatskoj devedesetih godina dvadesetog stoljeća; <http://ekonomijamoderna.inet.hr>.
- Štulhofer, A. (1999.), "Proces privatizacije u Hrvatskoj i hrvatska javnost, 1996-1998: Povratak u budućnost", u Čengić, D., Rogić, I. (ur.), *Privatizacija i javnost*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb.
- Štulhofer, A. (2000.), *Nevidljiva ruka tranzicije: ogledi iz ekonomske sociologije*, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb.
- The World Bank Group (1999.), *Corporate Governance: A Framework for Implementation. Report*, Washington.
- *** *Transition Report 1997* (1997.), EBRD, London.
- *** *Transition Report 1999* (1999.), EBRD, London.
- *** *Transition Report 2000* (2000.), EBRD, London.
- Vehovec, M. i Prohaska, Z. (1999.), Privatization, Investment Funds and the Corporate Governance Problem in Croatia, *3rd International Conference on Enterprise in Transition Proceedings*, Faculty of Economics, Split, pp. 573-576.
- Vickers, J., Yarrow, G. (1988.), *Privatization: An Economic Analysis*, London, MIT Press.

Drago
ČENGIĆ

VLASNICI,
MENADŽERI I
KONCEPTI
KORPORACIJE

Nedavno smo, u listopadu 2000., u dnevnom tisku mogli pročitati da se uskoro, na inicijativu Ministarstva rada i socijalne skrbi Republike Hrvatske, može očekivati da se u svakom poduzeću koje ima nadzorni odbor, nađu i predstavnici zaposlenih. Institucija “radničkog nadzorništva” trebala bi se detaljnije definirati konačnim prijedlogom izmjena Zakona o radu. Ti su se prijedlozi, načelno povezivi sa sudjelovanjem predstavnika radnika u nadzornim odborima njemačkih korporacija, pojavili istodobno s onima iz Hrvatskog fonda za privatizaciju, prema kojima bi HFP radnicima ustupao mjesta svojih predstavnika u nadzornim odborima poduzeća u državnom vlasništvu.¹

Ove su inicijative zanimljive jer ukazuju na barem dvije stvari: a) da nova politička elita pokušava (i) zakonskim putem u dijelu privatnih i državnih poduzeća “vratiti” zaposlene u tijela gdje se, barem formalno, donose ključne odluke o strateškim poslovnim potezima uprava i vlasnika poduzeća; b) da se i kroz instituciju “radničkog nadzorništva” pokušava povećati socijalna odgovornost novih vlasnika poduzeća, odnosno vlasnika i menadžera dioničkih društava.

Pokušavajući sagledati dublje implikacije ovoga poteza nove političke elite u odnosu na sadašnji odnos vlasnika (dioničara), menadžera i radnika u našim dioničkim društvima, *u ovome ćemo radu pokušati razložiti nekoliko problema. Prvo*, ako je, barem na jednoj ideal-tipskoj razini, njemačko iskustvo doista relevantno i za nas, pokušat ćemo navesti temeljna obilježja i dosadašnje rezultate njemačkoga sustava korporacijskog upravljanja (“modela ko-determinacije”). *Drugo*, provjerit ćemo u kojoj mjeri nova zakonska/institucionalna rješenja u odnosu na postojeća doista mijenjaju temeljna obilježja sustava korporacijskog upravljanja u našim dioničkim društvima, odnosno jačaju li pregovaračku moć zaposlenih u odnosu na druge “dionike” (*stakeholders*) naših dioničkih društava ili korporacija? *Treće*, valja nam vidjeti i u kojoj je mjeri “radničko nad-

zorništvu” kao takvo u suglasju s nekim od temeljnih ekonomskih modela korporacije, modela koji su se odrazili i na zakonodavno-regulativnim rješenjima zemalja razvijene korporacijske kulture i korporacijskog upravljanja! Drugim riječima, zanima nas koje teorije tvrtke, barem na načelnoj razini, računaju sa zaposlenima kao bitnim akterima različitih sustava korporacijskog upravljanja.

NJEMAČKI MODEL KORPORACIJSKOG UPRAVLJANJA ILI “SUSTAV KODETERMINACIJE”

U najširem smislu korporacijsko upravljanje možemo shvatiti kao sustav pomoću kojega vlasnici nekog poduzeća prate rezultate rada unajmljenih menadžera kako bi osigurali efikasno poslovanje poduzeća i maksimalizaciju bogatstva njegovih vlasnika. Polazeći od *klasičnog koncepta korporacije*, temeljno pitanje tog sustava glasi otprilike ovako: upravljaju li vlasnici dioničkih društava/korporacija doista učinkovito svojom imovinom i na koji način kontroliraju menadžere koji rade ili bi trebali raditi samo u interesu vlasnika imovine/kapitala? Kad je riječ o postsocijalističkim zemljama, za njih nije važno samo ponoviti to isto pitanje, već bi mu se moglo dodati još jedno: može li se postojeća praksa korporacijskog upravljanja u (novoprivatiziranim) dioničkim društvima smisljeno usporediti s nekim od poznatih, zapadnih modela korporacijskog upravljanja? Ili je ovdje riječ o različitom, pa i posve novom tipu korporacijskog upravljanja? Konačnog odgovora na ovo pitanje još uvijek nema (usp. Čengić, 1998.).

No, neovisno o mogućim odgovorima na prethodna pitanja sasvim je izvjesno da njemački sustav korporacijskog upravljanja ulazi među dva takozvana “temeljna sustava korporacijskog upravljanja” i kao takav uspoređuje se s angloameričkim sustavom korporacijskog upravljanja (usp. McCahery, Picciotto, Scott, C., 1994.). Ako je to tako, koja su zapravo njegova temeljna obilježja kada je riječ o našoj temi?

Prvo, čini nam se da ne griješimo kažemo li da je njemački sustav korporacijskog upravljanja ili “sustav kodeterminacije” rezultat povijesnog sukoba rada i kapitala u Njemačkoj i evolucije sindikata od zahtjeva za “privrednom demokracijom” do radničke zastupljenosti u nadzornim odborima poduzeća (usp. Juriša, 1991.; Baums, 1994.; Emmons, Schmid, 1998.; Dinh, 1999.; Roggemann, 2001.). Sadržajno gledano, možemo razlikovati *tri elementa u njemačkom modelu “radničkog suodlučivanja” u Njemačkoj (die Mitbestimmung der Arbeitnehmer)* (Juriša, 1991.).

Prvi element čini model suodlučivanja u poduzećima u industriji ugljena, željeza i čelika, koji je institucionalno, nakon velike borbe između sindikata, poslodavaca i političkih stranaka, zaživio nakon usvajanja "Zakona o suodlučivanju posloprimaca u nadzornim odborima i upravama poduzeća rudarstva i industrije za proizvodnju željeza i čelika" od 21. svibnja 1951. Ovaj model suodlučivanja (tzv. montan-sustav suodlučivanja) primjenjivao se samo u poduzećima s 1000 i više radnika i početkom pedesetih godina obuhvatio je svega 107 poduzeća u Njemačkoj, s nešto više od pola milijuna radnika i namještenika od tada 22 milijuna zaposlenih radnika i namještenika. Bitna su obilježja ovoga modela paritetan sastav nadzornog odbora (s jednakim brojem predstavnika radnika i poslodavaca), s neutralnim predsjednikom nadzornog odbora i institucija radnog direktora, koji je bio ravnopravan član uprave poduzeća (upravnog odbora). Na njegov izbor i opoziv mogli su odlučujuće utjecati predstavnici zaposlenih u nadzornom odboru. Iako je ovaj sustav "kodeterminacije kapitala" bio ograničen na jedan industrijski kompleks, njegovo je simboličko značenje u kontekstu sukoba rada i kapitala bilo znatno veće i utjecajnije: on je kao takav u stvarnosti oličivao njemački model "radnog mira" i socijalnog suglasja.²

Drugi je element radničkog suodlučivanja u Njemačkoj tzv. *suodlučivanje na razini pogona*. I ovaj oblik suodlučivanja ima dugu povijest, a različitim je zakonima reguliran od 1952. do 1989.³ Temeljna je institucija ovoga tipa suodlučivanja savjet pogona ili radni savjet (*Betriebsrat*), sastavljen isključivo od radnika, namještenika i rukovodećih namještenika. Zakonskim rješenjima iz temeljnoga *Betriebsverfassungsgesetzes* iz 1952. te njegovim kasnijim izmjenama u nadzornim odborima manjih društava kapitala (od 500 do 2000 zaposlenih), zaposleni su imali samo jednu trećinu svojih predstavnika. Putem pogonskih savjeta pravo na suodlučivanje ostvarilo je 43%, odnosno 9,3 milijuna zaposlenih u ondašnjem gospodarstvu SR Njemačke (Jurša, 1991., 4).

Dinh ističe da "kodeterminacija" u praksi znači da se menadžeri/poslodavci moraju savjetovati s predstavnicima radnih savjeta u nekoliko tipičnih situacija: a) pri zatvaranju pogona ili cijelih poduzeća, b) pri premještanju pogona ili cijelog poduzeća, c) u spajanjima s drugim poduzećima, d) u definiranju temeljnih rješenja za organizaciju poduzeća, ciljeve poduzeća i za nabavu određene opreme, e) pri uvođenju posve novih radnih metoda i proizvodnih procesa. No, iako su menadžeri bili obvezni započeti savjetovanje s predstavnicima radnih savjeta, zakonodavna rješenja osiguravaju predstavnicima poslodavaca konačno pro-

vođenje naumljenih planova. Zato su, između ostaloga, radni savjeti po njemu vrlo rijetko uspijevali zaustaviti temeljne (operacionalne) zahvate uprava u poduzećima, iako imaju moć usporavanja početka promjena u određenim područjima rada i upravljanja velikim poduzećima (Dinh, 1999.).⁴

Treći element radničkog suodlučivanja u Njemačkoj jest *suodlučivanje u velikim poduzećima*, tj. radničko suodlučivanje u njemačkim korporacijama uvedeno zakonom o suodlučivanju 1976. (*Allgemein Mitbestimmungsgesetz*). Po Juriši je “zaštitni znak” ovoga sustava ponovno nadzorni odbor, kao i u vrijeme montan-suodlučivanja iz pedesetih godina. Međutim, iako je i sada nadzorni odbor bio sastavljen na paritetnoj osnovi, razlika je u tome što njegov predsjedavajući nije bio “neutralni član”, već se birao iz poslodavačke strukture i u specifičnim situacijama imao pravo dvostrukoga glasa (Juriša, 1991., 113–130).⁵

Kako je ovim zakonom regulirano suodlučivanje u velikim poduzećima- korporacijama s preko 2000 zaposlenih, jasno je da on obuhvaća samo jedan dio njemačkog gospodarstva, i to 480 do 500 njemačkih najvećih poduzeća. Neka od njih kotiraju i na burzama, pa su zato i sastavni element njemačkoga i međunarodnog tržišta kapitala. Prema raspoloživim podacima⁶, krajem osamdesetih godina ovim je zakonom bilo obuhvaćeno nešto preko 4 milijuna zaposlenih; to znači da je prosječna veličina poduzeća u kojima se prakticirao određeni oblik suodlučivanja bila oko 8000 zaposlenih radnika.

Zakonom je posebno iznijansirana struktura predstavnika rada u nadzornim odborima, uvažavajući i dalje načelo pariteta. To znači da su i dalje polovicu nadzornog odbora činili predstavnici zaposlenih, ali tako da su među njima morali biti predstavnici svih radnih segmenata: radnika, namještenika, namještenika-rukovodilaca i sindikata poduzeća. Ovisno o veličini poduzeća varira i veličina nadzornih odbora, no uglavnom taj broj nije bio veći od 20. Imenovanju članova nadzornih odbora prethodi složena izborna procedura, koja se može obavljati posredno i neposredno. Redovito, u poduzećima do 8000 zaposlenih provode se neposredni izbori, a u poduzećima s više od 8000 zaposlenih provode se posredni (u dva izborna kruga) izbori za članove nadzornih odbora. Predsjednikom nadzornog odbora (*Aufsichtsrat*) postajao je onaj član odbora za koga je glasalo dvije trećine članova nadzornog odbora (u prvom pokušaju), odnosno za koga su glasali predstavnici dioničara kada se suglasnost u pogledu predsjednika nije mogla prethodno postići na osnivačkim sjednicama novih nadzornih odbora (Dinh, 1999.; Emmons, Schmid, 1998.).

Tip člana	Broj mjesta u NO-u, po godinama							
	1986.	%	1988.	%	1992.	%	1993.	%
1. Radnik/zaposlenik tvrtke	520	35,0	542	36,0	519	35,0	549	35,0
2. Predstavnik sindikata	197	13,0	187	13,0	191	13,0	211	14,0
3. Aktivni ili umirovljeni menadžer druge (nefinancijske) tvrtke	368	25,0	385	26,0	385	26,0	427	27,0
4. Predstavnik privatne banke	114	8,0	104	7,0	103	7,0	99	6,0
5. Predstavnik neprivatne banke	51	3,0	57	4,0	49	3,0	53	3,0
6. Odvjetnici/pravni zastupnici	147	10,0	152	10,0	153	10,0	155	10,0
7. Političari ili civilni službenici	69	5,0	69	5,0	80	5,0	67	4,0

Izvor: Bundesverband deutscher banken (Emmons, Schmid, 1998.)

Njemački je zakonodavac u svim rješenjima u pogledu strukture i ovlasti nadzornih odbora dosljedno stajao na strani dioničara, tj. vlasnika poduzeća i uprava poduzeća. Mislimo pri tome na sljedeće činjenice. Prvo, predsjednik nadzornog odbora bira se iz redova menadžera, a njegov zamjenik iz delegacije rada/radništva. Drugo, u odnosu na posloводства kontrolna. Međutim, ostvarivanje te funkcije ovisi o tipu i veličini poduzeća. Primjerice, kod dioničkih društava s ograničenom odgovornošću kontrolna je funkcija nadzornog odbora dosta ograničena. U samim pak dioničkim društvima/korporacijama ako uprava poduzeća nije suglasna s pojedinačnim zahtjevom nadzornog odbora u pogledu nekog elementa poslovne politike, uprava može tražiti arbitražu glavne skupštine dioničara. "Stav glavne skupštine (u kojoj nema predstavnika posloprimaca) je obvezujući, bez obzira na stav nadzornog odbora. Slično je značenje nadzornog odbora i u poslovanju društva s ograničenom odgovornošću, utoliko prije što je broj članova skupštine dioničara u tim društvima u pravilu manji nego u dioničkim društvima, a to znači i operativniji" (Juriša, 1999., 121).

Treće, članovi nadzornih odbora nemaju imperativni mandat. To znači da nisu dužni djelovati/glasati prema uputama onih koji su ih izabrali. Kako podliježu dioničarskom zakonodavstvu, ako prenose informacije svojim biračima, dužni su čuvati poslovnu tajnu. Iako je sadržaj poslovne tajne naoko objektivno posve odrediv, skupštine dioničara i uprave poduzeća mogu poslovnom tajnom odrediti i ono što štiti ili barem maskira preferiranje određenih poteza dioničara i menadžera. Time i institucija poslovne tajne može ograničavati predstavnike rada da nezavisno djeluju kao članovi nadzornih odbora.

Ključnu prevagu na "vagi moći" u takvom institucionalnom ustroju dioničarima i upravama poduzeća ipak donosi pra-

Tablica 1.

Struktura nadzornih odbora (NO-a) 100 najvećih njemačkih tvrtki prema broju mjesta i tipovima članova u NO-ima

vo dva glasa na strani predsjedavajućeg nadzornoga odbora. Naime, zakonskim rješenjima uređeno je da se u glasački neriješenim situacijama u pogledu pojedinih pitanja glasanje ponavlja. Ako je rezultat drugoga glasanja opet isti, predsjedavajući u toj situaciji može aktivirati svoj drugi glas. Kako je pravo drugoga glasa vezano samo uz funkciju predsjednika nadzornog odbora i nije prenosivo na zamjenika ili drugog člana odbora, tim je rješenjima osigurana nadmoć predstavnika dioničara i menadžera u kritičnim situacijama za donošenje odluka. Paradoksalno je da nije samo izostanak “*uredbene moći*” (*dispositive power*) na strani radničkih predstavnika u nadzornim odborima jedan od ključnih činitelja premoći dioničara. *Utjecaj je nadzornih odbora objektivno ograničen u određenim situacijama i zato jer je dio pitanja iz radnih odnosa uređen kolektivnim pregovorima ili kroz savjete pogona.* Istodobno, u velikim korporacijama s disperziranim vlasništvom nad dionicama (*Publikumgesellschaften*) uprave poduzeća “vladaju” poduzećima po svim obilježjima menadžerske kontrole i značajno utječu na rad nadzornih odbora. Prema Dinhu, to dovodi do toga da kontrolno tijelo (nadzorni odbor), zaduženo za nadzor uprava poduzeća, često tek potvrđuje neformalno donesene odluke uprava poduzeća o brojnim pitanjima, pa i onima o konkretnim kandidatima za članstvo u tim istim nadzornim odborima.

Na koji pak način vanjski ulagači reaguju na pojavu nadzornih odbora s radničkim predstavnicima, može se vidjeti iz određenih (vrlo rijetkih) istraživanja o utjecaju njemačkih banaka i “kodeterminacije” na učinak njemačkih korporacija. Primjerice, FitzRoy i Kraft su (1993.) u jednom svom radu o ekonomskim učincima sustava kodeterminacije iz 1976. zaključili, temeljem uzorka od 68 velikih njemačkih korporacija, da je u razdoblju od 1975. do 1983. godine pala vrijednost njihovih dionica za 19,7%. Nekoliko godina kasnije Schmid i Seger (1998.) su na svom uzorku poduzeća (u uzorku su bile uspoređivane tvrtke do 2000 zaposlenih i one s više od 2000 zaposlenih) također ustvrdili da je korporacijama s “radničkim” nadzornim odborima cijena dionica u promatranom razdoblju pala za 18%. Po njima je pad cijene dionica samo posljedica reakcije tržišta kapitala na relativni gubitak kontrole dioničara u tim korporacijama.

Iako su provedena empirijska istraživanja daleko od jasnih i konačnih zaključaka, dio autora, mahom angloameričkih, ipak smatra da njemački sustav korporacijskog upravljanja dugoročno nije ekonomski učinkovit. Tako M. Roe smatra da *temeljna slabost njemačkih nadzornih odbora proizlazi iz samoga modela kodeterminacije.* Po njemu prisut-

nost predstavnika rada u odborima s latentnom moći za blokiranje korporacijskih odluka od samoga početka “tjera” menadžere i dioničare da “svoje” nadzorne odbore oslabe koliko god to mogu. Sami dioničar oportunističko ponašanje menadžera nadziru kroz druge, alternativne mehanizme: preko direktnog utjecaja dioničara koji drže velike kontrolne pakete (blokove) dionica, kao što su to velike dioničarske obitelji, korporacijske grupe ili pak određeni financijski posrednici i institucionalni ulagači.⁷ “Kako vlasnici usko povezanih poduzeća ne žele kontrolu prepustiti niti menadžerima (u slučaju veće raspršenosti dionica), niti radnicima (kada se nadzorni odbori doista koriste za kontrolu menadžerskog ponašanja), oni će htjeti, kad god je to moguće, svoje udjele prodati drugim posjednicima velikih dioničarskih paketa kako bi se na taj način održale koncentrirane korporacijske strukture” (Roe, 1998.).

Dinh pak, govoreći o njemačkom modelu kodeterminacije, *ističe da ukupna iskustva s kolektivnim pregovaranjem, radnim savjetima i sa suodlučivanjem kroz nadzorne odbore sugeriraju da taj sustav po svojoj naravi nije niti posve suradnički niti je u njemu važna uloga rada u korporacijskom upravljanju*. Prvo, u njemu je proces pregovaranja vrlo postojan i kontinuiran, usidren u radnim savjetima, čime se izbjegavaju dublji sukobi sa sindikatima. Drugo, zbog slabe kontrolne uloge nadzornih odbora “utjecaj je predstavnika rada na korporacijsko upravljanje kroz odbore vrlo ograničen” (Dinh, 1999., 980). Ipak, po njemu, i sudjelovanje u radu nadzornih odbora *kao nadzornika* osigurava određeni potencijal za uključenost rada u važne korporacijske odluke, odnosno osigurava određenu dostupnost informacija o djelovanju poduzeća i njihovih uprava.

“RADNIČKO NADZORNIŠTVO” NA HRVATSKI NAČIN

Hrvatski sustav korporacijskog upravljanja rađen je na institucionalno-zakonodavnoj razini prema temeljnim rješenjima proizašlima iz njemačke pravne tradicije. Gledano iz kuta konkretnih zakona, hrvatski pravno-regulativni okvir za upravljanje i rukovođenje dioničkim društvima (domaćim korporacijama) čini nekoliko temeljenih zakona i propisa. Prije svih to su Zakon o trgovačkim društvima, oslonjen na njemačku pravnu tradiciju (ZTD), Zakon o izdavanju i prometu vrijednosnim papirima, Zakon o postupku preuzimanja dioničkih društava, Zakon o investicijskim fondovima, Zakon o privatizacijskim investicijskim fondovima te drugi propisi. Jasno, politika privatizacije – u zadnjih devet godina kao i sadašnja – utjecala je, i dalje će utjecati, na ukupni kontekst i kakvoću korporacijskog

upravljanja u nas (usp. Čengić, 1999.; Komisija za vrijednosne papire, 2000.).

Od svih navedenih zakona, za načela funkcioniranja i strukturu naših dioničkih društava/korporacija najvažniji je Zakon o trgovačkim društvima, koji je u primjeni od 1995. *Prema ovom zakonu tri su glavna tijela koja upravljaju i rukovode našim dioničkim društvima. To su glavna skupština, koju čine svi vlasnici dionica (dioničari), uprave dioničkih društava, koje čini jedan ili pak više menadžera te nadzorni odbori, u kojima su predstavnici vlasnika dionica.* Kad je riječ o nadzornom odboru, prema Zakonu o trgovačkim društvima, nadzorni odbor ima dužnosti u hrvatskim dioničkim društvima. Kontrolira vođenje poslova tvrtke i ovlašten je da kontrolira knjige/dokumentaciju tvrtke i druge interne spise, a trebao bi se sastajati najmanje dvaput godišnje. Nadzorni odbor posebno izvještava godišnju skupštinu o sljedećem: a) koliko je djelovanje tvrtke usklađeno sa zakonima, b) jesu li javna godišnja poslovna izvješća u skladu s internim izvješćima i s realnim financijskim i drugim poslovanjem tvrtke, c) je li nadzorni odbor suglasan s prijedlozima uprave o podjeli dobiti itd.

Za nas je relevantno da *od samoga početka uređivanja odnosa u trgovačkim društvima ovoga tipa, zakonodavac – iako svjestan njemačkih rješenja u pogledu radničkog suodlučivanja – nije posebno razrađivao moguće oblike radničkog suodlučivanja. Ipak, načelna je mogućnost za radničko nadzorništvo ostavljena u čl. 256. Zakona.* Tamo se u stavku 2. kaže: “Statutom (dioničkog društva) se može predvidjeti da određeni dioničari imenuju određeni broj članova nadzornog odbora. Kada je tako propisano posebnim zakonom, u statutu se određuje broj članova nadzornog odbora koje biraju zaposleni” (ZTD, čl. 256, 1994.). *Prema tomu, u prvoj polovici devedesetih “radničko nadzorništvo” još uvijek nije bilo vrijedno (političkog) spomena, a sedam godina kasnije izbilo je u prvi plan mogućih “institucionalnih inovacija” u području upravljanja domaćim dioničkim društvima. Što je proizvelo ovu promjenu?*

Promjena je po nama proizvod nekoliko usporednih i isprepletenih činitelja. Prvo, ona je rezultat izrazito negativne percepcije hrvatske privatizacije u širokoj javnosti, koja je dovela do “legitimacijske upitnosti” cijeloga modela prethodne privatizacije i temeljnih načela upravljanja u trgovačkim društvima (usp. Čengić, Rogić, 1999.). Drugo, promjena je prouzročena i evidentnom nesposobnošću novih vlasničkih struktura da brzo transformiraju (preuzeta/zadržana) poduzeća u moderna poduzeća, koja će osigurati opstanak na tržištu ne samo otpuštanjem radne snage već i razvojem novih proizvoda i osvajanjem novih tržišta.

Treće, ona je dijelom proizvedena i poraslom osjetljivošću sindikata na pojavu masovne nezaposlenosti i socijalnog raslojavanja u društvu. Četvrto, promjena je proizvod i uvjerenja dijela novih vladajućih stranaka da i radništvo treba preuzeti suodgovornost za poduzeća u kojima rade, i to upravo kroz određeno sudjelovanje radničkih predstavnika u nadzornim odborima većih poduzeća – dioničkih društava.

Bilo bi neozbiljno ovdje ići u daljnju licitaciju drugih činitelja naznačene institucionalne promjene. Možda je od toga važnije vidjeti kako se ova promjena zapravo definirala. Ona je uvedena u život opet jednim zakonom, ali ne izmjenama Zakona o trgovačkim društvima, već izmjenama Zakona o radu. Zakon o radu (dalje: ZOR) bio je dosad zapravo jedini zakon kojim se u nas reguliralo sudjelovanje zaposlenika (do 2. ožujka 2001.), odnosno radnika (nakon 2. ožujka 2001., kada su usvojene izmjene i dopune ZOR-a) u odlučivanju u hrvatskim poduzećima nakon stjecanja hrvatske državne samostalnosti. Naime, u ZOR-u je zaposleničko/radničko odlučivanje dosad bilo svedeno uglavnom na određenu informativno-savjetodavnu ulogu zaposleničkog vijeća (usp. čl. 132. do 158 ZOR-a, poglavlje XVIII),⁸ i to kod pitanja kao što su donošenje pravilnika o radu, plan zapošljavanja, premještaja i otkaza, uvođenje nove tehnologije, promjene u organizaciji rada itd.

Samo u nekoliko slučajeva zaposleničko vijeće ima u odnosu prema poslodavcu i određenu "veto-moć". Prema članku 146. *poslodavac može samo uz prethodnu suglasnost zaposleničkog vijeća* donijeti odluku o: otkazu članu zaposleničkog vijeća; otkazu kandidatu za člana zaposleničkog vijeća koji nisu izabrani te članu izbornog odbora za razdoblje od tri mjeseca nakon ustanovljenja izbornih rezultata; otkazu zaposleniku u kojega postoji smanjena radna sposobnost ili neposredna opasnost od invalidnosti; otkazu zaposleniku starijem od šezdeset (muškarac), odnosno pedeset pet godina života (žena); prikupljanju, obrađivanju, korištenju i dostavljanju trećim osobama podataka o zaposleniku; imenovanju osobe koja je ovlaštena nadzirati je li se osobni podatci zaposlenika prikupljaju, obrađuju, koriste i dostavljaju trećim osobama u skladu s odredbama zakona. Iz ovoga je vidljivo da je veto-moć zaposleničkoga/radničkog vijeća zapravo ograničena na svega nekoliko područja iz radnih odnosa, ne zadirući u temeljne probleme tih istih odnosa u poduzećima (plaća, otkazi itd.).

Jesu li nedavne izmjene ZOR-a, koje definiraju "radničko nadzorništvo", donekle proširile "uredbovnu moć" radnika? Sudeći prema novim rješenjima, ne! Prvo, predstavnici radnika ulaze u nadzorne odbore samo u onim dioničkim društvi-

ma gdje država ima preko 25% dionica u svome (su)vlasništvu (članak 158a. Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o radu, 2. ožujka 2001.).⁹ *To znači da će se u određenoj vremenskoj perspektivi, kako se državno vlasništvo nad dionicama u tim poduzećima bude smanjivalo, polako gasiti i radnički nadzor u njima.* Prema neslužbenim procjenama, dobivenim iz HFP-a u svibnju 2001., u portfelju HFP-a ima možda svega 500 dioničkih društava u čijim bi se nadzornim odborima mogli naći predstavnici radnika. Drugo, na radničke predstavnike u nadzornim odborima primjenjuje se, kao i u njemačkoj situaciji, dioničarsko zakonodavstvo. To znači da su i oni podložni poštivanju poslovne tajne i drugih propisa, kojima se može poslovanje uprava takvih poduzeća za neko vrijeme držati podalje od sindikalne i šire javnosti. Zanimljivo je da hrvatski zakonodavac nije nigdje posebno propisivao strukturu predstavnika radnika u nadzornom odboru niti je posebno naznačeno odakle će se plaćati naknada za rad radničkih predstavnika u nadzornim odborima: na teret poduzeća ili pak države?

U svakom slučaju uzmemo li u obzir i sadašnje nejasne reakcije sindikata prema "radničkom nadzorništvu" u hrvatskim dioničkim društvima, možemo zaključiti da u odnosu na njemačku situaciju, uvođenje hrvatskih radnika u nadzorne odbore nije rezultat prethodne dugotrajne i otvorene borbe između rada i kapitala već prije odgovor vladajućih grupa na problem upitne legitimacije ekonomskoga i socijalnog učinka dijela nove poduzetničko-vlasničke strukture, nastale mahom u kaotičnim procesima "klijentelističke privatizacije" u Hrvatskoj protekloga desetljeća.¹⁰ Možemo pretpostaviti da će prisutnost radnika u nadzornim odborima proizvesti nešto veći senzibilitet vlasnika i menadžera za "distribuciju informacija o poslovanju" širem krugu sudionika u korporacijama, ali neće nužno promijeniti položaj radnika u strukturi moći u tim društvima kapitala niti temeljnu politiku vlasnika prema radnoj snazi u tim dioničkim društvima. Ipak, šire sudjelovanje radnika u konkretnoj praksi korporacijske kontrole, moglo bi pozitivno djelovati na razvoj suradničkih oblika ponašanja u kriznim situacijama u poduzećima. Istodobno, čak i ovakav model "radničkog nadzorništva" mogao bi, ovisno i o konkretnijim vizijama "socijalnog suglasja" u Hrvatskoj u budućnosti, potaknuti ozbiljnije rasprave o sveobuhvatnom i domišljenom konceptu radničke participacije i široj društvenoj odgovornosti hrvatskih dioničkih društava.

KONCEPTI KORPORACIJE I “RADNIČKO NADZORNIŠTVO”

Niti njemački sustav kodeterminacije niti hrvatski model “radničkog nadzora” ne dovode, kako smo vidjeli, u pitanje klasični koncept korporacije u kojem su kontrolna prava dodijeljena dioničarima, i samo dioničarima. Je li moguće, i temeljem čega, doći do drugih koncepata korporacije i modela kontrole? Ako jest, na temelju čega bi u tim novim modelima korporacije kontrolna (ekonomski gledano: vlasnička) prava mogla pripasti nekim drugim socijalnim akterima, pa tako i zaposlenima?

Preliminarni uvid u neke od ekonomskih koncepata dioničkih društava/korporacija pokazuje da oni pokušavaju odgovoriti, između ostaloga, i na sljedeća dva pitanja. Prvo, je li dioničko društvo “entitet za sebe” i kao takvo ima nezavisnu (pravnu, ekonomsku) egzistenciju od svojih osnivača – vlasnika dionica uložених u temeljni kapital korporacije? Drugo, ako je dioničko društvo “entitet za sebe”, zašto su ipak “rezidualni zahtjevi” prema dioničkim društvima dodijeljeni samo dioničarima (“shareholderima”), a ne i drugim dionicima u životu korporacija (“stakeholderima”)?²¹ O tome svjedoči i hrvatski Zakon o trgovačkim društvima. U njemu se razlikuju obveze trgovca – pojedinca, člana javnog trgovačkog društva i komplementara u komanditnome društvu (čl. 9. ZTD-a) od obveza članova društava s ograničenom odgovornošću i dioničara dioničkog društva (čl. 10. i čl. 159. ZTD-a). Dok prvi za sve obveze osnovanog poduzeća (*businessa*) odgovaraju osobno, solidarno i neograničeno cijelom svojom imovinom, “članovi društva s ograničenom odgovornošću i dioničari dioničkog društva ne odgovaraju za obveze društva, osim kada je to određeno ovim Zakonom”. Istodobno, dioničko društvo je definirano kao trgovačko društvo u kojem članovi (dioničari) “sudjeluju s ulozima u temeljnome kapitalu podijeljenom na dionice” i u kojem dioničari “ne odgovaraju za obveze društva”.

Polazeći od ovih temeljnih definicija, identificirali smo nekoliko prepoznatljivih koncepata dioničkih društava/korporacija u dostupnoj literaturi.

A. Klasični koncept korporacije kao funkcije temeljnih interesa dioničara. Ovaj se model korporacije temelji na sljedećim pretpostavkama. Prvo, dioničari svojim (kapitalnim) ulozima osnivaju dioničko društvo i proporcionalno unesenom kapitalu: a) utječu na rad društva/nadležnih menadžera; b) sukladno uloženom kapitalu imaju pravo na udio u dobiti nastaloj racionalnim korištenjem raspoloživih resursa. Drugo, dioničari u odnosu na druge nositelje interesa u dioničkim društvima imaju prioritet s obzirom na status njihovih zahtjeva (*claims*) prema dioničkim društvima kao pravnim osobama. Treće, temeljni je cilj

dioničkih društava/korporacija profit, odnosno uvećavanje vrijednosti dionica i temeljnoga kapitala korporacije (*equity*) (usp. Miller, 1997.). Četvrto, menadžeri djeluju uvažavajući u krajnjem slučaju jedino mišljenja i stavove dioničara, odnosno onih koji imaju dominantne pakete dionica u dioničkim društvima. Svako narušavanje tih pretpostavki dovodi do potkapanja “samih temelja slobodnoga društva” (Friedman, 1992.).

B. Koncept korporacije kao funkcije ostvarivanja menadžerske moći. I ova ideja korporacije polazi od određenih pretpostavki. Možemo ih svesti na sljedeće tvrdnje. Prvo, dioničko društvo/korporacija je autonoman entitet, posve odvojen od svojih dioničara. To znači da se, barem načelno gledajući, u procesu poslovanja mora voditi računa i o interesima drugih aktera (*stakeholders*) u korporacijama. Stav o dioničkim društvima kao zasebnim entitetima ojačan je i temeljnim rješenjima u modernom korporacijskom pravu (*modern company law*), gdje se također usvaja stav o “zasebnoj korporacijskoj osobnosti”. No iako su pravne naravi, i ta rješenja imaju svoju povijesnu, razvojnu dimenziju.

Prema P. Irelandu, to radikalno razdvajanje – najčešće izraženo u činjenici da dioničari, pravno gledano, nemaju izravna vlasnička prava na imovinu poduzeća, već samo na svoje dionice – tradicionalno se pripisuje aktu inkorporacije. On podsjeća da do sredine 19. stoljeća, kad je prvim aktima inkorporacije zapravo legalno nastalo kao zasebno biće baš “inkorporirano poduzeće”, nije bilo “kompletnog razdvajanja” poduzeća i njegovih članova. Baš suprotno tomu, sva su dionička društva, inkorporirana i neinkorporirana, konceptualizirana kao organizacije koje čine jedno tijelo sa svojim osnivačima/članovima. “Tek se nakon 1850-ih godina dionička društva konceptualno “čiste” od dioničara i doživljavaju se, i pravno i u prosječnoj svijesti, kao entiteti sa svojim posebnim pravima i zasebnom egzistencijom” (1996.).

Drugo, razdvajanje vlasništva od kontrole dovelo je do nastajanja efektivne moći menadžera u korporacijama, tako da su se oni nametnuli kao jedini i stvarni gospodari korporacija. Ovu je tezu možda najzornije dokazivao čuveni rad A. Berlea i G. Meansa (1932.). Pod dominantnim utjecajem menadžera, korporacije kao glavni cilj vide dugoročni rast i stabilnost zaposlenja radne snage te ostvarivanje njihovih osobnih ambicija/primanja, dok je profitabilnost u drugom planu. Treće, s vremenom se inoviraju sustavi unutrašnje kontrole korporacija (kroz sustave nadzornih i upravnih odbora), kako bi se ograničila stvarna moć menadžera. S globalizacijom poslovnih operacija i s naraslom financijskom moći institucionalnih investitora/

dioničara, moć menadžera se pokušava držati pod kontrolom kroz doradu institucionalnih rješenja u okviru različitih sustava “korporacijskog upravljanja” i uz pomoć razvijenih tržišta kapitala.

Kao što vidimo, ovaj koncept korporacije iako načelno vodi računa o dioničarima, uglavnom se usmjeruje na ponašanje menadžera. Za zaposlene, koji također ulaze u krug dionika korporacije, nije predviđeno posebno mjesto u analizi korporacijske moći niti unutar mehanizama unutrašnje kontrole. Međutim, iz analize položaja menadžera kao dominantne korporacijske grupe i njihova nastojanja na rastu korporacija, može se izvesti hipoteza da od takve politike menadžera i zaposleni mogu imati određene, iako relativno kratkoročne koristi (kroz veće plaće, nematerijalna primanja i rast zaposlenosti).

C. Koncept korporacije kao “mreže ugovornih odnosa”. Ovaj model korporacije ima svoje izvorište u klasičnom radu R. H. Coasea o naravi tvrtke iz 1937. Coase je među prvima razmatrao probleme transakcijskih troškova unutar organizacije i tržišta, polazeći od ideje da su i organizacija (tvrtka) i tržište relativno odvojeni i lako određivi sustavi ekonomskog djelovanja. Njegove su teze kasnije možda najeksplicitnije razvili M. Aoki, B. Gustafsson i O. Williamson (1988.). Naime, polazeći od središnje ideje R. H. Coasea o naravi tvrtke kao oruđa u ekonomiziranju transakcijskim troškovima, oni *korporaciju shvaćaju kao “mrežu ugovornih odnosa” između različitih aktera/dionika vezanih uz njezin opstanak (stakeholders). Pod “ugovorima” se ovdje široko razumiju različita sredstva razmjene između pojedinih sudionika i korporacije, koji mogu ali i ne moraju imati i pravno sankcionirani oblik. Svi sudionici korporacije nešto “daju” korporacijama i nešto očekuju zauzvrat od njih!* Drugo, funkcija je ugovorâ da proizvedu poticajne strukture kojima se povezuju vlasnici/sudionici različitih inputa važnih za korporacije i da smanje informacijske i troškove nadzora koji se javljaju u procesima razmjene.

Treće, ovim pristupom se smatra da se informacijski i troškovi nadzora mogu dobro opisati uz pomoć teorije agencije (*agency theory*), u kojoj se prati međusobni odnos razmjene između jednog aktera (agenta/menadžera) koji djeluje po uputama drugog aktera (*principala*/vlasnika resursa) (usp. Jensen, Meckling, 1976.). Četvrto, temeljna je svrha korporacije kao “legalne fikcije” da osigura okvir za ugovaranje skupa razmjena nužnih za opstanak korporacije, a unutar pravila definiranih korporacijskim pravom, koje se shvaća kao skup standardnih pravila za upravljanje rizicima u različitim ugovornim aranžmanima. Iz ove perspektive, proces razdvajanja vlasništva i kontrole u veli-

kim, javnim (*public*) korporacijama samo je jedan od načina da se ojača učinkovitost ugovornih/kontraktualnih odnosa u korporacijama.

Iako tvrtka shvaćena kao mreža ugovorâ nema klasičnog vlasnika, pa tako niti dioničari nisu njezini vlasnici, oni ipak – temeljem vlasništva običnih dionica – imaju izvjesna, gotovo ekskluzivna kontrolna prava u korporacijama. Ta prava obuhvaćaju: pravo na određeni dio prihoda (dividenda), pravo pozivanja menadžmenta na odgovornost, pravo glasa na skupštinama dioničara, pravo prodaje dionica trećim strankama te pravo “rezidualnih sudionika” na prihod generiran u tvrtki povećanjem ukupne vrijednosti imovine poduzeća.

Odvajanje dioničara kao “rezidualnih sudionika” korporacija od menadžera kao donositelja odluka argumentira se tezom da se time povećava efikasnost korporacija, jer se time povećava unutrašnja podjela rada i jača diverzifikacija rizika. Zanimljivo je da se iz koncepta korporacije kao “mreže ugovornih odnosa” na “neprijateljska preuzimanja poduzeća” (*hostile take-over*) gleda kao na važna oruđa za smanjenje troškova nadzora nad menadžerima. Zato su za ovaj model korporacije jako važna (razvijena) tržišta kapitala koja vrlo brzo emitiraju informacije o “lošim menadžerskim timovima”, odnosno o neučinkovitim kompanijama. Iz te iste perspektive, unutrašnji mehanizmi korporacijske kontrole/upravljanja smatraju se neučinkovitim i time i nepouzdanima u nadzoru ponašanja menadžera. Posebno se ističe da je unutarnji nadzor skup, čak i onda kada ga poduzimaju veliki, institucionalni investitori, zbog poznatog “*free raider*”s paradoksa”. Naime, on se krije u tome što troškovi nadzora padaju samo na onoga tko potiče strožu kontrolu uprave, a mogući dobitci rasprostiru se difuzno na sve aktere korporacije!

*Potreba za specijalizacijom između “dobavljača različitih inputa” i njome pojačan problema nadzora može pomoći da se objasne različita obilježja korporacijske strukture, no to samo po sebi ne objašnjava zašto bi nadzor bio povezan samo s dioničarima a ne i s drugima, poput zaposlenih radnika. Zašto, primjerice, ne bi rad nadzirao kapital? Postavljajući isto pitanje na primjeru američkih korporacija, V. D. Dinh ustvrđuje da je dodjela kontrolnih prava i rezidualnih zahtjeva isključivo dioničarima zapravo posljedica pravne i kulturološke “udešenosti” (*a default presumption*) prema kojoj dioničari zapravo “posjeduju” korporacije. To je pogrešno barem iz dva razloga. Prvo, dioničari uglavnom ne prakticiraju svoju kontrolu nad menadžerima kroz direktne upute kako se treba voditi poslovanje korporacije. Poslovanje vode menadžeri “na svoju odgovornost”. Drugo, prema Dinhu, na*

konceptualnoj razini postavlja se pitanje tko su zapravo “nositelji rezidualnih zahtjeva”? Unutar “ugovornog okvira, nositelji rezidualnih zahtjeva jednostavno su oni korporacijski akteri za koje se dogovorilo da ubiru profit poduzeća ili da snose gubitke poduzeća nakon plaćanja svih troškova” (Dinh, 1999.).

Kad je riječ o zaposlenima, oni ne pridonose korporaciji realnim novčanim kapitalom već humanim kapitalom, dakle vještinama, znanjem i kakvoćom rada. Posljedica te činjenice jest da zaposleni, različito od dioničara, ne mogu disperzirati svoj ljudski kapital kako bi smanjili rizik u slučaju gubitaka poduzeća. Kako zaposleni, kao i svi drugi nositelji rezidualnih zahtjeva, mogu pregovarati u vezi s visinom naknada za svoju investiciju u korporaciju (u smislu plaća i drugih povlastica iz rada), za njih nema učinkovite zaštite u slučaju lošeg poslovanja ili čak i propasti korporacije. U tom smislu, “zaposleni imaju isti položaj kao i menadžeri i mogu se s istim pravom smatrati konstitutivnim dijelom bilo koje analize korporacijskog upravljanja” (Dinh, 1999.). Međutim, realno korporacijsko pravo temeljna kontrolna i rezidualna prava daje dioničarima.

Prema S. Deakinu i G. Slingeru, teoretičari ugovorne korporacije dodjeljuju dioničarima kontrolna prava zapravo zato jer smatraju da “jedino dioničari snose rezidualni rizik zbog mogućeg neuspjeha tvrtke i da je zato primjerno njima alocirati rezidualna prava na dohodak ostvaren djelatnošću tvrtke. Oni dobivaju od prihoda ono što je ostalo nakon što se namire “ugovorna potraživanja” zaposlenika, kreditora te drugih sudionika korporacijskog opstanka. Dok su plaće i plaćanja kreditorima uobičajeno učvršćene ugovorima, bez obzira na dosegnute profite tvrtke, rezidualna potraživanja dioničara izravno su povezana s učinkom tvrtke, koji se odražava u cijenama dionica” (1997.).¹²

U pozadini izrazitog preferiranja dioničara krije se zapravo teza da je jedini realni ulog u korporacijama – financijski kapital koji unose samo i jedino dioničari, dok su svi drugi dionici korporacije možda ulagači, ali nefinancijskog kapitala. S druge strane, doista je upitno je li učinak menadžera lakše nadzirati s jednim dominantnim akterom ili pak s više dominirajućih i interesno razmjerno različitih, pa i suprotstavljenih aktera? Polazeći od tog pitanja jednu od ključnih zamjerki “sustavima kodeterminacije” dali su analitičari vlasničkih prava. Primjerice, E. G. Furubotn (1988.) smatra da je to zapravo neučinkovit oblik društvene ili političke kontrole privatnoga kapitala. “Udjeljujući radnicima glavna kontrolna prava, bez obzira na njihov trenutni investicijski položaj u poduzeću, državni su programi prekršili jedno važno pra-

vilo racionalne alokacije – pravilo prema kojemu oni koji donose odluke moraju snositi i potpuni trošak svojih odluka.” Zato je po njemu i dalje pametnije dioničarima ostaviti temeljna kontrolna i rezidualna prava, i ne širiti krug drugih dionika u tvrtkama.

D) *Koncept korporacije kao proizvodnog tima ravnopravnih aktera.* Temeljna je pretpostavka ovoga koncepta da su tvrtke/korporacije organizacije u kojima se vrijednost proizvodi samo temeljem posebnih procesa, postupaka i interakcija između ekonomskih agenata, koje se ne mogu do kraja “izugovarati”, jer u mnogim slučajevima i ne podliježu načelima tržišne razmjene. Ta je teza u srži tzv. “na kompetenciji utemeljenih” i evolucijskih teorija tvrtke te teorije timske proizvodnje (usp. Nelson, Winter, 1982.; Prahalad, Hamel, 1990.; Blair, Stout, 1999.).

Dio autora smatra da iako tvrtke odgovaraju na signale s vanjskog tržišta kroz cijene “inputa” i “outputa”, uprave tvrtki imaju određenu autonomiju od tržišta, pogotovo kad je riječ o strateškim odlukama u pogledu razvoja tvrtki. Posljedično, rast tvrtki postiže se dominantno kroz organizacijski razvoj, a manje kroz automatska prilagođavanja vanjskoj okolini. Pri tomu se ističe da su stečene kompetencije korporacija u proizvodnji/pružanju usluga kontekstualno ovisne i organski međusobno povezane. Zato se naglašava da postoji granica “kontraktualnosti”: tvrtke imaju brojna “nevidljiva/nekodificirana znanja” (*tacit knowledge*), često *uče kroz činjenje* i nemaju na raspolaganju sve informacije za posve racionalno odlučivanje o ključnim odlukama.

Strogo govoreći, i ovaj koncept korporacije dozvoljava određenu, više implicitnu kontraktualnost između korporacije i sudionika u njoj: podržava se ideja da akteri proizvodnog procesa ulažu u korporaciju na dugoročnoj osnovi, međutim ta ulaganja nisu zaštićena formalnim ugovorima, nego su ovisna o implicitnim dogovorima samih aktera korporacije. Alociranjem rezidualnih prava samo dioničarima onemogućuju se inicijative za dugoročna ulaganja u potencijale drugih sudioničkih grupa. Zato ovaj koncept ravnopravno tretira sve sudionike korporacije, dok se ne počne raspravljati o tome tko unosi i kakvu “kompetenciju” u korporaciju, potrebnu za određenu proizvodnju/pružanje usluga. Poteškoće ovog pristupa dobro se vide iz unutarnjih proturječja teorije timske proizvodnje.

M. Blair i L. Stout ne promatraju korporaciju kao mrežu ugovora između nezavisnih članova autonomne grupe aktera, već prije kao tim aktera kojima je cilj da maksimaliziraju zajedničke dobitke kroz suradničku proizvodnju (*cooperative production*), unoseći u korporaciju vrlo

osobene uloge, tj. svoja specijalistička znanja (1999.). Postavlja se pitanje kako održati zajedništvo cilja zbog pojava individualnoga oportunitizma? Odgovor na to daje sustav korporacijskog upravljanja, čije institucije služe da bi se održali ciljevi zajedničke maksimalizacije dobitaka. Na vrhu korporacijske hijerarhije nalazi se odbor direktora, koji bi trebao djelovati u najboljem interesu korporacije, i to tako da se neto-dobit iz združenoga napora dijeli svim članovima tima, a ne samo dioničarima.

Jasno, kada su korporacijski menadžeri i ovdje postavljeni tako visoko, kao “čuvari zajedničkih interesa”, postavlja se staro pitanje: a tko nadzire kontrolore, tj. same menadžere? Osim toga, napominje Dinh, ova teorija ne može dati zadovoljavajući odgovor i na problem primjerene procedure za izbor članova odbora direktora. Po njemu, “ako je svrha odbora direktora da nadzire sve članove tima i osigurava oživotvorenje zajedničke maksimalizacije dobitka, čini se neprimjerenim da se izbor takvih policajaca povjeri samo jednom članu tima – dioničarima” (Dinh, 1999., str. 985.). Zato se čini da teorija timske proizvodnje “kao teorija korporacijskog upravljanja” u konačnici implicira postojanje nekoga vanjskog, neovisnog tijela, koje bi igralo ulogu “dobrodušnog diktatora”, bdijući nad dobrom svakoga člana tima.

Ipak, bez obzira na naznačeni strukturalni nedostatak ove teorije, ona je u trenutnu raspravu o relevantnim akterima korporacijske kontrole, polazeći od teze da dioničari nisu jedina grupa s posebnim ulozima u korporacijama, ipak uvukla veći krug aktera: dioničare, zaposlene, menadžere, pa čak i kreditore i predstavnike lokalnih zajednica. Gledano iz toga kuta, moglo bi se reći da je ovaj koncept korporacije nešto skloniji u konačnici razvoju unutarnjih, ako ne “nadzorničkih struktura”, onda barem “suradničkih struktura”. U svakom slučaju, manje je sklon ideji discipliniranja menadžera uz pomoć tržišta kapitala i prijetnjama o preuzimanju poduzeća. Naime, polazna jednakost svih članova proizvodnog tima implicira i uspostavljanje informacijskih i komunikacijskih kanala između različitih sudionika u proizvodnom/uslužnom procesu, formalno “predstavništvo” zaposlenih u unutarnjim tijelima korporacije te veće otvaranje za “relacijske investicije” institucionalnih dioničara u korporaciju. Nažalost, dosad još nigdje u stvarnosti taj teorijski zaključak nije pretočen u realnu proizvodnu i upravljačku praksu u izrazitoj mjeri.

ZAKLJUČNE NAPOMENE

U ovom smo radu pokušali preispitati, temeljem njemačkog “modela kodeterminacije” i uočenih (uglavnom ekonomskih) koncepata korporacije, koje je mjesto radnika u različitim sustavima korporacijske kontrole u modernim korporacijama. Osim toga, analizirali smo i hrvatski model “radničkog nadzorništva” u sadašnjem zakonodavnom okviru. Čini nam se da niti njemački “sustav kodeterminacije” niti hrvatski model “radničkog nadzora” ne dovode u pitanje klasični koncept korporacije u kojem su kontrolna prava i rezidualni zahtjevi dodijeljeni dioničarima ili uglavnom samo dioničarima. Istodobno, i njemačko i naše iskustvo pokazuje da “radnička predstavništva” u nadzornim odborima dioničkih društava/korporacija nisu rezultat promišljenih i racionalnih odluka, već prije neželjeni proizvod političkih uvjeravanja i kompromisa, a na pravcu dubinskih, što latentnih, što eksplicitnih sukoba između rada i kapitala. Prema zapažanjima nekih njemačkih i angloameričkih autora, stvarna je moć nadzornih odbora kao kontrolnih mehanizama nad menadžerima u Njemačkoj – upravo zbog radničkih predstavnika u njima – u posljednjem desetljeću zapravo smanjena.

Iako u analiziranim konceptima korporacije, barem na razini konkretnih rješenja korporacijskog prava, nema teorijski uvjerljivih opravdanja zašto bi se kontrolna prava i rezidualni zahtjevi ostavili samo dioničarima (a ne i širem krugu korporacijskih dionika), mora se priznati da niti jedan od koncepata korporacije ne pruža dovoljno argumenata da se ti isti atributi pripisuju samo radnicima. Ovdje se postavlja još jedno važno pitanje. Kako bi, naime, trebalo definirati korporacijske dionike (*stakeholders*) u konkretnim prilikama a da se pod tim terminom ne pojavi prevelik broj aktera, često nebitnih za opstanak korporacija i kontrolu menadžera? Središnje je pitanje zapravo u kojoj mjeri širenje prava različitih sudionika u korporacijama potkopava odnos između menadžera i dioničara. Taj se odnos, iako proizvod jasne “teorijske pristranosti”, dosad u stvarnosti pokazao kao relativno jednostavan i relativno učinkovit sustav uzajamne kontrole vlasnika kapitala i u njihovo ime – korisnika toga kapitala.

Kako ističu S. Deakin i A. Hughes, nije ovdje u pitanju tek jednostavna priča o načinu kako da se “pojede” što više “vlasničkih prava” dioničara, ma kako da su oni dobro definirani konkretnim pravnim sustavima. “Riječ je ovdje o jednom temeljnijem pitanju. Naime, širenje kruga korporacijskih dionika može kao posljedicu imati slabljenje poticajnog sustava na kojem počiva korporacijski uč-

nak. Mjere kojima bi se smanjivala prava dioničara mogle bi zapravo u konačnici proizvesti manje odgovoran, ali i manje učinkovit menadžment korporacija” (1997.).

Drugim riječima, iako “dionički koncept korporacije” ima određeni pozitivni potencijal i za naše prilike (jer i u međunarodnim relacijama svoju privlačnost duguje činjenici da je određeni odgovor na “legitimacijsku krizu” sadašnjeg kapitalizma), ne smije se izgubiti iz vida da je uvažavanje različitih dioničkih prava moguće sve dok se, u konačnici, poštuju postojeća pravila tržišta i proizvodnja određenog viška vrijednosti. Te “vanjske varijable” najizravnije utječu da se i u situaciji proširenih dioničkih/radničkih potraživanja od korporacija mora voditi računa tko će, u krajnjem slučaju, preuzeti funkciju kapitalista/poduzetnika, a tko menadžera! Drugi raspored uloga moguć je samo “s one strane kapitalizma”! Može li ih ponuditi teorija? Može li ih poroditi povijest?

BILJEŠKE

¹ Zanimljive su reakcije sindikata i poslodavaca na nove poteze vlasti. Naime, sindikalni predstavnici upozoravaju: a) da su predstavnici radnika u NO-ima uvijek u manjini, b) da zbog toga mogu snositi djelomičnu odgovornost za određene odluke nadzornog odbora, a bez ikakvih mogućnosti (zbog omjera snaga u nadzornim odborima) da ih pravodobno izmjene ili spriječe, c) da su dosadašnja iskustva s djelovanjem predstavnika radnika u nadzornim odborima pojedinih poduzeća relativno pozitivna, no ipak nastala temeljem prakse “nadzorništva” u razmjerno malom broju poduzeća (Petrokemija, DIOKI, Termika, Saponia, Vetropack Straža...), pa je zato teško iz toga izvlačiti dalekosežne zaključke mijenja li praksa nadzorništva u bitnome položaj zaposlenih u tim poduzećima. Poslodavci su, preko HUP-a, poručili da im se ne sviđa “najavljeni trend jačanja uloge zaposlenih”, jer “prava radnika i sindikata treba zadržati na sadašnjoj razini informiranja i konzultacija” (*Večernji list*, Zagreb, 31. 10./1. 11. 2000.). Inače, Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o radu proglašen je valjanom objavom u *Narodnim novinama*, 2. ožujka 2001. godine.

² Prepoznatljive institucije radničkog suodlučivanja iz pedesetih godina jesu nadzorni odbor i radni (radnički) direktor, koji su uvedeni u dionička društva (AG), društva s ograničenom odgovornošću (GmbH) i u rudarske zajednice (bergrechtliche Gewerkschaft, s više od 1.000 zaposlenih radnika i namještenika). Nadzorni odbor se redovito sastojao od 11 članova, a ovisno o veličini poduzeća mogao je imati i 15, odnosno 21 člana. Načelo pariteta vidi se iz primjera nadzornog odbora od 11 članova. U njemu su među 5 zastupnika “posloprimaca” bili najmanje po jedan radnik i namještenik iz samoga poduzeća, koje su izabirali neposredno radnici te još tri predstavnika zaposlenih koje je birao sindikat. Uz pet predstavnika poslodavaca u nadzornom odboru bio je i jedanaesti, tzv. “neutralni član”. On je uveden kao određeni “deux ex machina” u situacijama polarizacije između radnika i poslodavaca, kad je trebalo donijeti odluke neovisno o preferenciji jedne ili druge strane. Neutralni član nadzornog odbora nije smio biti ni poslodavac niti radnik, niti je u bilo kojem od tih svojstava smio biti godinu dana prije izbora u nadzorni odbor.

Zanimljivo je da su u pogledu ingerencija (prava i dužnosti) na članove nadzornih odbora primjenjivane odgovarajuće odredbe dioničkog zakonodavstva i srodni propisi. Kad je riječ o radnom direktoru kao članu uprave poduzeća, njegov je izbor ovisio o odlukama većine predstavnika posloprimaca u nadzornom odboru. U praksi je radni direktor bio često onaj član posloводства koji se bavio “personalnim” pitanjima, uvjetima rada, plaćama, učinkom, izobrazbom kadrova, tarifnim pitanjima, radnim i socijalnim pravom, stambenom politikom itd. (usp. Juriša, 1991., str. 18–26).

³ Normiranje suodlučivanja u okviru cjelovitog ustrojstva pogona 1952. zamijenilo je relativno heterogen sustav elemenata pogonske demokracije i participacije zaposlenih u upravljanju poduzećem, kakav je bio uspostavljen propisima različitih federalnih jedinica. Prvo je 11. listopada 1952. donesen *Betriebsverfassungsgesetz*, da bi se on nakon niza promjena i dopuna 15. siječnja 1972. zamijenio novim, integralnim tekstom zakona s istim imenom. S. Juriša spominje da je zadnja promjena istoga zakonskog teksta provedena 23. prosinca 1989., donošenjem zakona *Gesetz zur Aenderung des Betriebsverfassungsgesetzes, ueber Sprecherausschuesse der leitenden Angestellten und zur Sicherung der Montan-Mitbestimmung*.

Valja ovdje spomenuti da njemačko privredno pravo razlikuje pojmove pogona i poduzeća. Naime, pod pogonom (*Betrieb*) se podrazumijeva radnotehnička cjelina koja se bavi proizvodnom, prodajnom, uslužnom ili nekom drugom privrednom djelatnošću. Posluje li samostalno, pogon je gotovo isto što i poduzeće. S druge strane, poduzeće (*Unternehmen*) je organizacijska i pravna cjelina s određenim privrednim i gospodarskim ciljem. Može se sastojati od jednog ili više pogona. Kako su ovo zapravo ovisni pojmovi, u novije vrijeme sve je prisutnija tendencija da se i jedan i drugi obuhvate jedinstvenim pojmom pothvata/poduzeća (*Unternehmung*) (usp. Juriša, 1991. str. 57–87).

⁴ Dinh, Juriša i drugi autori ističu da osnivanje radnih savjeta i ideja radničkog suodlučivanja u Njemačkoj imaju dugu političku pretpovijest te da su u bitnome povezani s odnosima rada i kapitala i mjestom sindikata u industrijskim odnosima u Njemačkoj. Primjerice, Dinh podsjeća da su radni savjeti kao ideja u negdašnjoj Njemačkoj promicani još sredinom 19. stoljeća. Prvi zakoni o radnim savjetima usvojeni su 1920., ali su ubrzo bili zabranjeni za nacističkoga režima. Tek je poslijeratni oporavak Njemačke pod vodstvom K. Adenauera i želja svih relevantnih grupa njemačkog društva za “socijalnim mirom” doveo do oživljavanja radničkog suodlučivanja.

Što se tiče sindikata, on je u ovome razdoblju evoluirao od ideja o socijalističkom gospodarstvu (“privredna demokracija”) do kontrole nadzornih odbora u tržišnome gospodarstvu. “Sistem pogonskih/radnih savjeta mogao je zaživjeti tek kada su sindikati odlučili da ih prihvate kao neku vrstu svojih podružnica. Pa iako nema formalnih veza između savjeta i sindikata, većina se sindikalnih članova nalazi i u savjetima. Taj se odnos između radnih/pogonskih savjeta i sindikata može najbolje shvatiti kao odnos između jedne demokratske institucije i stranačkog sustava koji osigurava neku vrstu političke discipline” (Dinh, 1999., 977).

⁵ Novomu Zakonu o suodlučivanju prethodio je rad i izvještaj poznate *Biedenkopfove komisije*, osnovane 1968. Komisija je u siječnju 1970. završila svoj “Izvještaj stručne komisije o korištenju dosadašnjih iskustava u suodlučivanju”, u kojem se pozitivno izjasnila o mogućim pravcima daljnjeg razvoja suodlučivanja u Njemačkoj (usp. Juriša, 1999.).

⁶ *Tatsachen ueber Deutschland*, Die Bundesrepublik Deutschland, Bertelsmann Lexikon Verlag Guetersloh 1988. (prema Juriša, 1991., 118).

⁷ Jedno je od važnih obilježja njemačkog tržišta dionica dominacija izrazitih većinskih vlasnika dionica (blockholders) u vlasničkoj strukturi njemačkih korporacija. Obično su to pojedinci, obitelji ili pak tvrtke koje imaju značajne blokove dionica u svome posjedu. Većinski vlasnici osiguravaju koncentraciju vlasništva nad dionicama, onemogućuju pojavu “korporacijskog uljeza” (*free-raider's problem*) koja je česta u korporacija s mnoštvom malih dioničara i mogu snažno utjecati na ponašanje menadžera. Moguća je alternativa takvim vlasnicima pojava tzv. “delegiranog promatrača”: tu ulogu zadobivaju ponekad njemačke banke, kada se pojave na skupštinama dioničara i kao opunomoćenici malih dioničara (*proxy voting*).

Koristeći se podacima J. Franksa i C. Mayera iz 1994. godine (*The Ownership and Control in German Corporations*, The London Business School, September 1994. unpublished manuscript), Emmons i Schmid (1998.) podsjećaju da početkom devedesetih godina u svega 9 od 198 velikih njemačkih korporacija nije bilo većinskog vlasnika dionica (tj. u njima je vlasništvo nad dionicama bilo vrlo raspršeno na mase malih dioničara). Među 189 tvrtki sa značajnim (većinskim) posjednicima dioničkih paketa bilo je 165 tvrtki s najmanje jednim vlasnikom s više od 25% vlasništva dionica. U nekih 125 tvrtki (63% uzorka) većinski su vlasnici imali najmanje 50% od temeljnoga kapitala društava, a u 61 korporaciji (31% uzorka) većinski su vlasnici imali u posjedu dioničke pakete od najmanje 75% temeljnoga kapitala korporacije.

⁸ Ova je uloga Zaposleničkog vijeća (sada: Radničkog vijeća) dobro pojašnjena i u uvodnom tekstu jednog izdanja ZOR-a. Naime, u njemu Ž. Potočnjak podsjeća da se vijeća osnivaju kod poslodavca koji redovito zapošljava najmanje 20 osoba, osim u tijelima državne uprave, kroz slobodne i neposredne izbore, uz tajno glasovanje i prema načelima proporcionalnoga izbornog sustava (*D'Hondtov sustav*). Vijeće bi trebalo zastupati radnike kod poslodavca u zaštiti i promicanju njihovih prava i interesa. U izboru članova zaposleničkih/radničkih vijeća posebnu ulogu imaju sindikati, koji mogu predlagati liste članova i sudjelovati u izbornim odborima.

Potočnjak ističe da je “poslodavac dužan zaposleničko vijeće obavještavati o poslovanju poduzeća te o svim odlukama važnim za gospodarski i socijalni položaj zaposlenika. Prije donošenja odluke o nekom od tih pitanja, poslodavac je dužan savjetovati se o namjeravanoj odluci sa zaposleničkim vijećem. Ako to propusti učiniti, njegova je odluka nevažeća. Zaposleničko vijeće ima informativnu i savjetodavnu ulogu, a u određenim slučajevima poslodavac ne može donijeti odluku bez prethodne suglasnosti zaposleničkog vijeća. U slučaju izvanrednog otkaza, protivljenje zaposleničkog vijeća tom otkazu daje radnicima mogućnost ostajanja na radu do okončanja sudskog spora” (ZOR, 1995., str. 47.)

U rješenjima iz 1995. važan je još jedan detalj. Zaposleničko vijeće može s poslodavcem sklopiti pismeni sporazum u svezi s uređenjem pitanja iz radnog odnosa. Takav je sporazum obavezan za sve radnike u određenog poslodavca i njega supotpisuje, umjesto sindikata, zaposleničko vijeće. No, tim se sporazumom ne uređuju pitanja plaća, trajanja radnog vremena te druga pitanja, koja se redovito uređuju kolektivnim ugovorima i uz supotpise svih članova Gospodarsko-socijalnog vijeća (predstavnik Vlade RH, poslodavaca i sindikata)!

⁹ Član 158a Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o radu, od 2. ožujka 2001. glasi:

“(1) U trgovačkom društvu koje ima nadzorni odbor, a koje je preko 25% u državnom vlasništvu ili u većinskom vlasništvu prvog kupca dionica ili udjela iz portfelja Republike Hrvatske koji je stekao dionice ili udjele po cijeni manjoj od 50% nominalne vrijednosti, najmanje jedan član nadzornog odbora mora biti predstavnik radnika.

(2) Predstavnik radnika u nadzorni odbor imenuje i opoziva radničko vijeće.

(3) Ako kod poslodavca nije utemeljeno radničko vijeće, predstavnika, odnosno predstavnike radnika u nadzorni odbor imenuju i opozivaju radnici neposrednim i tajnim glasovanjem, na način propisan ovim Zakonom za izbor radničkog vijeća koje ima samo jednog člana.

(4) Član nadzornog odbora imenovan na način propisan stavkom 2. i 3. ovoga člana ima isti pravni položaj kao i drugi imenovani članovi nadzornog odbora”.

¹⁰ Prema našem istraživanju temeljnih problema unutrašnjih sustava korporacijske kontrole u Hrvatskoj (doduše na relativno malom uzorku od 70 menadžera i 135 članova nadzornih odbora, u 1999. i 2000.), relativna većina hrvatskih menadžera u dioničkim društvima sklona je prisutnosti radnika u nadzornim odborima. Primjerice, za tezu da radnici trebaju imati svoga predstavnika u nadzornom odboru bezuvjetno se izjasnilo 41,4% menadžera i 44,4% članova nadzornih odbora. Za radničko nadzorništvo samo u državnim/javnim poduzećima izjasnilo se 14,3% menadžera i 11,1% članova nadzornih odbora. Takvu ideju nije prihvatilo 38,5% menadžera, odnosno 34,1% članova nadzornih odbora.

Ove podatke valja ipak, zbog vrlo malog uzorka ispitanika, držati samo trenutačnom ilustracijom mogućeg raspoloženja među ovim upravljačkim grupama. No, oni daju povoda za razmišljanje. Zašto ipak značajan broj menadžera i nadzornika nema ništa protiv radnika u nadzornim odborima? Odgovor: a) jer se u nadzornom odboru ionako ne odlučuje o pravim pitanjima poduzeća (?); b) jer je i u takvom nadzornom odboru osigurana moć predstavnika dioničara (?) (usp. Čengić, 2001.).

¹¹ O “teoriji dionika” (*stakeholder theory*) u okviru rasprava o sustavima korporacijskog upravljanja vidjeti radove: P. Ireland, 1996.; S. Wheeler, 1997.; D. Campbell, 1997.

¹² Prema istim autorima, u britanskom korporacijskom pravu teško je naći potporu za široko rasprostranjenu tezu da dioničari “posjeduju posao” (*own business*), i da je zato, posljedično, nužno da menadžeri maksimaliziraju jedino vrijednost dioničara. Međutim, u stvarnom životu velikih tvrtki, odvjetnici korporacija “jasno su prepoznali postojanje onoga što je Parkinson nazvao “pravnim modelom”, u kojem su interesi korporacija vrlo usko povezani s komercijalnim interesima njihovih članova, a to su, pravno, dioničari”.

Rečeno drugačije, iako su menadžeri načelno obvezni voditi računa o cjelini korporacije, to ne znači da moraju slijediti doslovce interese tvrtke kao pravnog entiteta. “Bilo bi ispravnije reći, da je korporacijski entitet zapravo sredstvo za zadovoljavanje interesa jedne ili nekoliko specifičnih grupa. Te je interese zakon odredio kao interese dioničara. Nakon toga se može ustvrditi da je dužnost uprave korporacije da ostvari uspješno poslovanje, kako bi se zadovoljili njezini članovi” (S. Deakin, G. Slinger, 1997., 134).

- Aoki, M., Gustafsson, B., Williamson, O. (1988.), *The Firm as a Nexus of Treaties*, Sage, London.
- Bainbridge, S. M. (1996.), Participatory Management Within a Theory of the Firm, *Journal of Corporation Law*, vol. 21(4):657-731 (EBSCOhost - Business Source Premier).
- Baums, T. (1994.), Banks and Corporate Control in Germany, u: McCahery, J., Picciotto, S., Scott, C. (1994.), *Corporate Control and Accountability. Changing Structures and the Dynamics of regulation*, Clarendon Press, Oxford, New York, str. 267-290.
- Berle, A., Means, G. (1932.), *The Modern Corporation and Private Property*, MacMillan, New York.
- Blair, M., Kruse, D. L. (1999.), Worker Capitalists?, *Brookings Review*, vol. 17(4):23-27 (EBSCOhost - Business Source Premier).
- Blair, M., Stout, L. (1999.), A Team Production Theory of Corporate Law, *Journal of Corporate Law*, 1999.:751-778 (prema: Dinh, V. D., 1999.).
- Campbell, D. (1997.), Towards a Less Irrelevant Socialism: Stakeholding as a "Reform" of the Capitalist Economy, Oxford, *Journal of Law and Society*, vol. 24(1):65-84.
- Coase, R. (1937.), The Nature of the Firm, *Economica*, 4, str. 386-405.
- Cosh, A., Hughes, A. (1997.), The Changing Anatomy of Corporate Control and the Market for Executives in the United Kingdom, Oxford, *Journal of Law and Society*, vol. 24(1):104-123.
- Čengić, D. (1998.), Vlasništvo i poduzeće: problem menadžerske kontrole, u: Rogić, I., Zeman, Z., *Privatizacija i modernizacija. Zbornik radova*, Institut Ivo Pilar, Zagreb, str. 129-162.
- Čengić, D. (1999.), Menadžeri i institucionalni vlasnici, u: Čengić, D., Rogić, I., *Privatizacija i javnost*, Institut Ivo Pilar, Zagreb, str. 217-254.
- Čengić, D. (2001.), *Vlasnici, menadžeri i kontrola poduzeća. Prilog analizi korporacijskog upravljanja u Hrvatskoj (Studije)*, Institut Ivo Pilar, Zagreb.
- Čengić, D., Rogić, I. (ur.) (1999.), *Privatizacija i javnost*, Institut Ivo Pilar, Zagreb.
- Deakin, S., Hughes, A. (1997.), Comparative Corporate Governance: An Interdisciplinary Agenda, Oxford, *Journal of Law and Society*, vol. 24(1):1-9.
- Deakin, S., Slinger, G. (1997.), Hostile Takeovers, Corporate Law, and the Theory of the Firm, Oxford, *Journal of Law and Society*, vol. 24(1):124-151.
- Dinh, Viet D., (1999.), Codetermination and Corporate Governance in a Multinational Business Enterprise, *Journal of Corporation Law*, vol. 24(4):975-1000 (EBSCOhost - Business Source Premier).
- Emmons, W. R., Schmid, F. A. (1998.), Universal Banking, Control Rights, and Corporate Finance in Germany, *Review of the Federal Reserve Bank of Saint Louis*, vol. 80(4):19-43 (EBSCOhost - Business Source Premier).
- FitzRoy, F. R., Kraft, K. (1993.), Economic Effects of Codetermination, *Scandinavian Journal of Economics*, vol. 95., 1993(3):365-375
- Friedman, M. (1992.), *Kapitalizam i sloboda*, Globus, Školska knjiga, Zagreb.
- Furubotn, E. G. (1988.), Codetermination and the Modern Theory of the Firm: a Property-Rights Analysis, *Journal of Business*, vol. 165., No. 178. (prema V. D. Dinh, 1999.)

- Ghilarducci, T., Hawley, J., Williams, A. (1997.), Labour's Paradoxical Interest and the Evolution of Corporate Governance, Oxford, *Journal of Law and Society*, vol. 24(1):26-43.
- Ireland, P. (1996.), Corporate Governance, Stakeholding, and the Company: Towards a Less Degenerate Capitalism?, Oxford, *Journal of Law and Society*, vol. 23(3):287-320.
- Jensen, M., Meckling, W. (1976.), Theory of the Firm: Managerial Behavior, Agency Costs and Ownership Structure, *Journal of Financial Economics*, No. 3 (1976).
- Juriša, S. (1991.), *Suodlučivanje zaposlenih u privredi SR Njemačke*, Informator, Zagreb.
- Mayer, C. (1997.), Corporate Governance, Competition, and Performance, Oxford, *Journal of Law and Society*, vol. 24(1):152-176.
- McCahery, J., Picciotto, S., Scott, C. (1994.), *Corporate Control and Accountability. Changing Structures and the Dynamics of regulation*, Clarendon Press, Oxford, New York.
- Miller, M. H. (1997.), Is American Corporate Governance Fatally Flawed?, u: Chew, D. H. (1997.), *Studies in International Corporate Finance and Governance Systems*, Oxford University Press, New York, Oxford, str. 38-45.
- Nelson, R., Winter, S. (1982.), *An Evolutionary Theory of Economic Change*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Potočnjak, Ž. (1995.), Uvod: Zakon o radu - važan korak k socijalno-tržišnom gospodarstvu, u: ***(1995.), *Zakon o radu s uvodnim objašnjenjima i kazalom* (Ž. Potočnjak, M. Weiss, T. Kreuder, S. Philippi-Novak), Inter Consult Consortium, Berlin-Essen-Frankfurt-Koeln-Zagreb, str. 13-60.
- Prahalad, C. K. (1997.), Corporate Governance or Corporate Value Added?: Rethinking the Primacy of Shareholder Value, u: Chew, D. H. (1997.), *Studies in International Corporate Finance and Governance Systems*, Oxford University Press, New York, Oxford, str. 46-56.
- Prahalad, C. K., Hamel, G. (1990.), The Core Competences of the Corporation, Boston, *Harvard Business Review*, vol. 79, 1990.
- Roe, M. (1998.), German Codetermination and German Securities Markets, *Columbia Business Law Review*, vol. 167. (prema: Dinh, V. D., 1999.)
- Roggeman, H. (2001.), The Development of Employee Participation: The German Example and Comparative Remarks, izlaganje na međunarodnoj konferenciji *Enterprise in Transition IV.*, Split-Hvar, 24-26. svibnja 2001., 11 stranica.
- Schmid, F. A., Seger, F. (1998.), Arbeitnehmermitbestimmung, Allokation von Entscheidungsrechten und Shareholder Value, *Zeitschrift fuer Betriebswirtschaft*, May 1998, pp. 453-473 (prema: Emmons, W. R., F. A. Schmid, 1998.).
- Wheeler, S. (1997.), Works Councils: Towards Stakeholding, Oxford, *Journal of Law and Society*, vol. 24(1):44-64.
- Williamson, O. (1985.), *The Economic Institutions of Capitalism*, Free Press, New York.
- Williamson, O. (1975.), *Markets and Hierarchies: Analysis and Anti-Trust Implications*, Free Press, New York.

- Komisija za vrijednosne papire RH (2000.), *Izvješće o radu za 1999. i prvih šest mjeseci 2000.*, Zagreb.
- OECD (1999.), *OECD Principles of corporate governance*, Directorate for financial, fiscal and enterprise affairs, Paris (preko Interneta: www.oecd.org).
- *** (2001.), Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o radu, Zagreb, Narodne novine, 2. ožujka 2001., br. 17, str. 424-430.
- *** (1995.), *Zakon o radu s uvodnim objašnjenjima i kazalom* (Ž. Potočnjak, M. Weiss, T. Kreuder, S. Philippi-Novak), Inter Consult Consortium, Berlin-Essen-Frankfurt-Koeln-Zagreb.
- *** (1994.), *Zakon o trgovačkim društvima*, Narodne novine, Zagreb.

SAŽETAK TEKSTOVA NA
HRVATSKOME JEZIKU

I. UPRAVLJAČKE ELITE U ANALITIČKOJ RETROSPEKTIVI

Josip Županov
Industrijalizirajuća i dezindustrijalizirajuća elita
u Hrvatskoj u drugoj polovici 20. stoljeća

Hrvatska je – ne jedina, ali tipična – zemlja zakašnjele industrijalizacije, pa stoga i modernizacije. Zbog mnogih okolnosti u njoj se nisu razvili unutarnji impulsi za autonomni proces industrijalizacije i modernizacije. Sredinom 20. stoljeća, po svršetku Drugog svjetskog rata, nova upravljačka elita snažno ubrzava tempo industrijalizacije, razvoj industrijsko-urbanog sektora i dotad nevidljiv transfer stanovništva koji poprima značajke biblijskog egzodusa. Međutim, taj je industrijski razvoj bio opterećen i stoga ograničen ideološkim postulatima komunističke utopije. Stvoreno je stanje koje se može označiti kao polumodernizam.

Očekivali bismo da će se nakon sloma socijalizma nova upravljačka elita suočiti s dovršenjem procesa modernizacije, tj. s prelaskom iz nasljednog polumoderniteta u potpuni modernitet. Ali to se ipak nije dogodilo. Ona je, istina, uklonila institucionalne zapreke razvoju tržišne ekonomije i privatnoga poduzetništva, ali je olako dopustila (upustila se u) dezindustrijalizaciju, tj. zatvaranje i devastaciju i onih poduzeća koja su se mogla rekonstruirati i održati na svjetskom tržištu. A što je najvažnije, nije ni pokušala obrnuti sekularni trend marginalizacije znanosti i znanstvenika. Isto tako nije ništa učinila na debalkanizaciji administracije, nije ni pokušala revitalizirati ono što je još možda bilo preostalo iz doba dvojne monarhije na području administracije. Ukratko, nova elita nije bila na visini svog povijesnog zadatka – dovršenja procesa modernizacije. Projekti retradicionizacije, sve u svemu, nisu nanijeli procesu modernizacije neke veće štete, jer su dobrim dijelom ostali u području ideološkog diskursa, ali su odvrćali pozornost od stvarnih problema, što je sigurno bilo štetno.

Zadatak dovršenja procesa modernizacije tako je pao u dio novoj šestočlanoj eliti, koja je mandat dobila na izborima 3. siječnja 2000. Prerano je još govoriti o tome hoće li ona uspješno obaviti taj povijesni zadatak. Ima nekih pozitivnih naznaka. Na primjer, definitivna odluka da se hrvatska brodogradnja osposobi za natjecanje na globalnom tržištu može značiti početak reindustrijalizacije. A reindustrijalizacija je svakako važan korak prema intenziviranju modernizacije. Međutim, bitna promjena na ljestvici nacionalnih prioriteta u korist znanosti još nije na vidiku, ni ove, ni u iduće tri godine za koje se izrađuje državni proračun. Od pojačane pro-znanstvene retorike ne treba ništa očekivati.

Rješavanje povijesnog zadatka da se Hrvatska u pogledu modernizacije izravna s naprednijim tranzicijskim zemljama i, u nešto duljoj perspektivi, sa zemljama EU-a (bez čega integracija u EU ne bi imala ni temelja ni smisla) morat će se izvršiti vrlo ubrzanim tempom, što je zaseban problem kojeg su zemlje autonomne modernizacije bile pošteđene, i u uvjetima nemilosrdne globalne konkurencije. Istina, globalna konkurencija pruža neke šanse i Hrvatskoj, pri čemu osobito imam na umu elektronsku kompresiju vremena i prostora i "virtualno poduzetništvo". Ali racionalno iskorištavanje novih šansi i mogućnosti zahtijeva vrlo visoke kvalitete upravljačke elite i dobro smišljene poteze u gospodarstvu i drugim domenama politike. Ima li nova elita takve kvalitete i sposobnosti – to ne znam, ali ih u prvih deset mjeseci svog mandata baš i nije pokazala.

Ivan Rogić
Tri hrvatske modernizacije i uloga elita

Autor u prvom dijelu teksta "raspoređuje" tipove elita i modele modernizacije u Hrvatskoj. U analizi se razlikuju četiri osnovna tipa elita: elita nositelja "plemenitih" etiketa (koja institucionalno nije do kraja definirana); elita vlasti; elita novca; profesionalna elita. Sve četiri promatrane elite raspolažu posebnim područjima i sredstvima ostvarivanja "elitnosti". No, po autorovoj ocjeni, ne mogu se svesti bez ostatka jedna na drugu. U uvjetima oblikovanja hrvatskog modernog društva (u razdoblju 1868.–2000.) ta je činjenica jasno vidljiva. Sukladno tomu, one se samo djelomično poklapaju i po unutrašnjem članstvu i po ostvarenim predlošcima i učincima djelovanja.

U analizi se, također, razlikuju tri osnovna modernizacijska predložka s pomoću kojih se hrvatsko društvo moderniziralo. Autor vremenske okvire prvog predložka određuje u rasponu 1868.–1941. U tom razdoblju (unatoč

promjenama općih političkih okvira) na djelu je modernizacijski predložak koji, u osnovi, ima kakvoću pripreme za cjelovitu preobrazbu. Predložak je razvilo malobrojno hrvatsko liberalno građanstvo, a ostao je po učincima ograničen na kulturni sektor, na mala/srednja poduzeća i na mala/srednje gradove. U drugom predlošku modernizacije u razdoblju 1945.-1990., ostvaruje se, po autoru, paradoksalna socijalistička modernizacija. Paradoks je u tomu što se totalitarnim sredstvima cilja ostvariti građanska preobrazba. U tom razdoblju modernizacija se jasno sektorski diferencira po shemi: (paleo)industrijalizacija, urbanizacija, birokratizacija. Budući da je organizator preobrazbe rubna skupina, s totalitarnim korijenom u periferijskom društvu, tehnička se preobrazba ostvaruje po predlošcima (paleo)industrije, dakle zastarjele već u trenutku uspostave. Urbanizacija se ostvaruje kao kaotični transfer seoskog stanovništva u gradove. Birokratizacija se ostvaruje odstupanjem od weberovske tradicije racionalnog upravljanja, kao direktivno političko djelovanje, manje ovisno o institucijama, a više o zgoljnim političkim voljama totalitarnih jamaca poretka. No i u tako nepogodnu okviru ostvarena je rekonstrukcija hrvatskog društva kao urbanog društva. U istom su razdoblju oblikovane i veće statističke skupine profesionalaca.

Treći modernizacijski predložak, u razdoblju nakon 1990. godine, nije, po autorovoj ocjeni, oblikovan. Ratne teškoće, strukturalna ustrajnost predložaka djelovanja iz socijalističkog razdoblja, promijenjeni ukupni postmoderni horizont daljnjeg razvitka te snažan pritisak unutrašnje zastarjelosti aktivno utječu na ponašanje elita u promatranom razdoblju. Bez sposobnosti oblikovanja novih primjerenih odgovora, one posežu za reprodukcijom iscrpljenih predložaka razvojnog ponašanja, u rasponu od obnove klijentskih ovisnosti, ili partijokratijskog predloška upravljanja društvenim dobrima, do zastarjelih predodžaba o ulozi i zadaćama državnih institucija i državnog monopola na moć. Zahvaljujući tomu, zaključuje autor, u tom je razdoblju, ne računa li se sam tijek rata i njegov pobjednički ishod, na djelu specifična strategijska praznina u djelovanju hrvatskih elita. One nisu sposobne oblikovati najbolji/potrebni odgovor na nastale prilike.

U analizi se višekratno upozoruje da su evolucije svakog posebnog tipa elita (od četiri spomenuta) međusobno relativno neovisne. Razlike se pojačavaju ovisno o tome kako se pojedini modernizacijski predlošci odnose spram pojedinih tipova elita. Zato autor višekratno upozoruje da se svaki tip mora odmjeriti u vlastitoj evoluciji u promatranim razdobljima i modernizacijskim predlošcima.

Osim naznačenih činjenica autor upozoruje da se jedan broj općih obilježja hrvatskih elita mora izvoditi iz posebne povijesti hrvatskog društva kao periferijskog društva (koje u dva do sada dovršena modernizacijska razdoblja nije bilo institucionalno homogeno, nego je zbiljnost dijelilo sa zbiljnošću njemu suprotstavljenih okupacijskih društava). Glavna obilježja koja autor drži važnim spomenuti jesu: malobrojnost elitnih skupina; rizičnost elitnog položaja i djelovanja, napose na političkom području; ekskluzivno povjerenje u tehnike racionalnog oportunitizma kao glavne tehnike praktičnog djelovanja u skućenim sistemskim okolnostima; teškoće u pribavljanju etiketa društvenog sudionika kojemu drugi vjeruju (u kojega se ima povjerenje). Zahvaljujući spomenutim općim obilježjima, u sva tri promatrana razdoblja hrvatske elite s puno teškoća oblikuju ulogu modernizacijskog sudionika. Uspješni ishod (moguće) treće hrvatske modernizacije izravno ovisi, po autorovoj ocjeni, o tome koliko će se praktični učinak tih općih obilježja nadmašiti u novim, na budućnost usmjerenim, razvojnim praksama.

Josip Jurčević
Upravljačke elite u suvremenoj hrvatskoj povijesti

Rad s historiografskoga motrišta obrađuje povijesne okolnosti djelovanja i osnovne značajke hrvatskih upravljačkih elita u razdoblju od posljednjih desetljeća 19. stoljeća do početka 21. stoljeća. Metodološko polazište rada jest dijakronijsko, te je na taj način tijek suvremene povijesti prikazan kao geneza postojećih odnosa u hrvatskom društvu.

S druge strane, događajni se okvir temeljio na općoj povijesnoj činjenici koja se odnosi na neuobičajeno brojne i dramatične društvene promjene što su se događale na hrvatskom prostoru u suvremenoj povijesti, pa su s tog motrišta analizirane značajke međunarodnih i povijesnih okolnosti te djelovanje i značajke hrvatskih upravljačkih elita. Naglasak je stavljan na prijelomna razdoblja, u kojima su procjene i postupanje hrvatskih upravljačkih elita ostavljale dugoročne posljedice. Zbog toga je rad strukturiran kronološki, što znači da obuhvaća razdoblja u kojima su hrvatske upravljačke elite djelovale u geopolitičkim okvirima Austro-Ugarske Monarhije, prve Jugoslavije, Nezavisne Države Hrvatske, druge Jugoslavije i Republike Hrvatske, a u zaključnom dijelu rada prikazana su određenja koja su zajednička hrvatskim upravljačkim elitama tijekom cjelokupne suvremene povijesti.

U radu su predložene sociopsihološke spoznaje iz teorija socijalnog identiteta kao analitičke matrice za definiranje psihosocijalnih karakteristika modernih upravljačkih elita. Takva analitička matrica zatim je primijenjena na analizu hrvatskih upravljačkih elita u procesu njihova oblikovanja posljednjih desetak godina.

Temeljne kategorije koje su korištene za oblikovanje analitičke matrice preuzete su iz teorija socijalnog identiteta, a odnose se na fenomene kategorizacije, skupnih procesa, socijalnih i individualnih identiteta te nacionalnih i kulturnih identiteta. Zaključeno je da teorije socijalnog identiteta nude solidnu osnovu za popunjavanje mozaika multidisciplinarnih znanja nužnih za holističko određivanje struktura i funkcija modernih elita.

Primjenom analitičke matrice na hrvatsku situaciju učinilo se razvidnim zašto hrvatske elite koje su dosada oblikovale hrvatski nacionalni i društveni realitet nisu bile, niti su još uvijek, dovoljno psihološki prilagođene upravljati državnim i društvenim procesima na moderan način te zašto većinom pripadnici hrvatskih upravljačkih elita nisu prikladni socijalni predstavnici na nacionalnoj razini. Na kraju, predložen je način na koji bi se u budućnosti moglo pristupiti oblikovanju modernih upravljačkih elita u Hrvatskoj.

II. ELITE, MODERNIZACIJA I TEGOBE OBLIKOVANJA NOVOGA RAZVOJNOG IDENTITETA

Vjeran Katunarić

Nove elite, nacionalni konsenzus i razvoj

U ovom su radu analizirane obrnute putanje nacionalne integracije zapadnih i istočnih zemalja u 20. stoljeću na temelju izgradnje države blagostanja i društvenog konsenzusa, što je današnje postsocijalističke zemlje dovelo u inferoran položaj u odnosu na zapadne zemlje. Takav ishod očituje se, prvo, u sve većem gubitku razvojne autonomije, unatoč uvođenju redovite procedure višestranačkih izbora. Drugo, premda su današnje istočne upravljačke elite preuzele retoriku slobodnog tržišta i poduzetništva, njima nedostaju znanstvena i tehnološka znanja kao i poslovne vještine potrebne za globalnu gospodarsku konkurenciju. I treće, formula “trećeg puta” po uzoru na britanski laburi-

zam ili klintonovsku *Bobos*-ideologiju radi uspostavljanja ravnoteže između slobodnog tržišta i države blagostanja, praktično je neprimjenjiva u velikoj većini istočnih zemalja, uključujući Hrvatsku.

Jedan od glavnih razloga takvoj inferiornosti leži u činjenici da je utjecaj novih elita, čija se moć temelji na razvitku znanja u području prirodnih i društvenih znanosti i tehnologije, kao autonomnog kulturnoga kapitala, već pedesetak godina sustavno suzbijan od starih elita čija se moć zasniva na političkom voluntarizmu i autoritarizmu. Preobražaj stare političke elite u novu političku elitu s demokratskom legitimacijom i liberalnim diskursom, uz izostanak "kohabirajuće" elite znanja i poduzetništva koja bi trebala pomiriti učinke slobodnog tržišta sa zahtjevima za socijalnom ravnotežom i blagostanjem, razorio je realističnu a pojačao simboličku osnovu nacionalnog konsenzusa, tj. etnonacionalizam ili, kao u slučaju Hrvatske nakon 2001. g., moralnu osudu i kriminalizaciju prethodne političke elite.

Na kraju priloga autor raspravlja o mogućnosti stratejskog proširenja značenja znanja, vrsta kapitala te razvojnih ciljeva u Hrvatskoj, i to na osnovi neortodoksnog poimanja razvoja kao "kulturno održivog razvitka". To je razvitak koji *sve manje opterećuje postojeće prirodne resurse, infrastrukturu i naseljeni prostor, a istodobno dodavanjem vrijednosti radu i komunikaciji preko umjetnosti, znanosti i naobrazbe povećava privlačnost među ljudima*. U pozitivnom smislu kulturni kapital nove klase stoga čine samo ona znanja i senzibiliteti koji pridonose usklađivanju učinaka gospodarskog rasta, socijalne kohezije i holističkih orijentacija prema prirodnoj i kulturnoj sredini. Kulturni kapital u negativnom smislu ima obrnuti utjecaj: ili se radi o znanju neprimjenjivu na domaće uvjete ili se primjenjuje tako da proizvodi sve veće siromaštvo i nezaposlenost, društvene i etničke sukobe te daljnje razaranje okoliša.

Jasminka Lažnjak, Jadranka Švarc
Upravljačke elite u inovativnom društvu

U radu se najprije analizira novi teorijski okvir modernizacije, koji proizlazi iz teorije inovativnog društva i ekonomije znanjâ. Moderna ili inovativna društva zasnivaju se na ekonomijama znanjâ čiji su glavni proizvodni resursi znanje (razvoj i istraživanje) i intelektualni kapital (obrazovanje). U modernim inovacijskim društvima klasifikacija poduzeća i njihovih mreža (*clusters*) zasnovana je na intenzitetu ugrađenog znanja kao rezultata organiziranog procesa razvoja i istraživanja. Najmodernija poduzeća, od-

nosno mreže poduzeća, jesu ona temeljena na znanju (*science/knowledge-based firms*).

Ključni proces u tako definiranoj modernizaciji jest ovladavanje procesima upravljanja tehnološkom promjenom koja omogućuje prijelaz iz nižih oblika proizvodnih sektora u sektore zasnovane na razvoju i istraživanju. Stoga se sposobnost upravljanja tehnološkom promjenom nameće kao nov i nezaobilazan teorijski okvir proučavanja upravljačkih elita u Hrvatskoj, o čijoj sposobnosti, konačno, ovisi restrukturiranje gospodarstva i postizanje gospodarskoga rasta i društvenoga blagostanja. Upravljačke su elite jedan od glavnih aktera toga procesa.

Kako je tehnološka promjena fundamentalno društveni proces, drugi dio rada bavi se analiziranjem mogućnosti utjecaja na formiranje i ponašanje upravljačkih elita pomoću modela konstruktivne procjene tehnologije. Teorije socijalnog oblikovanja tehnologije, kao jedna od paradigmi unutar sociologije tehnologije, upućuju nas na kontingentni karakter tehnološke promjene ovisan o relevantnim akterima. Ako tehnološka rješenja oblikuju kompleksna međudjelovanja različitih aktera, a tehnologija evoluirala sa socijetalnim sistemom, onda je legitimno razmišljanje kako se na razvoj tehnologije, odnosno modernizacije, i restrukturiranje gospodarstva može utjecati pomoću instrumenata konstruktivne procjene tehnologije. U radu se iznose osnovni elementi modela konstruktivne procjene tehnologije i analiziraju mogućnosti i problemi primjene modela na specifičnu i vrlo važnu grupu aktera: upravljačke elite u Hrvatskoj.

Vedrana Spajić-Vrkaš
Pokušaj redefiniranja naobrazbe elita i modernizacije
školovanja u kontekstu europskih integracija

Promatrajući pojmove "elita" i "modernizacija" kao dio "kolonijalnog mentaliteta" bitno povezanog s mehanizmima reprodukcije društvene nejednakosti, među kojima naobrazba ima važno mjesto, u tekstu se daje pregled teorija kojima se pokušava objasniti kako je modernizacija preokrenula prosvjetiteljske vizije i naobrazbu podredila interesima dominantnih društvenih grupa. U tom kontekstu razmatraju se najnovije promjene u europskom prostoru i pokušava naznačiti kako one redefiniraju ulogu naobrazbe u razvoju pojedinca i društva. Pozornost se posvećuje nastavnim promjenama koje proizlaze iz potrebe za osiguranjem konkurentnosti na svjetskom tržištu, s jedne strane, te prihvaćanja ideja održivog razvoja i društvene kohezije, uključujući pitanja zaštite ljudskih prava i sloboda,

jednakosti, pluralizma i solidarnosti, globalne međuovi-
snosti i razvoja civilnog društva, s druge strane. Uvođenje
perspektive kontinuirane i koordinirane cjeloživotne nao-
brazbe za sve, kojim gospodarski najrazvijenije zemlje svi-
jeta nastoje učinkovito iskoristiti sve svoje ljudske resurse
u kontekstu društva znanja temeljenog na novim informa-
cijsko-komunikacijskim tehnologijama, predstavlja iznim-
no velik problem onoj “drugoj” Europi, tj. osiromašenim
tranzicijskim zemljama koje s pravom izlaz iz teškog sta-
nja vide u što bržem priključenju onoj “prvoj” Europi. U
zaključku se sugerira da njihov položaj u izgradnji zajed-
ničke Europe bitno ovisi o što bržem i učinkovitijem osi-
guranju održivih uvjeta za razvoj i primjereno korištenje
svih njihovih ljudskih potencijala, tj. o promicanju ideje
elitne naobrazbe za sve.

Vladimir Lay

Održivi razvoj i ekološka (ne)osviještenost političkih i poduzetničkih elita Hrvatske

Članak je posvećen pitanju ekološke osviještenosti i pismenosti za održivost upravljačkih elita u kontekstu suvremenog razvoja. Sadrži tri poglavlja. U prvom se definiraju neki osnovni pojmovi kao što su “održivi razvoj”, “ekološka svijest” i “pismenost za održivost”. U drugom se poglavlju razmatra uloga suvremenih elita u afirmaciji održivosti i održivog razvoja, kako na načelnoj razini vrednota i ciljeva, tako i na primijenjenoj razini održivih razvojnih konkretnih solucija. Posebna je pozornost posvećena mehanizmima reprodukcije političkih elita (političke stranke, izbori) i poduzetničkih elita (uspjeh na tržištu roba i usluga).

Politički izbori i tržište kao socijetalni mehanizmi direktno ne obvezuju na održivost u mišljenju i ponašanju. To značajno otežava afirmaciju održivosti. U trećem poglavlju skiciramo stanje ekološke svijesti, osviještenosti elita te procjenu njihove pismenosti za održivost u Hrvatskoj. Neosviještene i nepismene elite ne mogu upravljati razvojem i produkcijom društva u održivom smjeru. Odogoj i školovanje za održivi razvoj, koji na specifičan način moraju proći i postojeće (odlazeće) i nadolazeće elite jedan je od vitalnih socijetalnih alata za školovanje domaćih elita za održivi razvoj Hrvatske.

III. ELITE I PROBLEMI UPRAVLJANJA U SVIJETU PODUZEĆA

Nevenka Čučković

Utjecaj postprivatizacijske vlasničke strukture na kvalitetu korporacijskog upravljanja u Hrvatskoj

U radu se analiziraju učinci modela privatizacije na formiranje postprivatizacijske vlasničke strukture u Hrvatskoj te razmatra kakav je utjecaj tako formirane vlasničke strukture na kvalitetu korporacijskog upravljanja privatiziranih poduzeća.

Tekst polazi od pretpostavke da različiti oblici privatiziranog vlasništva različito djeluju na mehanizme korporacijskog upravljanja poduzeća (npr. disperzirano dioničarstvo, koncentrirani većinski udjeli, investicijski fondovi, banke, dominantni inozemni vlasnik, menadžeri i zaposleni kao dominantni vlasnici itd.). Među privatiziranim poduzećima u tranzicijskim zemljama postoje značajne razlike u uspješnosti, koje su u velikoj mjeri korelirane s postprivatizacijskom strukturom novih dominantnih vlasnika poduzeća, ali i s izgrađenosti institucionalnog okružja koje im omogućuje mehanizme nadzora upravljanja vlasništvom. Njihov utjecaj (izravan i neizravan) na menadžment poduzeća reflektira se i na vođenje poslovne politike, a time i na brigu menadžmenta o efikasnosti poduzeća. Empirijski uvidi u funkcioniranje i uspješnost privatiziranih poduzeća, ne samo u tranzicijskim zemljama već i u razvijenim industrijskim gospodarstvima, na uzorcima od nekoliko tisuća poduzeća, pokazuju kako vrsta vlasništva značajno utječe na način njihova upravljanja i ukupnu uspješnost poduzeća na tržištu. Većina je ovih empirijskih istraživanja proistekla iz proučavanja učinaka privatizacijskog procesa.

Rad analizira, s jedne strane, dominantnu strukturu nastalog privatiziranog vlasništva u Hrvatskoj (zaposleni, menadžeri, HFP i mirovinski fondovi, PIF-ovi, vanjski investitori), a, s druge, razmatra gospodarske učinke privatizacije te mehanizme vlasničke kontrole i legislativni okvir za korporacijsko upravljanje. Također se razmatra na koji je način oblik vlasničke strukture i kvaliteta korporacijskog upravljanja utjecala na razinu efikasnosti poduzeća, proces tržišnog restrukturiranja i ukupno poslovanje poduzeća na tržištu s obzirom na tipologiju vlasništva (državna, privatna, mješovita). Naposljetku rad pokušava utvrditi kakva je bila uloga institucija monitoringa i tržišta kapitala u razvoju nove upravljačke elite privatiziranih poduzeća te elaborira specifičnosti dominantnog hrvatskog uzorka postprivatizacijskog korporacijskog upravljanja u odnosu na druge tranzicijske zemlje.

Autorica naglašava kako su pretežni negativni utjecaji korporacijskog djelovanja jednog sloja politički moćne upravljačke elite, koja je iznjedrena iz procesa privatizacije tijekom devedesetih godina, značajno vrijednosno erodirali na taj način oformljene vlasničke portfelje te nanijeli golemu štetu ukupnom legitimitetu procesa privatizacije i stvorili široko raširenu negativnu percepciju poduzetništva i ukupne gospodarske i socijalne svrsishodnosti privatizacije. Tzv. *tajkunizacija* gospodarstva, odnosno stvaranje uskog sloja nove privatne elite izravno povezane s političkom elitom, rezultirala je nizom negativnih gospodarskih posljedica, a privatizacija je postala izvorom nezakonitosti, korupcije i sive ekonomije te simbolom svih negativnih socijalnih posljedica tranzicijskog procesa.

Empirijski uvidi potvrđuju da je takva politički sponzorirana privatna elita, vođena dvojbenim poduzetničkim i korporacijskim vrijednosnim sustavom te predatorskim ponašanjem na tržištu, značajno narušila razvoj i formiranje zdrave korporacijske kulture u Hrvatskoj te onemogućila stvaranje široke strukture efikasne tržišne upravljačke elite čije ponašanje je utemeljeno na primjeni općeprihvaćenih suvremenih standarda i uzusa konkurentnog tržišnog ponašanja. Tome je svakako doprinijela relativno kasna izgradnja i djelovanje regulativnog i institucionalnog okružja tržišta, s čvrstim poticajima, smjernicama i signalima za poželjno korporacijsko ponašanje.

U zaključnom poglavlju navode se neke od potrebnih mjera koje bi omogućile realizaciju budućih poželjnih učinaka procesa privatizacije na kvalitetu i kulturu korporacijskog upravljanja u Hrvatskoj. Uz predložene promjene nekih ključnih legislativnih rješenja, osobito se naglašava značaj razvoja tržišta kapitala kao bitnog čimbenika u daljnjoj evoluciji i redizajnu inicijalne postprivatizacijske vlasničke strukture.

Drago Čengić Vlasnici, menadžeri i koncepti korporacije

U ovom se radu razmatra, na temelju njemačkog “modela kodeterminacije”, hrvatskog modela “radničkog nadzorništva” u dioničkim društvima i uočenih (uglavnom ekonomskih) koncepata korporacije, mjesto radnika u različitim sustavima korporacijske kontrole u dioničkim društvima/korporacijama.

Čini se da niti njemački “sustav kodeterminacije” niti hrvatski model “radničkog nadzora” ne dovode u pitanje klasični koncept korporacije u kojem su kontrolna prava i rezidualni zahtjevi dodijeljeni dioničarima ili uglavnom

samo dioničarima. Istodobno, i njemačko i naše iskustvo pokazuje da “radnička predstavništva” u nadzornim odborima dioničkih društava/korporacija nisu rezultat promišljenih i racionalnih odluka, već prije neželjeni proizvod političkih uvjeravanja i kompromisa, a na pravcu dubinskih, što latentnih što eksplicitnih sukoba između rada i kapitala. Prema zapažanjima nekih njemačkih i angloameričkih autora, stvarna je moć nadzornih odbora kao kontrolnih mehanizama nad menadžerima u Njemačkoj – upravo zbog radničkih predstavnika u njima – u posljednjem desetljeću zapravo smanjena.

Iako u analiziranim konceptima korporacije, barem na razini konkretnih rješenja korporacijskog prava, nema teorijski uvjerljivih opravdanja zašto bi se kontrolna prava i rezidualni zahtjevi ostavili samo dioničarima (a ne i širemu krugu korporacijskih dionika), mora se priznati da niti jedan od koncepata korporacije ne pruža dovoljno argumentata da se ti isti atributi pripišu samo radnicima.

Ovdje se postavlja još jedno važno pitanje. Kako bi, naime, trebalo definirati korporacijske dionike (*stakeholders*) u konkretnim prilikama, a da se pod tim terminom ne pojavi prevelik broj aktera, često nebitnih za opstanak korporacija i kontrolu menadžera? Središnje je pitanje zapravo u kojoj mjeri širenje prava različitih dionika u korporacijama potkopava odnos između menadžera i dioničara. Taj se odnos, iako proizvod jasne “teorijske pristranosti”, dosad u stvarnosti pokazao kao razmjerno jednostavan i učinkovit sustav uzajamne kontrole vlasnika kapitala i u njihovo ime – korisnika toga kapitala.

Drugim riječima, iako “dionički koncept korporacije” ima određeni pozitivni potencijal i za naše prilike (jer i u međunarodnim relacijama svoju privlačnost duguje činjenici da je određen odgovor na “legitimacijsku krizu” sadašnjeg kapitalizma), ne smije se izgubiti iz vida da je uvažavanje različitih dioničkih prava moguće sve dok se, u krajnjoj liniji, poštuju prisutna pravila tržišta i proizvodnja određenog viška vrijednosti.

ABSTRACTS

I. RULING ELITES WITHIN AN ANALYTIC PERSPECTIVE

Josip Županov

The Industrialising and Deindustrialising Elite in
Croatia in the Second Half of the 20th Century

Croatia is not the only country of belated industrialisation and modernisation, but it is quite a typical one. Due to many circumstances the internal impulses for an autonomous process of industrialisation and modernisation have not developed.

In the mid-twentieth century, after the Second World War, a new ruling elite was rapidly increasing the pace of industrialisation, the development of the industrial and urban sector and the until then invisible population transfer acquiring characteristics of a biblical exodus. However, this industrial development was burdened and thus limited by ideological postulates of the communist utopia. A situation therefore occurred that could be signified as half-modernism.

It was to be expected that after the fall of socialism a new ruling elite would take upon itself the completion of the process of modernisation, in other words the transition from the inherited half-modernism into full modernism. This, however, did not happen. The institutional obstacles preventing the development of market economy and private entrepreneurship were removed, but deindustrialisation was carelessly allowed, i.e. the closing down and devastation of those companies which could have been reorganised to survive on the world market. And what is most important, this elite never even tried to turn around the secular trend of marginalisation of science and scientists. Also, it did nothing to debalkanise administration, or revitalise what had remained from the period of the dual monarchy in the realm of administration. In short, the new elite did not rise to the occasion of its historical task – the completion of the process of modernisation. The projects of retraditionalisation, all in all, did not

inflict any grave damage to the process of modernisation because they more or less remained in the area of ideological discourse, but they did manage to draw attention away from the real problems, which was certainly harmful.

The task of completing the process of modernisation thus fell upon the new six-member elite, which won its mandate at the elections on January 3, 2000. It is yet too early to say whether it will successfully complete this historical task. There are certain positive signs. For example, the definite decision to make Croatian shipbuilding capable for competition on the global market could mean the beginning of reindustrialisation. And reindustrialisation is certainly a very important step toward intensifying modernisation.

However, a crucial change on the scale of national priorities in favour of science is not yet on the horizon, not this year, and not even in the three following years of the planned state budget. A mere intensified pro-scientific rhetoric should not give rise to any serious expectations.

The historical task of evening Croatia up in terms of modernisation with other more advanced transitional countries, and in the somewhat longer run with the EU countries (without which the integration into the EU would have no foundation or sense), will have to be carried out at a quickened pace, which is a separate problem countries of autonomous modernisation were not confronted with, especially under conditions of merciless global competition. It is true though that global competition has provided Croatia with some opportunity, especially with regard to electronic compression of time and space and "virtual entrepreneurship". But a rational exploitation of new chances and opportunities requires a very high quality of managerial elite and well conceived moves in the economy and other political domains. Does the new elite have such qualities and capabilities - this I do not know, but it certainly has not demonstrated them in the first ten months of its mandate.

Ivan Rogić

Three Croatian Modernisations and the Role of Elites

In the first part of the text the author "arranges" the types of elites and models of modernisation in Croatia. In the analysis four basic types of elites are distinguished among: the elite of the bearer of "noble" labels (which has not been fully institutionally defined); the power elite; the money elite; the professional elite. All four analysed elites have command of specific areas and means of realising

their “eliteness”. However, the author states they cannot be totally reduced to one another. In circumstances of creating modern Croatian society (in the period from 1868 to 2000) this fact can be seen clearly. Accordingly, they conform only in part, with regard to internal membership as well as the realisation of models and activities.

There is also a differentiation in the analysis among three basic modernisation models used for modernising Croatian society. The author defines the timespan of the first model in the period from 1868 to 1941. In that period (regardless of the changes in the general political framework), the operating modernisation model has, basically, the role of preparing a complete transformation. The model was developed by a small number of liberal Croatian citizens, and it remained limited to the cultural sector, to small/middle firms and small/middle towns. In the second model of privatisation in the period from 1945 to 1990, according to the author, a paradoxical socialist modernisation takes place. The paradox is in the fact that totalitarian means are used to carry out middle-class transformation. In that period modernisation is clearly differentiated into sectors through the scheme: (paleo)industrialisation, urbanisation, bureaucratisation. Since a marginal group organises the transformation, with totalitarian roots in the peripheral society, technical transformation is effected according to the (paleo)industrial models, already out of date at the time. Urbanisation is materialised as a chaotic transfer of the rural population into cities. Bureaucratisation is carried out by withdrawal from the Weberian tradition of rational management, as directive political action, less dependent on institutions, and more on the mere political will of totalitarian sponsors of the system. However, even in such an unfavourable framework the reconstruction of Croatian society as an urban society took place. In the same period also larger statistical groups of professionals were formed.

The third modernisation model, in the period after 1990, was, in the author’s opinion, not formed. War difficulties, the structural persistence of the models at work from the socialist period, the transformed overall post-modern horizon of further development and strong pressure of internal obsolescence actively influence the behaviour of elites in the period observed. Without the ability of forming new and adequate answers, they reach for a reproduction of exhausted models of developmental behaviour, within a range from renewed client dependence, or a party-cratic model of managing social riches, to the old-fashioned notions of the role and tasks of state institu-

tions and state monopoly on power. As a result, the author concludes that in this period, without taking into account the course of the war and its victorious outcome, there is a specific strategic gap in the activity of Croatian elites. They are not capable of finding the best/necessary answer to the current circumstances.

In the analysis the author warns many times that the evolutions of each separate type of elite (of the four mentioned) are mutually relatively independent. The differences are strengthened depending on how particular modernisation models relate to certain types of elites. Therefore, the author repeatedly states that each type has to be considered in its own evolution in the observed periods and modernisation models.

Apart from the indicated facts the author cautions that a number of general characteristics of Croatian elites must be derived from the specific history of Croatian society as a peripheral society (which in the past two completed modernisation periods was not institutionally homogeneous, but shared its reality with the reality of opposing, even occupier societies). The main features the author considers worth mentioning are: the small number of elite groups; the perilous position and activity of elites, especially in the political realm; the exclusive confidence in the techniques of rational opportunism as the main techniques of practical activity in cramped systemic circumstances; difficulties in acquiring the label of social participant whom others trust (who is trustworthy). Owing to these general features, in all three observed periods, Croatian elites have formed with great hardship the role of participants in modernisation. A successful outcome of the (possible) third Croatian modernisation depends, according to the author, outrightly on how much the practical effect of these general features will be surpassed in new, toward the future directed developmental practices.

Josip Jurčević
Ruling Elites in Contemporary Croatian History

From the point of view of historiography the author discusses in this paper the historical circumstances and basic characteristics of the Croatian ruling elites' activities in the period from the last decades of the 19 century to the beginning of the 21 century. The methodological starting point is diachronic, thus portraying the course of contemporary history as a genesis of the existing relations in Croatian society.

On the other hand, the framework of events was based on a general historical fact referring to unusually numerous and dramatic social changes occurring on Croatian territory throughout contemporary history. Thus many significant features of international and historical circumstances as well as the activity and characteristics of Croatian ruling elites have been analysed. Emphasis was given to periods that presented turning points, wherein the assessments and actions of Croatian ruling elites left long-term consequences.

The work is structured chronologically, meaning that it includes periods in which Croatian ruling elites operated within the geopolitical framework of the Austro-Hungarian Monarchy, the first Yugoslavia, NDH (Independent State of Croatia), the second Yugoslavia and the Republic of Croatia. In the last part of the paper the author presents the determinants which are common to Croatian ruling elites throughout contemporary history.

Vlado Šakić

Does Croatia Have a Modern Elite – A Sociopsychological View

The work offers sociopsychological concepts from the theories of social identity as analytical matrices for defining psychosocial characteristics of modern ruling elites. Such an analytical matrix is then applied to the analysis of Croatian ruling elites in the process of their formation during the last decade.

The basic categories used for creating the analytical matrix have been taken over from theories of social identity, and refer to the phenomena of categorisation, collective processes, social and individual identities and national and cultural identities. It is concluded that theories of social identity offer a solid basis for filling in the mosaic of multidisciplinary knowledge necessary for the holistic definition of structures and functions of modern elites.

By applying an analytical matrix on the Croatian situation it has become clear why Croatian elites, which have formed the Croatian national and social reality so far, have not been and are still not psychologically adapted enough for managing state and social processes in a modern way, and why members of Croatian ruling elites are mostly not adequate social representatives on a national level. Finally, a way has been proposed on how to approach the formation of modern ruling elites in Croatia.

II. ELITES, MODERNISATION AND PROBLEMS WITH THE NEW DEVELOPMENTAL IDENTITY

Vjeran Katunarić

New Elites, National Consensus and Development

In this paper the reverse paths of western and eastern countries' national integration in the 20th century are analysed. First, national integration of western countries' are based on creating the welfare state and social consensus, which has brought today's postsocialist countries into an inferior position with regard to western countries. Such an outcome is reflected first in the ever greater loss of development autonomy, despite the introduction of the regular procedure of multiparty elections. Second, although contemporary eastern ruling elites have taken over the rhetoric of free market and entrepreneurship, they lack scientific and technical knowledge as well as the business skills needed for global economic competition. And third, the "third way" formula after the example of the British Labour Party or the Clinton *Bobos*-ideology for establishing a balance between the free market and the welfare state, is practically inapplicable in the great majority of eastern countries, including Croatia.

One of the main reasons of this inferiority lies in the fact that the influence of new elites, whose power is based on the development of knowledge in the field of natural and social sciences and technology, as autonomous cultural capital, has for fifty years or so been systematically suppressed by old elites whose power is based on political voluntarism and authoritarianism. The transformation of the old political elite into a new one with democratic legitimacy and liberal discourse, but without a "cohabitating" elite of knowledge and entrepreneurship that could reconcile the effects of free market with demands for social balance and welfare, has destroyed the realistic and increased the symbolic foundation of national consensus, i.e. ethno-nationalism or, as in the case of Croatia after 2001, the moral condemnation and criminalisation of the preceding political elite.

In the end the author discusses the possibilities of strategic expansion of the meaning of knowledge, types of capital and development goals in Croatia, based on an unorthodox understanding of development as "culturally sustainable development". This is development which is putting less pressure on the natural resources, infrastructure and populated areas, while by adding at the same time value to work and communication through art, sci-

ence and education it is increasing appeal among people. In a positive sense, the cultural capital of the new class consists thus only of the knowledge and sensibilities contributing to the adjustment of effects of economic growth, social cohesion and holistic orientations toward the natural and cultural environment. Cultural capital in a negative sense has a reverse influence: it is either about knowledge that cannot be applied to domestic conditions or is used so it produces ever greater poverty and unemployment, social and ethnical conflicts and further deterioration of the environment.

Jasminka Lažnjak, Jadranka Švarc
Ruling Elites in Innovative Society

First analysed in the article is the new theoretical framework of modernisation, which originates from the theory of innovative society and knowledge-based economies. Modern or innovative societies are founded on knowledge-based economies whose main reproductive resources are knowledge (research and development) and intellectual capital (education). The classification of firms and their clusters in modern innovative societies is based on the intensity of built-in knowledge as a result of an organised process of development and research. The most modern firms are science/knowledge-based firms. The key issue in a so-defined modernisation is the mastering of processes that manage technological change enabling the transition from lower forms of production sectors to sectors based on development and research. Therefore, the capability to manage technological change imposes itself as a new and unavoidable theoretical framework for studying ruling and managerial elites in Croatia. Finally, it is upon their ability that economic growth and social welfare depend. Ruling and managerial elites are one of the key actors of that process.

The second part of the study deals with the analysis of possible influences on how managerial elites are formed or on how they act, using the model of constructive technology assessment. Theories of the social shaping of technology, as one of the paradigms within sociology of technology, indicate the contingent character of technological change dependant on the relevant actors. If technological solutions shape the complex interaction among various actors, and technology evolves with the societal system, then it is logical to think that instruments of constructive technology assessment can influence the development of technology and modernisation. The possibilities and problems

in the implementation of the constructive technology assessment model and its influence on a specific and very important group of actors – managerial elites is discussed.

Vladimir Lay

Sustainable Development and Environmental (Un)Awareness of Political and Entrepreneurial Elites in Croatia

The article deals with the question of environmental awareness and literacy for sustainable development of the ruling elites in the context of contemporary development. It contains three chapters. In the first chapter some basic concepts are defined such as “sustainable development”, “environmental awareness” and “literacy for sustainability”. The second chapter discusses the role of contemporary elites in the affirmation of sustainability and sustainable development on a general level of values and goals, as well as on an applied level of practical sustainable developmental solutions. Special attention has been given to the mechanisms of reproduction of political elites (political parties, elections) and entrepreneurial elites (success on the market of commodities and services). Political elections and the market as societal mechanisms do not directly impose on people sustainability in thought and behaviour. This significantly hinders the affirmation of sustainability. In the third chapter the author sketches the state of environmental awareness, the awareness of elites and the assessment of their literacy for sustainability in Croatia. Illiterate elites lacking awareness cannot manage development and steer society’s production in a sustainable direction. Education and schooling for sustainable development, which in a specific way all the existing elites (those coming and going alike) have to go through, is one of the vital societal tools for educating elites in Croatia for the country’s sustainable development.

Vedrana Spajić-Vrkaš

An Attempt at Redefining the Education of Elites and the Modernisation of Schooling in the Context of European Integration

In the analysis of the terms “elite” and “modernisation” as part of “colonial mentality” essentially linked with the mechanisms of reproduction of social inequality amongst which education has an important position, the text gives a survey of theories for explaining how modernisation turned around the visions of Enlightenment and subjected education to the interests of dominant social groups. In that context the most recent changes in Europe are dis-

cussed and how they have been redefining the role of education in individual and social development. Attention is given to changes in education deriving from the need to ensure competition on the world market, on the one hand, and accept the idea of sustainable development and social cohesion, including issues of human rights' and freedom protection, equality, pluralism and solidarity, global interdependence and the development of civil society, on the other hand. The introduction of a perspective of continued and coordinated education for life and accessible to all, assisting economically developed countries of the world in making use of all their human resources in the context of a science based society with new information and communication technologies, represents a great problem to the "other Europe" - these being impoverished transitional countries that quite justifiably see the way out of a difficult situation in a quicker integration into the "first Europe". In the conclusion the author suggests that their position in building a common Europe depends on the quickest possible way of ensuring sustainable conditions of development and an adequate use of all their human potentials, i.e. the promotion of the idea of elitist education for all.

III. ELITES AND PROBLEMS OF GOVERNANCE WITHIN ENTERPRISES

Nevenka Čučković

The Influence of Postprivatisational Ownership Structure on the Quality of Corporate Governance in Croatia

In this paper the author analyses the effects of the model of privatisation on forming the postprivatisational ownership structure in Croatia and discusses the influence of such an ownership structure on the quality of corporate governance of privatised firms.

In the text the starting point is the assumption that various forms of privatised ownership affect differently the mechanisms of corporate governance in firms (e.g. dispersed shareholding, concentrated majority shares, investment funds, banks, dominant foreign owner, managers and those employed as dominant owners etc.). Among the privatised firms in transitional countries there are significant differences in the level of success achieved, which is mostly connected to the postprivatisational structure of new dominant firm owners, but also to the degree of de-

velopment of the institutional environment enabling mechanisms of control over ownership management. Their influence (direct and indirect) on the firm's management is reflected also on the management of business policies, and finally on the management's concern about the firm's effectiveness. Empirical insight into the functioning and efficiency of privatised firms, not only in transitional countries but also in developed industrial economies, on samples of several thousand firms, indicate that the type of ownership significantly influences their mode of management and the overall successfulness of the firm on the market. Most of this empirical research has ensued from studies of privatisation process effects. The work analyses, on the one hand, the dominant structure of the existing privatised ownership in Croatia (employees, managers, Croatian Privatisation Fund and retirement funds, private investment funds, foreign investors), and on the other hand it discusses the economic effects of privatisation and mechanisms of ownership control and the legislative framework for corporate management. Also, the paper analyses how the ownership structure and quality of corporate governance influenced the firm's level of success, the process of market restructuring and the overall business results on the market with regard to ownership typology (state, private, mixed). Ultimately, the work tries to establish what the role of institution monitoring and the market of capital is in the development of the new managerial elite of privatised firms, and elaborates the specific qualities of the dominant Croatian corporate governance model in comparison to other transitional countries.

The text stresses that the prevalent negative influences of corporate actions performed by one class (stratum) of a politically powerful managerial elite, which has emerged from the process of privatisation during the nineties, have in terms of value significantly eroded ownership portfolios formed in such a way. They have also inflicted serious damage on the overall legitimacy of the privatisation process having created a widespread negative perception of entrepreneurship and general economic and social purpose of privatisation. The so-called tycoonisation of economy, i.e. the creation of a narrow stratum of a new private elite directly connected to the political elite, has resulted in an array of negative economic consequences, while privatisation has become the source of unlawfulness, corruption and grey economy as well as the symbol of all negative social consequences of the transitional process. Empirical research confirms that such a politically sponsored private elite, led by a dubious entrepreneurial and corporational

system of values and predatory behaviour on the market, has significantly disrupted the development and formation of a sound corporational culture in Croatia. Furthermore, it has undermined the establishment of a broad structure comprising an efficient market managerial elite whose behaviour would be based on the application of widely accepted contemporary standards and modes of competitive market behaviour. This has certainly been enhanced by a relatively late development and inactivity of the regulative and institutional market environment expected to produce concrete incentive, guidelines and signals for desirable corporational behaviour.

In the final chapter the author proposes some of the measures needed for enabling the future realisation of desirable effects of the process of privatisation, improving namely the quality and culture of corporate governance in Croatia. In addition to the suggested changes of some key legislative solutions, the importance of the development of capital is particularly underlined as a significant factor in the further evolution and redesign of the initial post-privatisation ownership structure.

Drago Čengić

Owners, Managers and Concepts of Corporation

In this work the author discusses, based on the German “model of codetermination”, the Croatian model of “workers’ supervision” in joint-stock companies/corporations and the perceived (mostly economic) corporation concepts, the position of the worker in different systems of corporation control within corporations.

It seems that neither the German “system of code-termination” nor the Croatian model of “workers’ supervision” do not question the classical concept of corporation wherein the rights of control and residual claims have been assigned to the stockholders or usually only to the stockholders. At the same time, the German and Croatian experiences both indicate that “workers’ representation” in supervisory boards of joint-stock companies/corporations is not a result of deeply contemplated rational decisions, but more an unwanted result of political persuasion and compromise, on the path of deep, sometimes latent sometimes explicit conflicts between work and capital. According to observations of some German and Angloamerican authors, the real power of supervisory boards as control mechanisms over managers in Germany has – because of the very presence of workers’ representatives in them – actually decreased in the last decade.

Although in the analysed corporation concepts, at least on the level of concrete solutions of corporate law, there has been no theoretically persuasive justification why the rights of control and residual claims should be left only to stockholders (and not to a broader circle of corporate stakeholders), it should be acknowledged that none of the corporation concepts provide enough arguments indicating that these same attributes should be assigned only to workers.

There is also an additional important question to be posed. How should one define corporation stakeholders in concrete circumstances and yet not include under this term too great a number of actors, often unimportant for the survival of corporations and manager control? The key issue is to which extent does the broadening of different stakeholders' rights in corporations undermine the relationship between the managers and shareholders. This relationship has, although a product of clear "theoretical bias", been proven in reality as a relatively simple and effective system of mutual control of the owners of capital and in their name - the users of this capital.

In other words, although the "stakeholder corporation concept" has a certain positive potential even in our environment (because in international relations it also owes its appeal to the fact that it presents a kind of answer to the "credibility crisis" of contemporary capitalism), it must not be overlooked that the appreciation of different shareholder rights is ultimately possible as long as the rules of market economy and production of surplus value are respected.

BILJEŠKE
O
AUTORIMA

Akademik Josip Županov, rođen je 14. rujna 1923. u Srednjem Selu, općina Šolta, Hrvatska. Nakon završene osnovne škole u rodnom mjestu, završio je klasičnu gimnaziju u Splitu, a diplomirao na Pravnom fakultetu u Zagrebu (1958.). Kao stipendist Fordove fundacije studirao na sveučilištu Cornell socijalnu psihologiju industrije i radne odnose u Americi (*collective bargaining*) 1960./1961. Doktorat iz društveno-političkih znanosti stekao na Univerzi v Ljubljani 1965.

Radnu karijeru počeo kao asistent na katedri političke ekonomije na Višoj političkoj školi u Beogradu 1950./1951. No od kolovoza 1951. glavni je urednik izdavačkog poduzeća Naprijed u Zagrebu. Od 1956. do konca 1962. radi kao istraživač u novoosnovanom Institutu za društveno upravljanje u zvanju nastavnog suradnika. Od 1963. do 1968. radi kao istraživač u Ekonomskom institutu Zagreb u istom zvanju. Godine 1968. izabran za izvanrednog profesora sociologije i industrijske sociologije na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu u zvanju višeg znanstvenog suradnika. U travnju 1973. izabran za redovitog profesora u zvanju znanstvenog savjetnika. Početkom studenoga 1973. izabran za redovitog profesora u zvanju znanstvenog savjetnika na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu. Na politološkom i novinarskom studiju predavao sociologiju radne organizacije, a kad je otvoren studij obrane, predaje opću sociologiju na tom studiju. Kad je ispunio uvjete za mirovinu (1990.), biran je na rok od godine dana sve do jeseni 1993., kada je "po sili zakona" umirovljen. Godine 1979. izabran je za člana-suradnika u JAZU, 1988., za izvanrednog člana, a od 1991. je redoviti član HAZU.

Osim na redovitom studiju predavao na poslijediplomskim studijima na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu, Ekonomskom fakultetu u Zagrebu te na Fakulteti za društvene vede u Ljubljani. Radio na realizaciji više istraživačkih projekata kao voditelj ili član istraživačkog tima. Sudjelovao na brojnim znanstvenim i stručnim skupo-

vima u zemlji i inozemstvu. Objavio je pet knjiga u sedam izdanja (dvije su knjige objavljene u drugom izdanju). Ostali radovi (prilozi i referati u zbornicima, članci u časopisima i sl.) broje 210 bibliografskih jedinica, od čega 41 na stranim jezicima (većinom na engleskom).

Ukupan broj objavljenih radova (isključivši stručne radove i prijevode) iznosi 215 bibliografskih jedinica. Autor posebno izdvaja knjigu "Poslije potopa" te članke "Tranzicija i politički kapitalizam" i "The Social Legacy of Communism".

Na znanstveno-stručnom skupu "Upravljačke elite i modernizacija", koji je održan u Zagrebu 23. 11. 2000. godine u okviru *Annales Pilar 2000. - Sociološki susreti*, Znanstveno vijeće Instituta Ivo Pilar uručilo je akademiku Josipu Županovu posebno priznanje za njegov doprinos razvoju hrvatske sociologije.

Prof. dr. Ivan Rogić (1943.), radi u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar i na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu. Bavi se urbanom sociologijom, sociologijom tehnike, sociologijom kulture te sociologijom razvitka. Objavio je više knjiga (samostalno i u suradnji s drugim autorima) i brojne stručne i znanstvene radove.

Dr. Josip Jurčević (1951.), doktorirao povijest na Zagrebačkom sveučilištu, zaposlen u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar. Na Hrvatskim studijima predaje kolegije "Opća povijest 20. stoljeća" i "Povijest uspostave hrvatske države". Znanstvenoistraživački se bavi nacionalnom poviješću u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata, a o žrtvama rata, domovinskom ratu i hrvatskom iseljeništvu objavio je veći broj znanstvenih radova. Autor je jedne i koautor sedam knjiga.

Dr. Vlado Šakić (1954.), viši znanstveni suradnik, izvanredni profesor psihologije, ravnatelj Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu, pročelnik Studija psihologije na Hrvatskim studijima. Voditelj je istraživačke teme "Integracija domovinske i iseljene Hrvatske".

Prof. dr. Vjeran Katunarić (1949.), redoviti je profesor na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Gostujući profesor i predavač na sveučilištima u SAD-u, Švedskoj i Njemačkoj. Ekspert je Vijeća Europe za kulturnu politiku.

Važnije knjige: *Dioba društva* (1988.), *Bogovi. elite, narodi* (1994.), *Kulturna politika u Hrvatskoj* (1998., ur.), *Hrvatska u 21. stoljeću - Strategija kulturnog razvitka* (2001., ur.).

Prof. dr. Vedrana Spajić-Vrkaš (1955.), redoviti je profesor na Odsjeku za pedagogiju i Katedri za antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Istražuje probleme odnosa obrazovanja i kulture, konstrukcije identiteta, ljudskih prava, civilnog društva, međunarodnih organizacija i globalizacije. U tim je područjima samostalno ili u ko-autorstvu objavila više knjiga i studija te oko stotinjak znanstvenih i stručnih radova, prikaza i prijevoda.

Zadnjih godina bila je voditelj nekoliko UNESCO-vih projekata, suradnik projekata Pakta o stabilnosti za jugoistočnu Europu te voditeljica ili izvjestiteljica niza međunarodnih skupova, seminara i radionica u zemlji i inozemstvu u području obrazovanja za ljudska prava i demokratsko građanstvo.

Dr. Jasminka Lažnjak (1959.), sociologinja, radi na Katedri za zajedničke nastavne predmete Rudarsko-geološko-naftnog fakulteta u Zagrebu. Doktorirala na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu na temi: *Socijalna konstrukcije tehnologije. Sociološki aspekti odnosa tehnologije i društva*.

Bavi se sociologijom tehnologije, posebno teorijama socijalne konstrukcije tehnologije, problematikom socijalne procjene i evaluacije tehnologije, suradnica na projektu Ministarstva znanosti i tehnologije "Društveno vrednovanje znanosti i tehnologije".

Mr. Jadranka Švarc (1957.), diplomirala je sociologiju i filozofiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1982. godine. Magistrirala je na temu marketinga znanstveno-tehnoloških informacija u industriji Hrvatske na postdiplomskom studiju informacijskih znanosti.

Od 1994. godine radi u Ministarstvu znanosti i tehnologije Republike Hrvatske (Uprava za tehnologiju), gdje je trenutno na mjestu načelnice na poslovima unapređenja tehnološkog razvoja uključivanjem znanstvenoistraživačkih potencijala. Autorica je preko 20 stručnih i znanstvenih radova iz područja informacijskih znanosti, znanstvene politike, te sociologije tehnologije.

Dr. Vladimir Lay (1947.), djeluje od 1971. kao politolog i sociolog-istraživač na područjima urbane sociologije, socijalne ekologije i održivog razvoja. Posebno usmjeren na promicanje održivog razvoja i odgoja i naobrazbe za održivi razvoj u Hrvatskoj. Sudjelovao je kao suradnik ili voditelj na više od 50 empirijskih istraživanja s područja sociologije naselja i socijalne ekologije te društvenih aspekata zaštite okoliša. Objavio je šezdesetak znanstvenih i stručnih radova te studija.

Član je uredništva znanstvenog časopisa *Socijalna ekologija*. Zaposlen u zvanju znanstvenog suradnika u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu. Od 1989. godine aktivan u civilnom društvu Hrvatske na području zaštite okoliša.

Dr. Nevenka Čučković (1960.), znanstveni je suradnik u Institutu za međunarodne odnose (IMO) u Zagrebu. Bavi se istraživanjima ključnih politika ekonomske tranzicije post-socijalističkih zemalja, osobito politikom privatizacije, korporacijskim upravljanjem privatiziranih poduzeća, te institucionalnim reformama gospodarskog sustava i procesima integracije.

Sudjelovala je u nizu domaćih i međunarodnih istraživačkih projekata vezanih uz analizu i komparaciju glavnih učinaka i dosega privatizacijskog procesa, utjecaje različitih privatizacijskih modela na korporacijsko upravljanje, analizu promjene uloge države u gospodarstvu te povezanosti tranzicijskih i integracijskih procesa u središnjoj, istočnoj i jugoistočnoj Europi. U okviru različitih istraživačkih mreža surađuje sa širokim krugom domaćih i stranih eksperata i institucija, a u više navrata se usavršavala u inozemstvu kao korisnik međunarodnih stipendija u Velikoj Britaniji i USA. Član je niza međunarodnih i domaćih stručnih udruženja.

Dr. Drago Čengić (1956.) radi u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu. Bavi se sociologijom organizacije, ekonomskog ponašanja, poduzetništva i menadžmenta. Djeluje kao suradnik-predavač u područjima sociologije organizacije, organizacijskoga ponašanja i poslovnog komuniciranja. Samostalno je objavio knjige *Menadžeri i privatizacija* (1995.), *Vlasnici, menadžeri i kontrola poduzeća* (2001.) te preko desetak knjiga kao koautor i korektor.

Objavio je i brojne istraživačke studije, znanstvene i stručne radove u domaćim i inozemnim izdanjima iz područja sociologije tehnologije, organizacije, menadžmenta i privatizacije. Posljednjih se godina sustavnije bavi problemima korporacijskog upravljanja u postsocijalističkim zemljama.

Biblioteka ZBORNICI, knjiga 12.

UPRAVLJAČKE ELITE I MODERNIZACIJA

Uredili:

Drago Čengić
Ivan Rogić

Recenzenti:

Ljubomir Antić
Josip Jelenić

Nakladnik:

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

Lektura:

Mirna Vaupotić-Murati
Dijana Vlatković

Korektura:

Anka Mišetić

Grafički i tehnički urednik & korice:

Zlatko Rebernjak

Kompjutorska priprema:

TERCIJA, Zagreb

Tisak:

M.A.K.-GOLDEN, Zagreb

Naklada:

400 primjeraka